

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

**ДВНЗ «ДОНБАСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ
ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»**

В. А. Глущенко

**Українська компаративістика
XIX ст. – 30-х рр. XX ст.**

Монографія

Харків
«Факт»
2026

Рекомендовано до друку
вченою радою ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»
25 грудня 2025 р., протокол № 6

Рецензенти:

- доктор філологічних наук, професор **К. Ю. Голобородько** (директор Навчально-наукового інституту української філології імені Г. Ф. Квітки-Основ'яненка Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди)
- доктор філологічних наук, професор **Н. В. Дьячок** (завідувач кафедри загального мовознавства та слов'янознавства Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара)
- доктор філологічних наук, професор **О. І. Гліаді** (професор кафедри перекладу і теоретичної та прикладної лінгвістики ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»)

Відповідальний редактор:

доктор філологічних наук, професор **В. М. Бріцин** (головний науковий співробітник відділу мов України Інституту мовознавства імені О. О. Потебні НАН України)

Глущенко В. А.

Г 55 Українська компаративістика XIX ст. – 30-х рр. XX ст. :
монографія. Харків : Факт, 2026. 232 с. Бібліогр. : с. 181–229.

ISBN 978-617-8784-12-6

Монографію присвячено українському порівняльно-історичному мовознавству XIX ст. – 30-х рр. XX ст. Проведено аналіз структури порівняльно-історичного методу як гетерогенного феномена з виділенням онтологічного, телеологічного й операційного компонентів. На історико-фонетичному матеріалі методологічно осмислено принципи порівняльно-історичного дослідження в українській компаративістиці XIX ст. – 30-х рр. (історизму, причиновості, системності та загального зв'язку явищ), а також такі прийоми і процедури порівняльно-історичного методу, як генетичне ототожнення фактів, лінгвістична реконструкція архетипу й фонетичного закону, хронологізація та локалізація мовних явищ і їх системно пов'язаних сукупностей. Розкрито трактування компаративістами зазначеного періоду мети дослідження з історії мови.

Призначена для мовознавців, які працюють у галузі лінгвістичної історіографії та історичної фонетики української мови.

ВСТУП

Однією з найважливіших, але водночас недостатньо вивчених проблем як наукознавства загалом, так і окремих галузей науки, зокрема мовознавства, є проблема наукових методів. Дослідники звертають увагу на істотні розбіжності та суперечності у визначеннях поняття *методу* й у підходах до класифікації наукових методів [143: 32]. Якщо «порівняння розвинених теорій методу в повному обсязі має скласти предмет досліджень особливого роду – теорії лінгвістичних методів» [520: 6] (а це, безперечно, так), слід констатувати, що теорія лінгвістичних методів доки знаходиться в стадії становлення.

Саме це спонукало нас звернутися до проблеми лінгвістичного методу, чому ми присвятили низку праць [145; 143; 157; 645 та ін.].

У них ми підтримали й розвинули висунуту В. І. Поставаловою тезу про те, що лінгвістичний метод варто розглядати як складне структурне утворення [428: 24]. Ми прагнули довести, що найповніші та найточніші уявлення й інструменти для опису лінгвістичного методу сформовані саме в межах його широкого трактування, відповідно до якого метод розглядається як складна логічна одиниця гетерогенного характеру. Найбільш пояснювальною та перспективною для дослідження одиниць і категорій усіх мовних рівнів нам видається концепція В. І. Поставалової, яка визначає у структурі методу три відмінні за природою компоненти — онтологічний, операційний і телеологічний [там же; 145: 4; 143: 35; 157: 73; 645: 295].

Під таким кутом зору ми інтерпретували порівняльно-історичний метод [167].

У сучасній лінгвістиці порівняльно-історичний метод досліджується й у лінгвістично-історіографічному вимірі, однак таких студій поки що небагато. Серед значних за обсягом публікацій цього напрямку варто згадати наші монографії, присвячені українській і російській компаративістиці XIX ст. – 30-х рр. XX ст. [159; 155].

Ми наголошували, що праці з лінгвістичної історіографії містять важливі методологічні твердження, які формують певне уявлення про розвиток українського порівняльно-історичного мовознавства XIX ст. – початку XX ст. (С. П. Бевзенко, М. А. Жовтобрюх, А. А. Москаленко, О. С. Мельничук, М. В. Павлюк, Г. П. Півторак, В. П. Плачинда, В. М. Русанівський, В. Ю. Франчук, Ю. В. Шевельов та ін.), проте спеціальних праць, присвячених розвитку порівняльно-історичного методу в українському мовознавстві, недостатньо.

Підготовка до друку пропонованої монографії зумовлена нашим прагненням подати матеріал (який ми висвітлювали й раніше) у доповненому вигляді.

У руслі проблематики монографій 1998 і 2017 років [159; 155] під науковим керівництвом автора цих рядків було підготовлено й захищено низку кандидатських дисертацій із спеціальностей «Загальне мовознавство» та «Українська мова». Наведемо авторів відповідних авторефератів. Це

В. М. Овчаренко [390], О. Л. Жихарева [228], О. М. Абрамичева [4], О. М. Голуб [185], К. А. Тищенко [529], І. М. Рябініна [469], О. В. Холодов [561], А. С. Орел [397], О. О. Фельчак [542], Т. І. Приступа [452], О. В. Карат [272], С. Ю. Пампура [404], Р. М. Ситняк [485]. Було захищено й дисертацію на здобуття ступеня доктора філософії (А. В. Лихачова).

Дослідження цих авторів містять нові матеріали з історії українського мовознавства.

У пропонованій монографії ми аналізуємо порівняльно-історичний метод в українському мовознавстві XIX ст. – 30-х рр. XX ст., зосередившись на онтологічному компоненті й приділяючи значну увагу операційному й телеологічному компонентам.

Як ми вважаємо, у складі онтологічного компонента наукового методу доцільно виділяти певні підходи та принципи.

Для лінгвістичного порівняльно-історичного методу провідним є принцип історизму. Він вимагає розглядати мову як явище, що змінюється в часі, розвивається. В основі історизму — визнання причиновості, акцентування уваги на закономірностях, що зумовлюють перехід від одного стану до іншого. Глибоко розкрити ці закономірності можливо лише за умови системного трактування мови. Отже, принципи історизму, причиновості й системності тісно пов'язані між собою: вони є конкретизацією та виявом принципу загального зв'язку явищ.

Принципи втілюються в прийомах і процедурах (операційний компонент методу), у меті дослідження (телеологічний компонент). Звідси напрями та характер аналізу відповідного матеріалу в монографії: розглянуто теоретичні погляди українських компаративістів XIX ст. – 30-х рр. XX ст. на принципи порівняльно-історичного дослідження, їх реалізацію в процесі виконання лінгвістами прийомів і процедур порівняльно-історичного методу та в розробці питання про мету дослідження з історії мови. Згідно з Г. А. Климовим, операційний компонент порівняльно-історичного методу включає такі прийоми та процедури, як генетичне ототожнення фактів, лінгвістична реконструкція архетипу та фонетичного закону, хронологізація та локалізація мовних явищ і їхніх системно пов'язаних сукупностей [284: 6, 58–59; 285: 9, 29; 286: 84]. Під цим кутом зору й досліджено історико-фонетичний матеріал, включений у монографію.

Ми виходимо з того, що в утвердженні порівняльно-історичного методу дуже значною була роль дослідників слов'янських [201: 79], у тому числі східнослов'янських мов [24: 5]. Це стосується, зокрема, українського порівняльно-історичного мовознавства першого (20-і – 60-і рр. XIX ст.) і другого (70-і рр. XIX ст. – 30-і рр. XX ст.) періодів.

Як відзначав В. В. Колесов, своєрідним «полігоном» для порівняльно-історичного методу в 20-і рр. XIX ст. – 30-і рр. XX ст. стала історична фонетика [302: 25]. Здійснений нами аналіз показав, що в українському мовознавстві цього часу саме в історико-фонетичних студіях, виконаних на матеріалі

східнослов'янських мов, принципи порівняльно-історичного дослідження відбито найбільш повно. Цей матеріал і використано в монографії.

Нашою метою є розкриття поглядів українських мовознавців XIX ст. – 30-х рр. XX ст. на принципи історизму, причиновості, системності, загального зв'язку явищ, установлення особливостей розвитку цих принципів у працях з історичної фонетики східнослов'янських мов (у процесі застосування прийомів і процедур порівняльно-історичного методу та в трактуванні мети дослідження), визначення внеску лінгвістів зазначеного періоду в утвердження цих принципів з урахуванням наступності.

Досягнення зазначеної мети передбачає розв'язання таких основних завдань: 1) теоретично обґрунтувати правомірність розгляду принципів історизму, причиновості, системності, загального зв'язку явищ як принципів порівняльно-історичного дослідження; 2) виявити джерела поглядів українських мовознавців XIX ст. – 30-х рр. XX ст. на принципи порівняльно-історичного дослідження, проаналізувати розвиток цих принципів у працях з історичної фонетики східнослов'янських мов; 3) дослідити відповідне коло питань з максимальною повнотою, урахувавши еволюцію поглядів того або іншого вченого на різні аспекти розглядуваних проблем; 4) показати, що принципово нове було внесене у вивчення принципів порівняльно-історичного дослідження, розкрити можливу обмеженість їх трактування в зазначений період; 5) виявити, які твердження дослідників зберегли свою значущість для компаративістики XX ст. – початку XXI ст.

Матеріал дослідження становить сукупність наукових текстів — праць з історичної фонетики слов'янських (передусім східнослов'янських) мов, авторами яких є українські мовознавці XIX ст. – 30-х рр. XX ст.: монографій, лекційних університетських курсів, статей, рецензій (загальною кількістю понад 200; з них 16 праць — рукописи й машинописи, що зберігаються в архівах).

У процесі написання праць лінгвістосторіографічного спрямування дослідники стикаються з проблемою визначення провідного наукового методу, який застосовується при висвітленні наукової творчості мовознавців минулого.

Унаслідок дослідження цієї проблеми ми дійшли висновку, що в працях лінгвістосторіографічного характеру як провідний використовується актуалістичний метод. Тут можна назвати дві наші монографії (у яких відповідний матеріал викладено дуже стисло) та низку статей, написаних у тому числі в співавторстві з нашими дисертантами [159: 6–7; 155: 6–7; 178; 180; 138; 132].

Загальновідомо, що термін *актуалістичний метод* традиційно застосовується до геологічних, біологічних, історичних студій.

Ми запропонували звертатися до цього терміна при висвітленні лінгвістосторіографічного матеріалу і, отже, ввели цей термін у лінгвістичну історіографію.

Нас підтримали наші дисертанти, які висунули твердження про доцільність використання актуалістичного методу при лінгвістосторіографічному вивченні моделей мовного розвитку, теорій субстрату, мовних союзів,

діахронічних універсалій, лексичних запозичень, соціальних діалектів, проблем походження східнослов'янських мов, джерел вивчення історії мови, реконструкції прамови, питань фонології, морфології та синтаксису тощо. Тим самим було продовжено й поглиблено розробку актуалістичного методу як методу студій з лінгвістичної історіографії.

Проте за межами наукової школи «Методологія та історіографія мовознавства», яку ми очолюємо, термін *актуалістичний метод* не отримав поширення. З нашого погляду, це пояснюється тим, що більшість українських мовознавців звертається до проблем лінгвістичної історіографії лише спорадично (у деяких працях актуалізм використовується лише як один з етапів пізнання). Щодо зазначеної наукової школи необхідно зауважити, що вона залишається поки єдиною в Україні школою лінгвоісторіографічного спрямування (така ж доля спіткала Міжвідомчу наукову лабораторію «Методологія та історіографія мовознавства», яка є науковим структурним підрозділом Донбаського державного педагогічного університету й Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України).

Характеризуючи актуалістичний метод, ми виходимо із загальної концепції лінгвістичного методу, розробленої в низці наших праць, зокрема в обох монографіях [159; 155]. Ми тлумачимо лінгвістичний метод як складну логічну одиницю, що включає в себе три різні компоненти: онтологічний, операційний і телеологічний. Як належність онтологічного компонента наукового (у тому числі актуалістичного) методу доцільно розглядати такі засоби пізнання, як принцип і підхід. Операційний компонент методу становить сукупність прийомів і процедур та методика їх застосування. Телеологічний компонент становить мета дослідження [159: 12–13; 155: 12–13].

Питання про актуалістичний метод (або метод актуалізму) як загальнонауковий метод теоретичного рівня наукового знання висвітлено в низці студій (Г. О. Подкоритов [421], Н. П. Французова [553] та ін.). Засобами цього методу об'єкти досліджують у часі, у розвитку, у становленні їх як певних системних утворень. Актуалістичний метод передбачає, що процеси, які відбувалися в минулому, можна пояснити на основі сучасних процесів.

Інакше кажучи, цей метод дає можливість за допомогою сучасних знань простежити розвиток об'єкта в минулому та передбачити майбутнє цього об'єкта. З позиції сучасного легше збагнути історичне минуле. Сучасний, розвинений стан явища або процесу пізнати легше, ніж його минулий стан. Отже, актуалістичний метод поєднує минуле й сьогодення через логічний аналіз і порівняння.

Виникає питання: чому знання, здобуті при вивченні процесів, які відбуваються зараз, можна певною мірою перенести на процеси, що відбувалися в минулому? Правомірність такої операції базується на низці закономірностей у розвитку предметів об'єктивного світу.

На перший план висувається діалектика сучасного й минулого. Будь-який об'єкт, що розвивається, є підсумком його попереднього розвитку.

Структура тієї або іншої системи містить у собі в більш або менш трансформованому вигляді свою власну історію [421: 133].

Найвищий ступінь розвитку предмета ніби фіксує в собі його попередні ступені; тому ментальне відтворення сутності цього найвищого ступеня є водночас і висвітленням його історії. Вивчаючи сучасність, ми частково вивчаємо й минуле. Проте це не є суто логічною операцією перенесення знань з однієї епохи на іншу. Тут доцільно говорити про дослідження одного й того ж об'єкта в часі, про передбачення деяких тенденцій майбутнього розвитку об'єкта.

Дослідники спираються на певну схему, відповідно до якої виокремлені «сліди минулого» підлягають аналізу й інтерпретації на основі сучасних знань про процеси й закономірності, що керують ними [553: 173]. Тут доцільно говорити про дію закону аналогії.

Однак слід уникати так званої «асиміляції минулого», що виявляється в модернізації того, що реконструюється як феномен минулого [326: 84].

Актуалістичний метод широко використовують у низці наук для інтерпретації минулих подій і станів природи завдяки вивченню сучасних процесів.

Цей метод є одним з фундаментальних у геології; його виникнення пов'язане з вивченням саме геологічних явищ. Актуалістичний метод є основою реконструкції геологічного минулого, стверджуючи, що сучасні геологічні процеси є ключем до трактування колишніх процесів. Це стосується й термінології: термін *актуалізм* уперше з'явився в геологічній літературі середини XIX ст. (зокрема, в німецькомовних джерелах: *Aktualitätsprinzip* «принцип актуальності»). Найефективнішим актуалістичний метод виявився в літології, вулканології, тектоніці. Адже ті процеси, які досліджують сучасні геологи (вивітрювання, осадження, викопні рештки, вулканізм, рух тектонічних плит тощо), діяли в минулому за тими ж законами. Так, аналіз осадкових порід і скам'янілостей дозволяє відтворити особливості давнього моря, яке існувало в давнину на території сучасних Карпат.

Значну роль актуалістичний метод відіграє в біології. До висновку про те, що рослинність виникла у воді, біологи дійшли завдяки аналізу явищ, які спостерігаються в сучасному рослинному світі. Учені припускають, що основні біологічні процеси (механізми спадковості, еволюції, функціонування клітин тощо) працювали в минулому так само, як вони працюють зараз. Це дозволяє плідно вивчати еволюцію організмів на Землі.

До циклу біологічних наук входить палеонтологія. Тут актуалістичний метод є провідним. Палеонтологи досліджують викопні рештки та порівнюють їх із сучасними організмами. Це дозволяє відтворити життя в минулому, включаючи середовище викопних істот [421: 132, 133]. Так, відомо, що коралові рифи формуються в теплих мілководних морях. Тому знайдені в кам'яних породах коралові викопні свідчать, що в давнину в певній місцевості було мілководне море.

Так само реконструюються історичні події й закономірності побудови давніх суспільств. Водночас слід відзначити, що соціальні процеси більш складні, ніж природні. Вони можуть змінюватися під впливом культури, ідеології, технологій. Незважаючи на це, аналогія із сучасними суспільствами дає можливість трактувати минулі події з погляду їх структури та причиново-наслідкових зв'язків. Так, дослідники порівнюють структуру давніх племен із структурою сучасних, що дає ключ до розуміння того, як виникли родові відносини та перші форми влади.

Актуалістичний метод під час дослідження історії мови базується на тому, що зміни фонологічних, лексичних, словотвірних, морфологічних, синтаксичних явищ у минулому можна пояснити на основі вивчення подібних явищ у сучасних мовах. Саме на цьому будуються історико-типологічні дослідження [132].

Ми вважаємо найважливішою тезу Г. О. Подкоритова про те, що без застосування актуалістичного методу неможливе існування історіографії будь-якої науки [421: 138].

З цієї тези випливає, що про використання актуалістичного методу доцільно говорити не тільки в природничих, а й у гуманітарних науках, зокрема в лінгвістичній історіографії [132].

Моделюючи структуру актуалістичного методу, ми відзначали, що онтологічний компонент цього методу містить принципи історизму, причиновості й системності як конкретизацію та вияв принципу загального зв'язку явищ. З нашого погляду, ці принципи охоплюють найважливіші загальні твердження теорії пізнання, у межах яких об'єкт постає як система взаємопов'язаних і взаємозумовлених елементів, що знаходяться в безперервному розвитку внаслідок безперервності причинових ланцюгів. Ці принципи для актуалістичного методу не є специфічними; вони притаманні й лінгвістичному порівняльно-історичному методу [159: 7; 132]. У рамках онтологічного компонента, як бачимо, відмінностей між зазначеними методами немає.

Отже, ми визначили специфіку актуалістичного методу як методу праці з лінгвістичної історіографії в зіставленні з порівняльно-історичним методом, яка полягає в наявності специфічних об'єкта й предмета, у відмінностях в операційному та телеологічному компонентах [159: 7; 132]. Це видається нам дуже важливим.

Операційний компонент актуалістичного методу в працях з лінгвістичної історіографії може бути представлений як сукупність таких прийомів і процедур: аналіз джерел (лінгвістичних текстів) і синтез одержаних даних, порівняння, абстрагування та логічна історико-наукова реконструкція, що посідає центральне місце серед прийомів і процедур та протистоїть «асиміляції минулого» [там же].

Джерелами в межах лінгвістичної історіографії є лінгвістичні тексти, тобто праці мовознавців минулого, наприклад А. Шлейхера, Б. Дельбрюка, Ф. де Соссюра, О. О. Потебні, П. О. Бузука, О. С. Мельничука. Важливим

кроком є відбір фактів з першоджерел. Спочатку здійснюється критика джерела, його зіставлення з іншими актуальними джерелами. На цьому етапі придатність факту визначається наявністю в ньому інформації, яка тісно пов'язана з темою дослідження.

Надалі виникає завдання виявити цінність певних фактів та їх важливість для відтворення цілісної картини об'єкта. Ці факти включаються в систему історичних, причинових, системних, функційних зв'язків; у цій системі відбивається цілісність дослідження (*синтез одержаних даних*).

Приєм *порівняння* широко використовують не тільки для реконструкції архетипів, фонетичних законів тощо в межах порівняльно-історичного методу (що є загальноновизнаним), а й в актуалістичних дослідженнях. Застосування прийому порівняння в студіях лінгвоісторіографічного спрямування має свою специфіку. Вона полягає в тому, що порівнюються не факти певної мови (споріднених мов), а наукові інтерпретації певного мовознавця (якщо спостерігається еволюція його поглядів на мовні явища й процеси) та різних лінгвістів (і ширше: шкіл, напрямів) того чи іншого періоду. Порівняння наукової спадщини різних учених дозволяє розглянути їх наукову діяльність в контексті розвитку лінгвістики, з'ясувати значення наукової творчості кожного з них для розвитку мовознавства.

Абстрагування полягає у «відволіканні» від певних фактів; цей прийом дає можливість переходити від конкретних явищ до загальних понять і законів. Абстрагування відіграє важливу роль під час висвітлення тих чи інших трактувань мовознавців минулого. Так, певна інтерпретація конкретних фактів мови свідчить про загальний підхід лінгвіста до мови як феномена, а в деяких випадках — і про його світогляд [135: 32].

Найважливішим операційним елементом актуалістичного методу є процедура *історико-наукової реконструкції*. Її специфіка полягає в тому, що мета лінгвоісторіографа — реконструювати сам процес пізнання вченими мовних явищ і процесів. При цьому, усвідомлюючи основи актуалістичного пізнання, необхідно звертати увагу не тільки на спільність поглядів сучасних мовознавців і їхніх попередників, а й на певні відмінності між ними. У працях з лінгвістичної історіографії загальна оцінка надається залежно від того, що нового внесли мовознавці в науку порівняно зі своїми попередниками та яке значення мали їхні праці для свого часу (а не з точки зору сучасного рівня знань) [175: 117].

Важливо відзначити: навіть помилкові (з погляду сучасної науки) твердження мовознавців минулого можуть відігравати позитивну роль в історії лінгвістики.

Це стосується, наприклад, теорії двох періодів мовного розвитку, яка набула значного поширення в мовознавстві першої половини ХІХ ст. (див. 2.1). Іншим прикладом може слугувати дослідження О. О. Потєбнею східнослов'янського повноголосся. Він приділив цій проблемі значну увагу, оперував матеріалом не тільки східнослов'янських, а й західнослов'янських і

південнослов'янських мов, проте потєбнянське пояснення виникнення повноголосся не було прийняте в подальших студіях.

Монографія складається з трьох розділів.

Розділ 1 має теоретичний характер. Наукові принципи розглянуто тут як онтологічний компонент у структурі методу, сформульовано твердження про те, що основними принципами порівняльно-історичного дослідження є принципи історизму, причиновості й системності як конкретизація та вияв принципу загального зв'язку явищ, і розкрито їх зміст.

Це дає можливість у подальших розділах (2, 3) перейти до розгляду розвитку зазначених принципів у теоретичних твердженнях мовознавців (онтологічний компонент порівняльно-історичного методу), у застосуванні ними прийомів і процедур порівняльно-історичного методу (операційний компонент) і в трактуванні мети дослідження (телеологічний компонент).

У розділі 2 поряд з дослідженнями українських мовознавців Михайла Олександровича Максимовича (1804–1873) і Якова Федоровича Головацького (1814–1888) докладно висвітлено наукову творчість російського лінгвіста (тісно пов'язаного з Україною) Ізмаїла Івановича Срезневського (1812–1880), його учня російського й українського компаративіста Петра Олексійовича Лавровського (1827–1886) і російського мовознавця Федора Івановича Буслаєва (1818–1897).

Підкреслимо, що Ф. І. Буслаєв та І. І. Срезневський стояли біля джерел Харківської та Московської лінгвістичних шкіл.

Як показала проведена нами історико-наукова реконструкція, саме ці дві школи, принаймні в працях з історичної фонетики східнослов'янських мов, зробили в 70-і рр. XIX ст. – 30-і рр. XX ст. найбільш вагомий внесок у розвиток слов'янського порівняльно-історичного мовознавства [159; 155].

Виникнення лінгвістичних шкіл стало важливою ознакою другого періоду компаративістики (70-і рр. XIX ст. – 30-і рр. XX ст.) [565: 24]. Нашою принциповою настановою є розгляд наукової творчості вчених досліджуваних шкіл не окремо, за персоналіями, а разом, на концептуальній основі з метою виявлення певних особливостей саме шкіл, що, звичайно, не виключає висвітлення й індивідуальних рис мовознавців.

Надалі ми з'ясуємо специфічні риси розглядуваних лінгвістичних шкіл у методологічному аспекті, не зменшуючи й не перебільшуючи спільного й відмінного як між певними школами, так і в їх межах.

Підкреслимо, що починаючи з 70-і рр. XIX ст. в межах компаративістики на зміну романтизму та натуралізму 20-х – 60-х рр. XIX ст. прийшов психологізм [9: 415].

Серед лінгвістичних шкіл першою стала Харківська. У царині історичної фонетики східнослов'янських мов плідно працювали такі вчені Харківської лінгвістичної школи, як Олександр Опанасович Потєбня (1835–1891), фундатор і головний теоретик школи, і Митрофан Олексійович Колосов (1839–1881). Крім того, за своїми теоретичними настановами та їх практичним втіленням у ході аналізу мовного матеріалу до О. О. Потєбні та М. О. Колосова примикав Павло Гнатович Житецький (1837–1911), діяльність якого не була

пов'язана з Харківським університетом [402: 126; 560: 570]. Саме праці О. О. Потебні, М. О. Колосова та П. Г. Житецького ми й аналізуємо в історіографічному аспекті.

Поставивши в центр дослідження постать О. О. Потебні, ми разом з тим приділяємо значну увагу М. О. Колосову й П. Г. Житецькому, прагнемо показати, що вони були оригінальними дослідниками й висували конкурентні гіпотези, які, за нашим глибоким переконанням, не можна оцінювати в контексті ознак «краще — гірше». Між О. О. Потебнею, М. О. Колосовим і П. Г. Житецьким досить часто виникала полеміка, яку ми б охарактеризували як наукову суперечку однодумців.

Подальше вдосконалення порівняльно-історичного методу в працях з історичної фонетики східнослов'янських мов пов'язане з науковою творчістю Московської лінгвістичної школи: її фундатора та головного теоретика Пилипа Федоровича Фортунатова (1848–1914), його учнів — Олексія Олександровича Шахматова (1864–1920), Миколи Миколайовича Дурново (1876–1937), Євгена Федоровича Будде (1859–1929), Бориса Михайловича Ляпунова (1862–1942), Степана Михайловича Кульбакіна (1873–1941), Віктора Карловича Поржезинського (1870–1929). Найбільшу увагу в монографії закономірно приділено П. Ф. Фортунатову (як головному теоретикові школи) та О. О. Шахматову (як видатному дослідникові фонетичних систем східнослов'янських мов).

Близьким до Московської школи був Леонід Лазарович Васильєв (1880–1920).

На матеріалі багатьох слов'янських (та, ширше, індоєвропейських) мов плідно працювали вчені Казанської лінгвістичної школи — засновник і головний теоретик цієї школи Ян (Іван Олександрович) Бодуен де Куртене (1845–1929) та його учні й послідовники Микола В'ячеславович Крушевський (1851–1887), Василь Олексійович Богородицький (1857–1941), Карл Юліанович Аппель (1857–1930).

Нашою принциповою настановою є розгляд концепцій українських мовознавців у контексті європейської лінгвістики відповідного періоду.

Важливу роль в європейському й світовому мовознавстві 70-х рр. XIX ст. – 30-х рр. XX ст. відіграв молодограматизм. Праці молодограматиків суттєво вплинули на розвиток порівняльно-історичного мовознавства.

Молодограматики виступили з критикою поглядів попереднього покоління істориків мови — Ф. Боппа, Я. Грімма та ін.

Термін *молодограматизм* в історіографії мовознавства використовується у вузькому й у широкому смислі. У вузькому смислі до молодограматиків відносять учених Лейпцизької лінгвістичної школи. Це Август Лескін (1840–1916), Карл Бругман (1849–1919), Герман Остгоф (1847–1909), Герман Пауль (1846–1921), Бертольд Дельбрюк (1842–1922).

У широкому смислі молодограматиками вважають, поряд з ученими Лейпцизької школи, деяких інших лінгвістів, зокрема данця Карла Вернера, француза Мішеля Бреалья, італійця Граціадіо Асколі, американця Вільяма Вітні.

Проте властиві цим мовознавцям погляди на мову не в усьому збігалися з поглядами вчених Лейпцизької школи.

У цьому контексті необхідно окремо сказати про вчених Московської та Казанської шкіл, яких також іноді кваліфікують як молодограматиків. Представники цих шкіл порівняно з ученими Лейпцизької школи багато в чому по-новому підходили до мови, випереджаючи молодограматиків саме в методологічних питаннях; діяльність Московської та Казанської шкіл становить якісно новий етап у розвитку європейського мовознавства [26: 247–248, 283–284; 25: 2; 27: 335; 155: 10]. Отже, за духом свого вчення Московська й Казанська школи, на відміну від Лейпцизької, належать науці ХХ ст. [648: 67–70; 155: 10]. У зв'язку з цим можна відзначити, що Е. Кернер, використовуючи термін Т. Куна *парадигма* [331] та заперечуючи новаторство вчених Лейпцизької школи в підході до мови, відносить їх діяльність до «парадигми Шлейхера» (попри те що представники Лейпцизької школи достатньо критично ставилися до наукової спадщини А. Шлейхера) [655: 699–703].

Отже, з нашого погляду, доцільно використовувати термін *молодограматизм* у вузькому смислі, відносячи до молодограматиків лише вчених Лейпцизької лінгвістичної школи [201: 98–99, 300–301; 648: 42]¹.

Лінгвісториографи розглядають молодограматизм як реальний прогрес у розвитку мовознавства, передусім порівняльно-історичного, підкреслюючи, що вчені Лейпцизької лінгвістичної школи були націлені на розкриття чітких закономірностей у розвитку мови.

Молодограматизм базувався на позитивізмі з притаманним йому запереченням цінності теоретичних досліджень. Як позитивісти, молодограматика прагнули вивчати мову на основі безпосередніх спостережень та індукції. Мова розглядалася як індивідуально-психологічне явище. На думку молодограматиків, спілкування за допомогою мови можливе лише тому, що психічне життя окремих мовців істотно не відрізняється. Мова розвивається через відхилення в індивідуальному мовленні. Ці відхилення поширюються серед носіїв мови та стають нормою.

Значним досягненням молодограматизму стало вчення про фонетичні закони й про аналогію. Фонетичні закони діють у межах однієї мови, у певний період і за наявності однакових фонетичних умов без будь-яких винятків. Якщо ж фонетичний закон має які-небудь «винятки», то вони пояснюються: 1) фонетичними законами, що діють в інших напрямках; 2) новоутвореннями за аналогією; 3) запозиченнями з інших мов.

Історизм молодограматика розглядали як основу методології мовознавства. Проте історизм молодограматиків обмежувався лише констатацією фонетичних і морфологічних змін.

¹ Див. статтю О. Абрамичевої та В. Глуценка [3]. Широке трактування поняття молодограматизму, згідно з яким молодограматиками вважають, зокрема, вчених Московської та Казанської шкіл, відбито як у працях сучасників [78: 831], так і в пізніших дослідженнях [9: 416, 440–464].

Значну увагу молодогограматики приділяли фонетиці. Вони першими виділили фонетику в самостійний розділ мовознавства. Були встановлені фонетичні відповідності між індоєвропейськими мовами. Етимологія та порівняно-історична граматики індоєвропейських мов стали точними науками.

У нашій монографії проаналізовано передусім теоретичні висловлювання учених Лейпцизької лінгвістичної школи (східнослов'янський мовний матеріал посідає в їхніх працях порівняно незначне місце).

Поряд з Харківською, Московською й Казанською лінгвістичними школами, у мовознавстві зазначеного періоду історичну фонетику східнослов'янських мов плідно досліджували Олексій Іванович Соболевський (1856/1857–1929), його учень Микола Михайлович Каринський (1873–1935) і Агатангел Юхимович Кримський (1871–1942), яких учені Московської школи характеризували як представників історичного методу. Ми показуємо, що О. І. Соболевський, М. М. Каринський і А. Ю. Кримський методологічно в цілому не виходили за межі традицій генетичного мовознавства 20-х – 60-х рр. XIX ст. (у чому вони були близькими молодогограматиками) і в багатьох питаннях виступали як опоненти Московської (і в певний спосіб Казанської) шкіл. Тому їхні праці розглянуто в порівнянні зі студіями учених Московської школи (у деяких випадках — і Казанської).

Це стосується й таких українських, російських і білоруських істориків мови, як Петро Опанасович Бузук (1891–1937), Йосип Васильович Вовк-Леонович (1891–1938), Всеволод Михайлович Ганцов (1892–1979), Микола Кузьмич Грунський (1872–1951), Василь Климентійович Дем'янчук (1897–1938), Дмитро Костянтинович Зеленін (1878–1954), Григорій Андрійович Ільїнський (1876–1937), Євфимій Федорович Карський (1860/1861–1931), Пантелеймон Кіндратович Ковалів (1898–1973), Федір Євгенович Корш (1843–1915), Олена Борисівна Курило (1890 – після 1946), Олександр Митрофанович Лук'яненко (1880–1974), Костянтин Петрович Михальчук (1840/1841–1914), Костянтин Тихонович Німчинов (1898 – після 1937), Іван Іванович Огієнко (1882–1972), Омелян Михайлович Огоновський (1833–1894), Іларіон Семенович Свенціцький (1876–1956), Панас Матвійович Селіщев (1886–1942), Василь Іванович Сімович (1880–1944), Степан Йосипович Смаль-Стоцький (1859–1938), Микола Федорович Сулима (1892–1955), Володимир Олексійович Розов (1876–1940), Євген Костянтинович Тимченко (1866–1948), Микола Сергійович Трубецький (1890–1938), Лев Володимирович Щерба (1880–1944) та ін.

Намаганню уникнути модернізації поглядів мовознавців минулого не суперечить деяка модернізація термінології в нашому викладі: послідовне вживання частини термінів мовознавства XIX ст. – 30-х рр. XX ст. переважало б нашу роботу.

Це стосується насамперед термінів *руська мова*, *руські наріччя* (у сучасному значенні «східнослов'янські мови»), *великоруське наріччя* (у значенні «російська мова»), *малоруське наріччя* (у значенні «українська мова»), *білоруське наріччя* (у значенні «білоруська мова»). Ми вживаємо сучасні терміни, зважаючи на те, що в працях українських мовознавців XIX ст. – 30-х рр.

XX ст. представлено два погляди на членування східнослов'янського мовного масиву: 1) *руська мова* є єдиною і складається з трьох *наріч* — *великоруського*, *малоруського* й *білоруського* — або з двох, якщо включати білоруські говори в склад *великоруського наріччя* (О. Х. Востоков, І. І. Срезневський, О. І. Соболевський та ін.); 2) існують три (або дві, якщо включати білоруські говори в склад *великоруської мови*) самостійні східнослов'янські (*руські*) *мови* (М. О. Максимович, М. І. Надеждін, учені Харківської й Московської шкіл та ін.), які в студіях учених Харківської та Московської шкіл кваліфіковано також як *наріччя*, оскільки поняття мови та наріччя було визнано відносними [див. 109; 517; 500; 354; 376; 430; 309; 225; 551; 597; 598; 692; 216; 221; 56; 344; 329; 425 та ін.].

Для позначення прасхіднослов'янської мови (твердження про східнослов'янську мовну єдність, що існувала в минулому, дотримувалася переважна більшість мовознавців ХІХ ст. – 30-х рр. ХХ ст.¹) у монографії поряд із сучасним терміном *прасхіднослов'янська мова* вжито термін *спільноруська прामова*, який використовували компаративісти зазначеного періоду.

Аналізуючи праці, які вийшли в кількох виданнях, ми посилаємося звичайно на найпоширеніше, не даючи бібліографічної довідки про перше, оскільки це переважало б монографію інформацією непринципового характеру.

¹ Див. 161: 18–19.

РОЗДІЛ 1

ПОРІВНЯЛЬНО-ІСТОРИЧНИЙ МЕТОД І ЙОГО СТРУКТУРА

1.1. Структура лінгвістичного методу

Добре відомо: будь-яка наука затверджується як специфічна галузь людського знання тоді, коли виробляє свій метод. Завдяки науковому методу в науці здійснюються цілеспрямовані пізнавальні дії.

Накопичення знань, отриманих при розв'язанні практичних завдань, зумовлює висування гіпотез, доведення яких спричиняється до розробки теорій; цей процес невіддільний від визначення методів аналізу досліджуваного матеріалу.

Науковий метод є одним з елементів, за допомогою яких у науці виконують цілеспрямовані пізнавальні дії. Ці елементи утворюють специфічну систему, до якої, крім наукового методу, входять наукова проблема, висування й розробка гіпотез, вибір предмета дослідження, вихідні пізнавальні завдання [123: 86].

Проблеми методу й методології наукового дослідження приваблювали вчених ще в стародавні часи, починаючи з античної епохи. Проте ґрунтовний аналіз методів наукового пізнання став активно здійснюватися тільки в останнє століття. Тектологія («загальнонаукова організаційна наука») О. О. Богданова, узагальнена системна концепція Л. фон Берталанфі, теорія функційних систем П. К. Анохіна, системологія й синергологія Ю. С. Ворони дають послідовність створення системної методології (алгоритму системно-організаційної діяльності).

Водночас *all is not well in the Dutch kingdom*. Існують суттєві розбіжності в дефініціях і трактуваннях наукового методу (зокрема лінгвістичного), у класифікаціях методів. Мовознавці обґрунтовано підкреслюють непорядкованість методологічного інструментарію лінгвістики [143: 32]. Це спричиняється до того, що в навчальних посібниках для закладів вищої освіти наводяться необґрунтовані класифікації методів, до помилок у визначенні методів дослідження в дисертаціях. У зв'язку ми підкреслювали, що й саме поняття методу подається дуже суперечливо [там же]. У дисертаціях спостерігається змішання термінів *метод* і *прийом*.

Отже, сучасній методології й лінгвометодології бракує чіткого уявлення про метод; у багатьох працях немає визначеності в питанні про розмежування методів і суміжних явищ.

З цим пов'язана проблема вживання низки термінів, співвідносних з терміном *лінгвістичний метод*. Наукознавці говорять про такі терміни, як *метод*, *методика*, *методологія*, *принцип*, *підхід*, *прийом*, *процедура*, *операція*. Упорядкованості в їх уживанні немає [там же]. Наведені феномени в той чи інший спосіб пов'язані з науковим методом (зокрема лінгвістичним); однак

спільності в поглядах на те, як співвідносяться принципи, підходи, прийоми, процедури, операції з методом, чи доцільно включати ці феномени в структуру наукового методу, немає.

Якщо, згідно з Ю. С. Степановим, «порівняння розвинених теорій методу в повному обсязі має скласти предмет досліджень особливого роду — теорії лінгвістичних методів» [520: 6] (а це, безперечно, так), слід констатувати, що, на жаль, теорія лінгвістичних методів до цього часу знаходиться в стадії становлення [143: 32]. За півстоліття ситуація радикально не змінилася.

Науковцям надають термінові «метод» різні значення. Якщо узагальнити несхожі (у низці випадків) за вербальним оформленням дефініції, можна сказати, що таких значень два. Ідеться про вузьке (метод інтерпретується як сукупність прийомів дослідження) й широке (метод — це спосіб, знаряддя й засіб пізнання) трактування наукового, зокрема лінгвістичного методу.

У наукових студіях другої половини ХХ ст. — початку ХХІ ст. найчастіше ми стикаємося з вузьким тлумаченням, у межах якого науковий метод виступає як сукупність прийомів, процедур, операцій, тобто як гомогенний феномен.

Так само й термін *лінгвістичний метод* уживають у двох значеннях, перше з яких значень є широким, друге — вузьким.

Найчастіше лінгвістичний метод трактують у вузькому смислі.

Класичну дефініцію бачимо в О. С. Ахманової: лінгвістичний метод — це «сукупність прийомів, які використовуються в дослідженні мови» [13: 232].

Таке трактування відбилося в поширеній класифікації методів. Поділяючи наукові методи на філософські, загальнонаукові, частковонаукові та спеціальні, науковці серед загальнонаукових методів виділяють спостереження, порівняння, вимірювання, експеримент (методи емпіричного дослідження), абстрагування, аналіз і синтез, індукцію і дедукцію, моделювання (методи, що використовуються на емпіричному й теоретичному рівнях), ідеалізацію, формалізацію, аксіоматичний і гіпотетичний методи (методи теоретичного дослідження). Отже, у межах цієї класифікації (і методологічно схожих) науковий метод отожднюється з науковим прийомом (операцією, процедурою).

Подібна класифікація набула значного поширення й у працях, присвячених методам лінгвістичних досліджень.

Це спричинилося до наших заперечень. З нашого погляду, зазначені феномени є операційними елементами (прийомами, операціями, процедурами); інтерпретація їх як методів є очевидним спрощенням і призводить до «розмивання» поняття методу [143: 35].

Ми вважаємо, що зазначені операційні елементи (спостереження, експеримент, індукція і дедукція, гіпотеза, аналіз і синтез тощо), які, безперечно, входять у структуру різних методів, вважати власне науковими методами недоцільно. Є всі підстави розглядати їх як наукові прийоми [там же]. Характерно, що М. П. Кочерган інтерпретує індукцію і дедукцію, аналіз і синтез

та гіпотезу як «вихідні прийоми наукового аналізу мовного матеріалу» [315: 209].

Підкреслимо, що кваліфікація спостереження, експерименту тощо як прийомів (а не методів як таких) зовсім не заперечує тієї видатної ролі, яку ці феномени відіграли в історії науки. Наведімо деякі приклади.

Так, Майкл Фарадей, англійський фізик і хімік, основоположник учення про електромагнітне поле, один з найяскравіших експериментаторів в історії науки, відкрив явище електромагнітної індукції (експеримент з металевим стрижнем і двома обмотками дроту, 1831).

Експеримент широко застосовується й у мовознавстві, зокрема під час дослідження звукових одиниць. Напрямок фонетики, що вивчає об'єктивні властивості звукових одиниць з використанням різних приладів, називають експериментальною (інструментальною) фонетикою. Піонером у цій царині був В. О. Богородицький. Засновником першої у світі лабораторії експериментальної фонетики став француз Жан-П'єр Руссело. На території сучасної України лабораторія такого типу з'явилася 1905 року в Одесі. Її створив О. І. Томсон.

Свою безперечну ефективність експеримент довів і в психолінгвістиці. Ідеться, зокрема, про асоціативний експеримент.

Попри це, є всі підстави розглядати спостереження, експеримент тощо як прийоми наукового дослідження.

На нашу думку, ототожнення методу з прийомами (операціями, процедурами) збіднює поняття лінгвістичного методу; метод у певний спосіб відмежовується від принципів і підходів, які не включаються в його структуру [143: 35].

У зв'язку з цим доцільно навести думку українського філософа Сергія Борисовича Кримського, який стверджував, що «метод не може бути редукований до чисто інструментального функціонування, до простого знаряддя, але передбачає усвідомлення нормативно апаратних засобів та ціннісних настанов у їх нерозривній єдності» [314: 111].

Поряд з тенденцією ототожнювати методи з прийомами (операціями, процедурами) у наукознавстві спостерігається протилежна тенденція — відривати прийоми (операції, процедури) від методів, розглядати операційні елементи окремо, як самостійний феномен. При цьому між методом і прийомами постулюється тісний зв'язок, але саме зв'язок різних феноменів, а не частин одного феномена. Ця тенденція відбилася, зокрема, у вживанні словосполучення «прийоми та методи», наприклад у згаданій монографії Ю. С. Степанова «Методи й принципи сучасної лінгвістики» [520]. На нашу думку, це, так само як і ототожнення методів з прийомами (процедурами, операціями), збіднює поняття методу. Операційні елементи мають бути включені в структуру методу як його складова частина [143: 39].

Звернімося до широкого трактування лінгвістичного методу — його розгляду як складної логічної одиниці.

У широкому смислі науковий метод розглядають як шлях пізнання, його вид і спосіб, знаряддя й засіб. Таке трактування є класичним: його витoki можна знайти вже в Аристотеля, на нього орієнтувався й Г. Гегель.

Прихильником такого підходу був, зокрема, С. Б. Кримський. Він визначав науковий метод як «систематизований спосіб досягнення теоретичного чи практичного результату, розв'язання проблем чи одержання нової інформації на основі певних регулятивних принципів пізнання та дії, усвідомлення специфіки досліджуваної предметної галузі і законів функціонування її об'єктів» [314: 373]. Науковий метод «окреслює та втілює шлях до істини, напрями ефективної діяльності, що ведуть до реалізації поставлених цілей, задає регулятивні та нормативні настанови пізнавального процесу» [там же]. Метод «відрізняється від методики та техніки тим, що окрім технічної, процедурної частини включає також їх теоретичне усвідомлення та особливі пізнавальні принципи», він «знаходиться в єдності з певною теорією чи теоріями» [там же].

У структурі методу С. Б. Кримський виділяв дві частини. Це, по-перше, «конструктивна частина методу». Сюди входять принципи методологічного аналізу, зразки та антизразки їх предметного втілення, а також умови застосування методу (його можливості, сфера й обмеження застосування). По-друге, це «алгоритмічно-процедурна частина методу». У цю частину автор включав «стандартні правила», «процедури», «алгоритмічні рецепти (способи дії)», «нормативи» та «вимоги» [313: 111–114].

Отже, метод у широкому трактуванні слід інтерпретувати як гетерогенний феномен.

Спроби дати й аргументувати широке трактування методу містяться й у мовознавчій літературі.

За визначенням Б. О. Серебренникова, науковий метод узагалі та лінгвістичний метод зокрема — це «певний підхід до досліджуваного явища, певний комплекс тверджень, наукових і чисто технічних прийомів, застосування яких дає можливість вивчити певне явище», тому «метод завжди є системою»; специфіка методу визначається об'єктом дослідження та його метою [483: 258, 259].

Узагальнивши цю концепцію, український мовознавець Л. П. Іванова зазначила, що в структурі методу можна виділити «два основні компоненти: теоретичне обґрунтування певного підходу до аналізу мовних і мовленнєвих фактів і методику дослідження, що з нього випливає» [263: 231].

Погоджуючись з Б. О. Серебренниковим і Л. П. Івановою в цілому, відзначмо, що поняття методу доцільно найтісніше пов'язувати з поняттям мети (Б. О. Серебренников, як ми бачили, підкреслював, що специфіка лінгвістичного методу визначається об'єктом дослідження та його метою, проте не включав мету в структуру методу; так само в наведеній вище дефініції наукового методу, поданій С. Б. Кримським, метод пов'язується з метою дослідження).

За умови включення мети дослідження в структуру методу (а це видається нам цілком правомірним) у ній може бути виділений телеологічний компонент.

На нашу думку, лінгвістичний метод найбільш адекватно може бути описаний як складна логічна одиниця гетерогенного характеру, що включає в себе три різномірні компоненти: онтологічний, операційний і телеологічний [159: 12; 143: 41].

Ця теза було висунута В. І. Постоваловою [428: 24], проте дослідниця лише декларувала свою тезу. Очевидно, через ці обставини концепція В. І. Постовалової залишилася поза увагою мовознавців-методологів.

Вона була розвинена й обґрунтована в наших публікаціях [159: 12–13; 143: 41–42].

При такому підході комплекс наукових прийомів (операцій, процедур) і методика їх застосування становлять лише один з компонентів методу — операційний.

Охарактеризуємо онтологічний компонент методу. Онтологія виступає в ролі засобу, за допомогою якого дослідник сприймає світ як деяку в певний спосіб розчленовану цілісність, подану йому в системі філософських категорій. «Підсистема» онтології ніби замикає пізнавальний рух: вона є й логічно першим кроком, задаючи категоріальне бачення об'єкта, і логічно останнім, включаючи в себе отримані результати. З цього, на нашу думку, випливає, що як належність онтологічного компонента наукового (у тому числі лінгвістичного) методу доцільно розглядати такі засоби пізнання, як принцип і підхід [159: 12; 143: 41].

Науковий принцип є теоретико-методологічною основою методу. У ролі принципів виступають глобальні твердження з широким радіусом дії. При цьому принципи виступають як вихідні, проміжні та кінцеві теоретичні узагальнення [494: 25–26].

Науковий підхід, тісно пов'язаний з принципом, трактують як методологічну орієнтацію дослідження, як поняття, що керує загальною стратегією дослідження [33: 74]. Підхід визначає напрям дослідження [421: 24; 41: 59], проте він, на відміну від принципу, не є безпосереднім знаряддям пізнання [421: 24], а відбивається в принципах, прийомах і процедурах певного методу [44: 60]. Саме в такому значенні термін *підхід* ужито в нашій монографії.

Принцип формулюють завдяки методологічному застосуванню тієї чи іншої категорії або категоріальної зв'язки. У результаті виникають своєрідні пізнавальні ряди. Так, категорія *історичне* утворює ряд: історичне — принцип історизму — історичний підхід — історичний метод.

2.1. Структура порівняльно-історичного методу

Є різні визначення порівняльно-історичного методу. Серед компаративістів добре відома така дефініція: порівняльно-історичний метод — це «система науково-дослідних прийомів, які використовують у процесі вивчення споріднених мов для відтворення картини історичного минулого цих мов з метою розкриття закономірностей їх розвитку, починаючи від мови-основи» [108: 58].

Однак це визначення є і занадто вузьким, і занадто широким. Воно є занадто вузьким, якщо розглядати його в аспекті структури методу, оскільки ототожнює метод з прийомами. Занадто широким воно є з точки зору характеристики прийомів порівняльно-історичного методу: у запропонованій інтерпретації він включає в себе будь-які прийоми, що використовують в дослідженнях з історії мови. Коментуючи такий підхід, Г. А. Климов підкреслює його недоцільність [285: 9]. І з цим важко не погодитися. Як відомо, у сучасних лінгвогенетичних дослідженнях широко використовують, поряд з порівняльно-історичним, інші методи, зокрема кількісні, метод лінгвістичної географії [254: 80–81; 482: 84–101; 539: 189]. При цьому порівняльно-історичний метод є основним, провідним, а інші наукові методи доповнюють його [482: 101]. Зрозуміла річ, що кожний із цих методів має свої прийоми. Якщо ж іти за логікою наведеної дефініції, ці прийоми необхідно вважати складовою частиною порівняльно-історичного методу, що, звичайно, є некоректним.

Порівняльно-історичний метод є найважливішим інструментом пізнання мовної історії, який має, по-перше, певні особливості та, по-друге, певні межі застосування [490: 6].

За допомогою порівняльно-історичного методу компаративісти розкривають закони, що керували розвитком споріднених мов у минулому, прослідковують еволюцію цих мов на основі спільності їх походження з прамови (мови-основи). Так, багато мов світу (напр., давньогрецька, латинська, італійська, французька, готська, німецька, англійська, шведська, українська, польська, чеська, болгарська, сербська, санскрит, гінді, бенгалі, маратхі, авестійська, перська, таджицька) походять від праіндоевропейської мови, що існувала кілька тисячоліть тому. Цю мову-основу вчені реконструюють, відновлюють гіпотетично.

Лінгвісти висувають припущення про існування в минулому прамови в результаті порівняння слів і форм у споріднених мовах. При цьому головними джерелами вивчення історії мови виступають матеріал давніх писемних пам'яток і сучасні діалектні дані.

Порівняльно-історичний метод заснований на такому фундаментальному положенні: споріднені мови, які утворилися в результаті «розпаду» прамови (ми говоримо про «розпад» достатньо умовно, бачачи в моделі «родовідного дерева») А. Шлейхера спрощену, але зручну схему генезису мов), мають між собою багато спільного на всіх рівнях мовної системи, зв'язані фонологічними, морфологічними й морфологічними відповідностями та розвиваються нерівномірно, що дозволяє їх порівнювати. У мовах певні шари елементів (фонем, морфем, слова тощо), які мають різну хронологію, існують одночасно. Мова ж не може змінюватися одночасно в усіх своїх елементах. Аналіз «звукових» (по суті, фонемних) відповідностей дозволив висунути гіпотезу про дію в минулому низки фонетичних законів, що спричинилися до регулярних чергувань окремих звуків (звукотипів, фонем) і їх комбінацій.

Згідно з порівняльно-історичним методом, відмінності між спорідненими мовами можуть бути пояснені безперервним розвитком цих мов.

Зміни звуків у споріднених мовах мають строго закономірний характер, завдяки чому корені й афікси (зокрема, флексії) зберігаються впродовж ряду тисячоліть; це дає можливість реконструювати архетипи (праформи).

Так, слово *мату* (у родовому відмінку *матері*) у слов'янських мовах і мовах індоєвропейської сім'ї в цілому має близький фонетичний вигляд. Порівняймо в слов'янських мовах: російське *мать* (у родовому відмінку *матери*), білоруське *маці*; болгарське *майка*, *маму*, македонське *мајка*, словенське *ма́ти* (у родовому відмінку *matere*); полабське *motei*, польське *matka*, чеське *maťi* тощо; в інших індоєвропейських мовах: латинське *māter*, давньогрецьке *μήτηρ*, авестійське *mātar-*, тохарське А *mācar*, тохарське В *mācer*, давньоверхньонімецьке *muoter*, англійське *mother*, латиське *māte*, вірменське *mair* тощо.

Компаративісти реконструювали для праслов'янської мови форму **matī* (родовий відмінок **matere*); архетипом праіндоєвропейської мови вважають форму **māter-*.

Учені бачать у цих формах не тільки генетично спільний корінь, а й генетично спільний суфікс спорідненості; порівняйте, зокрема, латинське *pater*, давньоісландське *fadir-*, готське *fadar*, англійське *father*.

Порівняймо генетично споріднені корені та флексії в українській лексемі *стежка*, російській *стѣжка*, старослов'янській *стъса*, сербській *stāza*, словенській *stēza*, полабській *stadza* (для праслов'янської мови реконструюють форму **stȳga*), латиській *stīga*, готській *staiga*.

Отже, для встановлення спорідненості мов до порівняння часто залучаються не слова, а морфеми (слово порівняно легко запозичується з мови в мову). У споріднених мовах спільних морфем значно більше, ніж спільних слів.

У наведених термінах спорідненості спостерігається й фонемна (консонантна) відповідність *p – f*. Проаналізувавши подібні явища, Расмус Раск і Якоб Грімм сформулювали закон першого германського пересуви приголосних, або закон Раска – Грімма (систематизацію подібних явищ бачимо також у Якова Бредсдорфа; тому частина дослідників вважає його одним із співавторів цього закону).

У чому сутність закону першого германського пересуви приголосних? Під час порівняння слів різних германських мов з лексемами інших мов індоєвропейської сім'ї (давньогрецької, латини, санскриту, української тощо) виразно виявляються регулярні співвідношення, які можна сформулювати в такий спосіб: 1) індоєвропейським глухим проривним *p, t, k* відповідають у германських мовах глухі щільні *f, þ, h*: латинське *plenus*, давньогрецьке *pleos* — готське *fulls*, давньоанглійське *full*; латинське *pater*, давньогрецьке *patēr* — готське *fadar*, давньоанглійське *father*; латинське *tu*, українське *mu* — готське *þu*; латинське *tres*, українське *mpu* — готське *þreis*, давньоанглійське *þreo*; латинське *canis* — готське *hunds*, давньоанглійське *hund*; латинське *cor, cordis* — готське *hairto*, давньоанглійське *heort*; 2) індоєвропейським дзвінким проривним *b, d, g* відповідають у германських мовах глухі зімкнені *p, t, k*: українське *болото*, литовське *balà* — давньоанглійське *pōl*; латинське *decem*,

українське *десять* — готське *taihun*, давньоанглійське *tien*; латинське *ego* — нідерландське *ik*; 3) індоєвропейським дзвінким зімкненим придиховим *bh, dh, gh* відповідають германські дзвінки непридихові *b, d, g*: санскритське *bhrata*, українське *брат* — готське *broþar*, давньоанглійське *broþor*; санскритське *vidhava*, укр. *вдова* — давньоанглійське *widwe*; санскритське *lagh*, українське *лягати* — давньоанглійське *licgean*.

На основі аналізу цих співвідношень Р. Раск, Я. Грімм і Я. Бредсдорф висунули тезу про те, що праіндоєвропейські проривні у прагерманській пересунулися на один ступінь, а саме: праіндоєвр. *bh, dh, gh* > прагерм. *b, d, g*, праіндоєвр. *b, d, g* > прагерм. *p, t, k*, праіндоєвр. *p, t, k* > прагерм. *f, þ, h*.

Р. Раск, Я. Грімм і Я. Бредсдорф встановили, що перший пересув приголосних відбувся в прагерманській мові. Тому наслідки розглядуваного переходу зафіксовано в усіх германських мовах.

Водночас деякі явища, притаманні германським мовам, суперечать закону Расака – Грімма. Частину цих явищ з'ясували Г. Грассман і К. Вернер. Це дає підставу говорити про «закон Грассмана» й «закон Вернера».

Отже, поняття фонетичного закону як пересуву звуків виникло уже в працях перших компаративістів. Ф. Бопп увів термін *фонетичний закон* у науку. Цей термін закріпився в мовознавстві за фіксацією звукового переходу, що відбувся в минулому за певних умов.

Значну роль відіграли тут студії вчених Лейпцизької лінгвістичної школи (молодограматиків): у царині історичної фонетики молодогораматика обгрунтовували тезу про безвинятковість фонетичних законів (необхідно відзначити, що вже А. Шлейхер писав про *можливу* безвинятковість фонетичних законів).

Характеризуймо порівняльно-історичний метод, виходячи з твердження про наявність у його структурі зазначених компонентів.

Операційний компонент порівняльно-історичного методу включає такі прийоми та процедури, як 1) генетичне ототожнення фактів, 2) лінгвістична реконструкція архетипу та фонетичного закону, 3) хронологізація й локалізація мовних явищ і їх системно пов'язаних сукупностей [284: 6, 58–59; 285: 9, 29; 286: 84].

Порівняльно-історичний метод базується на історичному порівнянні [490: 11, 25; 285: 12; 482: 38–39; 103: 229–235]. Найбільш суттєвою частиною цього методу є процедура лінгвістичної реконструкції [350: 202]. Реконструкцію розподіляють на три різновиди: *зовнішню, внутрішню* і «*філологічний метод*» [284: 47; 285: 25]. Перший пов'язаний з виходом за межі єдиної мовної системи, другий залишається в її рамках, а третій можна застосовувати в обох випадках. У практиці мовних досліджень усі три різновиди тісно пов'язані й органічно взаємодіють [284: 55–56; 285: 25–26; 520: 13; 350: 91–92; 235: 72, 88]. Проте традиційно зовнішня реконструкція вважається ознакою порівняльно-історичного методу, а внутрішня реконструкція та «філологічний метод» – історичного.

Телеологічний компонент порівняльно-історичного методу становить його мета. У сучасній компаративістиці її трактують достатньо широко: це відтворення моделей правовних станів сімей і груп споріднених мов, їх подальшого розвитку та членування на самостійні мови, а також створення порівняльно-історичного опису (граматик і словників) споріднених мов [379: 485].

Водночас, з нашого погляду, порівняльно-історичні дослідження спрямовані не тільки на одержання конкретних фактів з історії тих або інших мов, тобто мати виключно фактологічний характер. Конкретні мовні факти постають як вияв загальних закономірностей у «підсистемі» онтології, а мета дослідження виступає як розкриття історичних, причинових, системних зв'язків фактів мови, тобто як реалізація принципу загального зв'язку явищ на конкретному історико-мовному матеріалі [155: 15]. Саме так, з методологічних позицій, трактували мету порівняльно-історичного дослідження вчені Харківської та Московської лінгвістичних шкіл [там же: 197–199].

В онтологічний компонент порівняльно-історичного методу входять певні принципи та підходи. Провідним для цього методу принципом, який, власне, і викликав до життя порівняльно-історичне мовознавство, є принцип історизму [657: 67; 286: 154]. Це твердження можна вважати загальноприйнятим: у будь-якій праці, присвяченій порівняльно-історичному методу, ідеться й про принцип історизму.

Однак це не єдиний принцип у структурі онтологічного компонента порівняльно-історичного методу. Проведена нами історико-наукова реконструкція показує, що в працях порівняльно-історичного спрямування значну роль відіграють також принципи причиновості, системності та загального зв'язку явищ. У науковій літературі принципи історизму, причиновості, системності, загального зв'язку явищ розглядають як загальнофілософські [421: 80; 42: 13–15] і як принципи лінгвогенетичних досліджень узагалі [239: 29–44]. У наших студіях вони представлені як принципи саме порівняльно-історичного дослідження, що входять в онтологічний компонент порівняльно-історичного методу [159; 155]. Зазначеним принципам відповідають певні підходи (історичний, причиновий, системний).

Фундаментальний принцип історизму, що є одним з найважливіших принципів пізнання, виступає як передумова історичного пізнання в різних науках. Порівняльно-історичний метод, який органічно впливає з принципу історизму, є найважливішим засобом застосування цього принципу в мовознавстві [367: 8]. У компаративістиці принцип історизму відіграє провідну роль [657: 67; 286: 11].

Для розуміння суті принципу історизму важливо чітко розмежовувати поняття (категорії) *історія* та *розвиток*. Видається доцільним таке трактування цих понять, у межах якого поняття *історія* розглядають як конкретизацію поняття *розвиток*. Процес розвитку завжди є суперечною єдністю абстрактних і реальних можливостей. Утілення реальних можливостей у дійсність супроводжується відмиранням абстрактних можливостей або їх трансформацією

в нові реальні можливості, а також зародженням нових можливостей. Історія завжди виступає як здійснений розвиток [43: 13]. Отже, принцип історизму доцільно інтерпретувати як подальшу конкретизацію принципу розвитку [42: 19].

Принцип розвитку розглядають як основоположний загальнофілософський принцип. Суть розвитку полягає в закономірній зміні об'єктів, яка спричиняється до виникнення нової якості [512: 159]. Специфіку категорії розвитку можна виявити шляхом її зіставлення з категорією зміни. Категорію зміни вважають найабстрактнішою з категорій, що відбивають об'єктивні процеси у світі. Одним з її різновидів і виступає категорія розвитку, яка, на відміну від категорії зміни, фіксує не будь-які часові відмінності в об'єктах, а відмінності цілком певного типу [193: 46, 67].

Основними ознаками розвитку звичайно визнають необоротність і направленість. Крім того, у склад ознак включають: наявність внутрішньої органічної єдності елементів в об'єктах, що розвиваються; здатність процесу розвитку вносити якісні зміни у внутрішню будову об'єкта; наступність; іманентність (розвиток визначають як саморух в умовах боротьби протилежностей); наявність діалектичної взаємодії прогресу і регресу; телеологічність [509: 142; 339: 5; 193: 61–73; 122: 205; 521: 93; 15: 15; 512: 159–160, 164–166]. Суттєвою характеристикою розвитку є час: будь-який розвиток здійснюється в реальному часі і тільки час виявляє його направленість. Принципово різними й водночас органічно єдиними є два типи розвитку: еволюція і революція.

Твердження про мовний розвиток є однією з основних умов лінгвістичної реконструкції і всього порівняльно-історичного мовознавства. При цьому розвиток трактують не як рух від простого до складного або більш досконалого, а як діахронічну змінюваність мови, здатність її до перетворювання на всіх рівнях мовної структури [117: 146].

Дослідження процесу розвитку як єдності дискретності і безперервності дозволяє виділити дискретні етапи розвитку [553: 42], що зберігає актуальність і стосовно мови. Водночас дослідники відзначають умовність будь-якого принципу квантування процесу мовного розвитку. Важливою є розробка адекватних дискретних уявлень про цей процес [286: 77, 155].

Принцип історизму розглядають як принцип пізнання явищ у їх становленні та розвитку, у конкретно-історичних зв'язках. Смісл цього принципу полягає у зверненні до історії явища в процесі пізнання його суті. Історизм передбачає фіксацію уваги на виникненні й подальшому розвитку явищ, розгляд їх в аспекті як минулого, так і майбутнього, визнання необоротного та наступного характеру змін. Будь-який об'єкт, що розвивається, у момент його дослідження є підсумком свого попереднього розвитку, а структура об'єкта містить у більш або менш трансформованому вигляді свою власну історію. І те, що розташоване одне поряд з іншим у системі, історично могло виникнути в порядку слідування одного за іншим у часі [421: 104–105].

Принцип історизму в мовознавстві узагальнює твердження про історичний характер розвитку мови. Мову розглядають як явище, що історично розвивається, починаючи з ранніх етапів формування й закінчуючи останніми («мертві» мови) або подальшими перспективами розвитку [367: 8]. При тому зауважимо, що принцип історизму реалізується не тільки в діахронічному, а й у синхронічному дослідженні мови. Як підкреслював О. С. Мельничук, з погляду історизму протиставлення синхронії і діахронії в мовознавстві слід допускати лише як умовний, штучний методологічний прийом, за яким не можна випускати з поля зору безперервний процес мовного розвитку [там же]¹. У сучасному мовознавстві принцип історизму розглядають як міру науковості лінгвістичної побудови не тільки у власне генетичних, а й у типологічних та ареальних дослідженнях [286: 11].

З принципом історизму тісно пов'язаний принцип причиновості², який трактують як «твердження про об'єктивність, загальність і необхідність причинового зв'язку явищ поряд з визнанням інших рис причиновості» [325: 11]. Будь-яке наукове пізнання передбачає встановлення причин виникнення та розвитку об'єкта. Визначення об'єктивних причин, дія яких викликає якісні зміни в тому або іншому об'єкті, є суттєвим елементом теоретичного трактування процесу розвитку [122: 217]. Виявлення генетичного зв'язку між об'єктами й означає причиново-наслідкове пояснення.

Принцип причиновості — один з основоположних загальнофілософських принципів, «один з найважливіших принципів буття й наукового пізнання»; він «відіграє величезну методологічну та евристичну роль у розвитку науки» [325: 11]. Причиновість відбиває генетичний зв'язок; суть причиновості полягає в породженні причиною наслідку [там же: 3, 6, 14, 52; 12: 13, 39; 528: 44; 512: 168]. Процес розвитку виступає як безперервний перехід від певного стану до нового шляхом безперервності причинових ланцюгів; із причиновістю безпосередньо пов'язаний процес породження та реалізації нового [325: 8-9; 512: 170]. Зміни в об'єктах реалізуються у формі причиново-наслідкового зв'язку, якому властиві об'єктивність, загальність і різноманітність. У здатності породжувати одне явище іншим убачають суть генетичного характеру зв'язку між причиною та наслідком і найголовнішу та специфічну онтологічну рису причиновості [528: 44].

Дослідники, у тому числі мовознавці, підкреслюють необхідність чіткого розмежування категорій *причина* та *умова* [428: 139]. Категорія

¹ Пор. твердження про зв'язок функціонування і генезису в об'єктах, що розвиваються [618: 180–181; 617: 303–304], і про незбіг цих понять з поняттями синхронії і діахронії [617: 303].

² Іноді в цьому зв'язку говорять про принцип детермінізму [42: 13–19]. Необхідно відзначити, що терміни *причиновість* і *детермінізм* не є синонімами: причиновість – найважливіший різновид детермінації, яку можна розподілити на причинову і не причинову [325: 48–52; 15: 8–14; 14: 3–4]. Остання охоплює системні відношення [512: 174].

причини має історико-генетичні зв'язки з категоріями умови, мети, закону, часу, причому вона виступає як категорія вищого порядку, а вони є підпорядкованими категорії причини, утворюючи разом з нею єдиний каузальний комплекс [257: 64]. На відміну від причини, яка безпосередньо породжує те або інше явище, умова є тим оточенням, у якому явище виникає, існує й розвивається. Отже, причину інтерпретують як активний чинник, а умову — як пасивний [428: 139]. Причина може породити наслідок лише за наявності певних умов як незалежних від неї явищ, які перетворюють у дійсність можливість породження наслідку, сконцентровану в причині; отже, причиново-наслідкові зв'язки залежать від умов [325: 30].

Необхідно брати до уваги й тісний зв'язок категорій причиновості та часу. Якщо розглядати наступні стани системи як наслідок попередніх, то всю історію системи можна моделювати як ланцюг причиново пов'язаних процесів, кожний з яких виступає як причина одного процесу та як наслідок іншого [там же: 8–9]. Побудований причиновий ряд є ізоморфним часовому порядку [528: 44]. Ця особливість лежить в основі прийому відносної хронологізації мовних явищ і процесів минулого: установлення причиново-наслідкових зв'язків означає виявлення часової послідовності мовних фактів [284: 73–76; 285: 32].

Попри універсальність принципу причиновості, виділення категорії причини з єдиного каузального комплексу, пошук причиново-наслідкових зв'язків становить складне завдання в усіх науках [528: 52]. Це повною мірою стосується мовознавства. Складність пошуку причин мовних, зокрема фонетичних, змін викликає те, що досить часто вдається виявити лише умови змін, а не їхні причини [428: 172]. Проте складність проблеми причиновості в діахронічних дослідженнях полягає не тільки в аналізі, а й у синтезі: у врахуванні різних чинників мовних змін, у розкритті діалектичної єдності внутрішніх і зовнішніх причин [370: 344]¹.

Велике значення проблеми причиновості для порівняльно-історичного мовознавства зумовлене такими обставинами: 1) причиновий підхід до мовної історії розкриває відношення генетичного зв'язку явищ, так що в ідеалі історія мови виступає як ланцюг причиново зумовлених явищ і процесів; 2) вивчення причин — це вихід за межі простого спостереження у сферу власне наукового знання: саме розкриття причин історичних змін відкриває внутрішні закономірності в історії мови; 3) проблема причиновості — кардинальна проблема діахронії; похідними від неї є проблеми необхідності і випадковості в історії мов, темпів мовних змін, діахронічних універсалій та ін. [там же: 341–342]. Власне кажучи, експланаторність компаративістики пов'язана насамперед з її здатністю розкривати причиново-наслідкові зв'язки [428: 130].

Якщо метод дослідження має відповідати суті об'єкта науки, що зберігає свою актуальність щодо лінгвістичних методів [194: 25; 384: 151], то принцип системності в дослідженні мови необхідно розглядати як відбиття системних

¹ Про різні інтерпретації опозиції «внутрішнє – зовнішнє» щодо причин змін у мові див. 428: 140–141.

властивостей самої мови. У зв'язку з цим необхідно відзначити два моменти. По-перше, системність — це об'єктивно притаманна предметам і явищам властивість, важлива онтологічна характеристика [264: 25]. По-друге, поряд з матеріальними системами (до яких належить і мова) існують ідеальні системи — системи понять (ідей) [508: 18].

У подальшому викладі матеріалу ми будемо виходити з твердження, відповідно до якого терміни *система*, *системність*, *систематизація* відбивають близькі поняття [421: 194]. Розглянемо їх докладно.

Дослідники визначають систему як певний цілісний матеріальний або ідеальний об'єкт, що складається з елементів, які є нерозкладними в межах певної системи та перебувають у тих чи інших взаємозв'язках і взаємовідношеннях [508: 20]. Найважливішими властивостями системи вважають цілісність і дискретність.

При цьому цілісність трактують по-різному. Філософія XVIII–XIX ст. в основному проголошувала сумативне (адитивне, механістичне) трактування цілісності, згідно з яким ціле дорівнює сумі своїх частин [33: 14–17, 124; 5: 142–144, 151].

У науці XX ст. було здійснено поворот до холістичного погляду на цілісність: ціле більше суми своїх частин. Проте таке ірраціональне тлумачення, по суті, є механіцизмом навпаки [33: 124]. Сучасне трактування цілісності відкидає механіцизм і холізм, стверджуючи, що властивості цілого зумовлені взаємодією його частин. При цьому особливо наголошують на взаємодії елементів як на причині наявності в цілого властивостей, не притаманних його елементам [там же; 493: 63].

Взаємну залежність елементів системи визначає їх відносна значущість (у складі цілого), яка є найбільш загальною та обов'язковою властивістю внутрішньосистемного зв'язку [508: 15].

Як відомо, мова належить до вторинних матеріальних систем. У мовознавстві є різні трактування поняття *мовна система*, що, зокрема, полягає в різній інтерпретації співвідношення понять *мовна система* та *мовна структура*. Це відбиває ситуацію в наукознавстві в цілому: «За нашого часу взагалі не існує задовільних, достатньо широко прийнятих понять системи та структури» [618: 170]. Ми дотримуємося достатньо поширеного погляду, згідно з яким доцільно виділяти три атрибути мовної системи — структуру, субстанцію та функцію [див., зокрема, 324: 28]; отже, як провідне виступає поняття системи, якому ієрархічно підпорядковане поняття структури. Найчастіше у структурі бачать реляційний каркас об'єкта (зокрема, мови), тобто наявність мережі певних відношень між елементами [там же: 17, 23; 508: 29]. Це твердження як найпоширеніше ми й наслідуюмо¹.

¹ При іншому трактуванні співвідношення понять системи та структури вони є відбиттям тієї самої властивості об'єкта з різних поглядів: у напрямку від складових частин до цілісності (система) і від цілісності об'єкта до його частин і характеру їх взаємозв'язку (структура) [366: 25–28].

Сучасна лінгвістика бачить у мові систему, що складається з підсистем, або рівнів [324: 40; 508: 55, 81-89]. Суттєвим видається трактування мови як складнодинамічної системи, що змінюється в часі; мову в її розвитку інтерпретують як системне явище, яке «піддається» системному аналізу [117: 146]¹.

Так, відбиттям системних тенденцій мовного розвитку є регулярність (системність) фонетичних співвідношень (кореспонденцій) між спорідненими мовами [285: 16; 286: 24–27]. Це означає, що система кожного з інгредієнтів мовної сім'ї може бути представлена як трансформа, утворена від певної правової системи, а доказ генетичної тотожності мов набуває сили тільки у випадку, коли можна побудувати систему правил — алгоритм переведення однієї мовної системи в іншу [286: 24], наприклад праїндоевропейської в праслов'янську.

Принцип системності реалізується також у процесі лінгвістичної реконструкції: реконструкт є експланаторним, якщо окремі зміни логічно несуперечливо вишиковуються у взаємопов'язаній послідовності. Специфічною рисою сучасної лінгвістичної реконструкції є відтворення не окремих фактів, а правови як системи, де різні реконструйовані елементи типологічно відповідають один одному [287: 3].

З розвитком теоретичної думки в компаративістиці набуло поширення поняття системної реконструкції. У цьому виявилася загальна тенденція наукового мислення XX ст. – початку XIX ст.: перенесення уваги дослідників із субстанції на структуру [324: 34-35; 115: 6]. Реконструкція системи є насамперед реконструкцією відношень між її елементами. Показовим є характерне для сучасної компаративістики зміщення інтересу із зовнішньої реконструкції на внутрішню [115: 8–10].

Загальний принцип системної організації мови необхідно враховувати також у процесі встановлення відносної хронології мовних явищ — як послідовності, так і збігу їх у часі. Останнє вимагає поглибленої розробки прийому синхронізації явищ минулого [286: 117]. У сучасному порівняльно-історичному мовознавстві як критерій одноплощинного існування архетипів розглядають системність їх трансформації [539: 189, 196]. Зведення реконструйованих елементів у систему, установлення хронологічних співвідношень між ними стають основою для уявлення про загальну структуру правови з урахуванням етапів її розвитку [112: 14].

Системний характер притаманний і самому процесові пізнання. Осягнення істини — це виділення пізнаваних об'єктів, установлення співвідношення між ними та їх відношення до вже пізнаних. Загально визнаним є розроблене ще І. Кантом і Г. Гегелем твердження про те, що наукове знання завжди виступає як логічно організована система, а не механічний конгломерат фактів; отже, без системності немає науки. Системність знань полягає в їх

¹ Але треба мати на увазі, що систему знань про об'єкт не можна ототожнювати із системою предмета та системою об'єкта [618: 172].

упорядкованості за певними правилами в єдине концептуальне ціле, щоб забезпечити здійснення ними пізнавальних функцій [89: 262]. Системні уявлення — це необхідний (а часом і єдино можливий) методологічний засіб наукового аналізу. Смісл системного аналізу явищ навколишнього світу полягає у виділенні певних систем, тобто якісно відокремлених фрагментів дійсності. Це виділення — результат абстрагування, ідеалізації. Дослідник не нав'язує системність явищу, а пізнає, фіксує його системні зв'язки та відношення [474: 69]. Звідси теза про інтегративну функцію теорії [427: 271].

Як відзначається в науковій літературі, систематизація знань (матеріалу) є необхідною та суттєвою стороною процесу пізнання [287: 48]. Результатом систематизації є узагальнення знань і створення впорядкованих систем, у яких кожний елемент займає чітко визначене місце. Отже, у систематизації виділяють два логічні процеси: упорядкування та узагальнення знань [там же: 48; 421: 194–198]. Мета систематизації — звести значну кількість об'єктів або знань про них до певного числа груп, дати останнім ієрархію [421: 199].

У систематизації виділяють процесуальну та результативну сторони. Процесуальна сторона полягає у висуненні пізнавальних завдань, у трансформації знань у нові форми, у ліквідації протиріч між попереднім рівнем знань і новими науковими даними. У цьому випадку предметом вивчення теоретика або історіографа науки є рух від недостатньо упорядкованих знань до добре упорядкованих теоретичних конструкцій.

Результативна сторона систематизації представлена тими гносеологічними формами, у яких відбиваються результати систематизації знань. Це поняття, судження, умовиводи, закони, принципи, гіпотези, теорії, наукові картини світу [там же: 199–200]. Систематизація як родове поняття включає в себе специфічні різновиди: класифікацію, періодизацію, групування, типізацію, субординацію. Вони мають багато подібного у прийомах [там же: 195–198].

Систематизація як логічний процес має певну структуру. Її елементами є первинний (вихідний) і вторинний (теоретичний, інтегративний) рівні, які взаємодіють на основі спільної для них системотвірної ознаки. Компонентами первинного рівня можуть бути емпіричні дані й ті або інші узагальнювальні системи знань, ще позбавлені чинника, який детермінує їх цілісну організацію, їх взаємозв'язок та упорядкованість. Вторинний рівень — це приведений у систему, організований варіант первинного рівня.

Необхідно відзначити, що в історії будь-якої науки вторинний рівень не виступає як кінцевий, він проходить довгу еволюцію на шляху наукового прогресу. До певного часу знання вторинного рівня зберігають свою несуперечливість і виконують евристичну функцію, поки нові емпіричні факти або пізнавальні завдання не зруйнують систему, поки не виникнуть нові умови для нової організації знань. Тому поділ знань на первинний і вторинний рівні є відносним, а сама структура процесу систематизації виступає як рухома, динамічна. Системотвірна ознака не тільки встановлює наступний зв'язок між первинним і вторинним рівнями; вона є внутрішнім детермінантом попередньої системи знань, виконуючи функції узагальнення та впорядкування [287: 49–50]. Безперечно,

виділення системотвірних ознак у тих або інших мовознавчих концепціях є одним з важливих завдань лінгвістичної історіографії. При цьому розвиток мовознавства варто розглядати як послідовну зміну систем знань.

Дуже важливим є питання про взаємозв'язок принципів історизму, причиновості та системності в порівняльно-історичних дослідженнях. Розглядаючи принципи системності та історизму, В. І. Постовалова відзначає, що дуже часто ці принципи інтерпретують як незалежні; у цьому випадку питання про їх сумісність у межах тієї або іншої теоретичної концепції є дискусійним. Тут можливі такі трактування: 1) обидва принципи виключають один одного; 2) обидва принципи обов'язково виступають як супутні; 3) обидва принципи не виключають один одного [428: 63–64].

Сама В. І. Постовалова вважає принцип історизму одним з різновидів принципу системності, якщо розглядати систему як сукупність її функціонально-генетичних станів [там же: 63]. Подібну точку зору представлено в праці І. В. Бойченка та В. І. Куценка: автори розглядають принцип історизму як подальшу конкретизацію принципів розвитку, детермінізму та системності [42: 19].

У філософії досить поширеним є пояснення взаємозв'язку принципів історизму, причиновості та системності шляхом звернення до принципу загального зв'язку явищ (він, як відомо, є найбільш загальною закономірністю існування світу, результатом і виявом універсальної взаємодії всіх предметів і явищ). Так, Я. Ф. Аскін зазначає взаємозв'язок принципів детермінізму та загального зв'язку явищ і підкреслює, що «детермінізм відбиває активний бік цього взаємозв'язку» [12: 14]. О. Г. Спіркін вважає, що принцип загального зв'язку явищ існує в причиновому та системному вияві [512: 87].

Подібний підхід відбито в мовознавстві. На думку В. М. Русанівського, конкретизацією принципу загального зв'язку явищ є принцип причиновості [460: 3], а з погляду О. С. Мельничука — принципи причиновості та системності [366: 19–20; 367: 7–8].

Найбільш завершений вигляд такий підхід дістав у концепції В. К. Журавльова: як конкретизацію та вияв універсального принципу загального зв'язку явищ інтерпретовано три принципи — історизму, причиновості й системності [239: 39–40]. На це твердження ми й спиралися, аналізуючи конкретний лінгвістично-історіографічний матеріал.

РОЗДІЛ 2

ПОРІВНЯЛЬНО-ІСТОРИЧНИЙ МЕТОД В УКРАЇНСЬКОМУ МОВОЗНАВСТВІ

20-х – 60-х рр. XIX ст.

2.1. Історизм і виникнення компаративістики

Теза про те, що історизм і є тим принципом, який викликав до життя порівняльно-історичне мовознавство, у методологічному аспекті є найважливішою. Поява досліджень засновників порівняльно-історичного методу, до яких належать Ф. Бопп, Р. Раск, Я. Грімм, О. Х. Востоков, означала застосування до мовних явищ принципу історизму.

Це було глибоко закономірним. Для кінця XVIII ст. – початку XIX ст. характерні грандіозні зміни в науковому мисленні, які відбувалися під знаком висунення та запровадження в практику ідей історизму та розвитку.

Ці ідеї були не тільки наслідком самостійного розвитку біології та мовознавства, а й результатом впливу філософії історії французьких просвітителів і теорії походження мови Й. Гердера.

Наукові досягнення першої половини XIX ст. знайшли безпосереднє відбиття в філософських поглядах Ф. Шеллінга та Г. Гегеля. Стверджуючи, що кожне явище природи є продуктом дії протилежних сил, Шеллінг прийшов до формулювання принципу загального зв'язку явищ. Ця теза була розвинена в діалектичному вченні Гегеля, що стало філософською основою нового наукового руху, у тому числі в Україні.

Філософська концепція Гегеля багато в чому сприяла тому, що на початку XIX ст. історизм став характерною ознакою наукового мислення. Ідеї розвитку знаходять застосування у вивченні історії народу, історії культури, релігії, права, літератури, мови. Розуміння того, що мова розвивається, що між мовними явищами в їх зміні існує наступний зв'язок, остаточно склалося саме під впливом філософії Шеллінга та Гегеля [див., зокрема, 424: 27].

Головним надбанням мовознавства в цей період стала ідея змінюваності мови. Виникає твердження нерівномірності розвитку мовних елементів різних рівнів. Цю тезу плідно розробляв Срезневський. Він писав: «В одній і тій самій мові не все перетворюється рівномірно, дещо скоріше, дещо повільніше, і внаслідок цього мова стає зв'язком частин, створених у різний час, давніх і нових, але все-таки поступового перетворення не можна не бачити в зміні всієї її будови й характеру» [517: 21]. Ідея нерівномірності розвитку мовних елементів, підтримана Буслаєвим [81: 29], розповсюджується серед сучасників.

За Срезневським, взаємодія старого з новим і є джерелом розвитку: «Це боріння, постійні поступки старовини новизні визначають загальний хід змін мови» [там же: 26].

Значного поширення в лінгвістичних дослідженнях цього часу набуло й уявлення про два періоди мовного розвитку: доісторичний період утворення та

вдосконалення граматичних форм (і, ширше, взагалі мовних елементів різних рівнів) та історичний період їх занепаду.

У загальному плані теорію двох періодів мовного розвитку сформулював Гегель. Її розробляли німецькі мовознавці Бопп, Грім, В. Гумбольдт, А. Шлейхер, Г. Курціус. Історіографи мовознавства відзначають, що в Росії до цієї теорії зверталися Буслаєв та Срезневський [565: 20–21; 492: 30; 510: 230–231].

Ми показали, що данину теорії двох періодів мовного розвитку віддавали й такі російські мовознавці, як О. Х. Востоков, М. І. Греч, М. Н. Катков [159: 25; 155: 25].

Так, Востоков писав: «Помічено взагалі, що всі давні мови переважали правильністю й багатством форм мови пізніші, які беруть від них свій початок» [109: 5]. Як приклади Востоков наводив санскрит і сучасні індійські мови, давньогрецьку й сучасну грецьку, «давню германську» й сучасні германські, «старовинну слов'янську» й сучасні слов'янські.

Греч писав про «народження, утворення та занепад мов» [189, ч. 1: 40], про те, що «мови ростуть, мужніють, міцніють і втрачають свою творчу, органічну силу» [там же: 29].

Увага Каткова була прикута до фонетичних одиниць, насамперед до звуків: «Твердістю, чистотою та неначе свідомістю звуків мусила найвищою мірою відрізняться мова первісна, про яку лише непевні, хоча й безсумнівні свідчення збереглися в мові. Мови пам'ятні подають уже поступове псування й ослаблення звука: з живого діяча він стає механічним і неначе умовним знаменником йому чужого поняття» [282: 4–5]. Зокрема, щодо голосних Катков відзначав, що «це псування або це ослаблення вокалізму має бути визнане явищем, спільним для всієї індоєвропейської фонетики» [там же: 5–6]. Занепад відбувся й у будові складу: тут сучасна мова, на відміну від мови предків, «не виявляє в нас надмірної любові до вишуканості. Ми зовсім не так вибагливі в упорядкуванні складів, як наші предки» [там же: 114].

У концепції Срезневського перший період мовної історії є «часом розвитку форм мови», а другий — «періодом перетворень» [517: 19]. Порівнюючи ці періоди, учений відзначав, що в другому періоді «колишня стрункість форм мови розладжується» [там же].

Іншого змісту надавав теорії двох періодів мовного розвитку Буслаєв. Як відзначають дослідники, першому періоду розвитку мови на відміну від другого в інтерпретації Буслаєва властива більша конкретність у значенні слів і граматичних форм [453: 18]. Звернення до тверджень Буслаєва показує, що він убачав у русі від конкретного до абстрактного одну з найважливіших закономірностей розвитку мови: «З часом живе значення слова губиться, враження забувається і залишається тільки одне абстрактне поняття» [82: 273]. Це спричиняється до того, що «важливість окремого слова зникає, і наступає важливість усього речення» [там же: 301].

На думку деяких історіографів мовознавства, теорія двох періодів мовного розвитку з її штучними рамками, схематизмом, метафізичністю, з її

невідповідністю реальним фактам і процесам розвитку мов істотно обмежувала історичний підхід до мовних явищ у 20-і – 60-і рр. XIX ст. [див. 201: 47–48; 203: 248; 204: 299; 565: 21; 510: 231].

Проте з цілком негативною оцінкою теорії двох періодів мовного розвитку погодитися важко. На нашу думку, ця теорія мала й позитивне значення: на початку XIX ст. вона стимулювала пошуки закономірностей розвитку мови, допомагала систематизувати матеріал історії індоєвропейських мов, а її подальше подолання стало можливим завдяки нагромадженню й осмисленню цього матеріалу, який показав вразливість тези про те, що в історичний час (писемний період) мовні системи вже власне не вдосконалюють свої засоби, а, навпаки, деградують, втрачають органічну стрункість і формальну завершеність [159: 25; 155: 26].

У середині XIX ст. теорію двох періодів заперечував К. С. Аксаков [8: X]: для нього, як відзначав В. В. Колесов, розвиток мови є виявом народного духу, тому на кожному етапі мовної історії слово має свою творчу силу [303: 186]. Отже, Аксаков виступав проти уявлення про два періоди мовного розвитку з романтичних позицій [159: 25; 155: 26].

У практиці порівняльно-історичних досліджень першого періоду процес розвитку мови постає як безперервний, наступний і поступовий, причому ці характеристики інтерпретовано в романтичному та натуралістичному планах. Зміни в мові, на думку компаративістів, відбуваються у формі повільної еволюції.

Характерною особливістю цього періоду виступає прагнення мовознавців зв'язати історію мови з історією народу. За словами Греча, будь-яка мова «має на собі відбиток історії та характеру народу, що її вживає» [189, ч. 1: 43].

Першою спробою аналізу значного мовного матеріалу в цьому плані став розділ «Матеріали для російської граматики та стилістики» у книжці Буслаєва «О преподавании отечественного языка» [82: 192–373]. На це звертають увагу М. С. Чемоданов, С. В. Смирнов та інші історіографи мовознавства [див. 565: 17; 492: 21].

За словами Буслаєва, «мова безперестанно рухається й живе своїм могутнім життям у лоні народному» [там же: 373]. Тому цілком закономірним є твердження вченого про те, що «у мові відбивається все життя народу», що вона «є плодом тисячолітнього історичного руху й безлічі переворотів» [там же: 270].

Дослідження Буслаєвим історії мови в тісному зв'язку з історією народу дістало високу оцінку мовознавців наступних поколінь¹. За словами Є. С. Істріної, у розв'язанні проблеми зв'язку історії мови з історією народу Буслаєв «накреслив широкі та сміливі завдання, поетично виклав їх» [270: 101].

Широкі перспективи у вивченні цієї проблеми вбачав також Срезневський, який відзначав, що «історія мови, неподільна з історією народу, повинна входити в народну науку як її необхідна частина» [517: 17].

¹ Див., зокрема, 58: 482.

Принцип історизму в українському і російському мовознавстві 20-х – 60-х рр. XIX ст. виступає як провідний, причому ідеї історизму й розвитку мови плідно розроблено не тільки в діахронічних, а й у синхронічних студіях, присвячених тогочасному стану східнослов'янських мов, наприклад, у працях Г. П. Павського [403] і К. С. Аксакова [8], які містять у собі історичний коментар до тогочасних мовних явищ [303: 172, 188].

Представники порівняльно-історичного мовознавства першого періоду прийшли до висновку, що, оскільки мова є історичною категорією, вивчати мову, не досліджуючи її історії, неможливо. Так, Буслаєв підкреслював: «Визначити її (мову — В. Г.) не інакше можна, як шляхом генетичним; звідси необхідність історичного дослідження» [82: 207]. Таку ж думку висловлював Срезневський [517: 17]. Отже, у лінгвістиці, як зазначають історіографи мовознавства, закріплюється твердження про тісний зв'язок минулого та сучасного стану мови [27: 6; 558: 114].

Для студій 20-х – 60-х рр. XIX ст. є характерним, як вичерпно показав В. В. Колесов, брак синтезу історичного та порівняльного вивчення мов [303: 163–199], незважаючи на теоретичне обґрунтування тісного взаємозв'язку історичного та порівняльного дослідження мови в студіях таких учених, як Буслаєв та Срезневський [82: 192–193; 516: 95].

Дослідження праць 20-х – 60-х рр. XIX ст. дозволяє зробити висновок, що в плані застосування прийомів і процедур порівняльно-історичного методу для цього часу було характерним переважання прийому генетичного ототожнення фактів над процедурою лінгвістичної реконструкції.

Саме в цьому прийомі становлення принципу історизму відбувалося в першу чергу і до того ж найбільш повно й послідовно. Срезневський ставить перед мовознавцями завдання «відрізнити давні форми від нових», для чого необхідно «не випускати з уваги загального ходу змін мови, розуміти хід змін інших споріднених мов і нарідч» і за допомогою «методи порівняльної» вивчати в пам'ятках «уривчасті залишки старовини» [517: 34].

У зв'язку з цим можна відзначити, що Я. Бодуен де Куртене бачив одну з найважливіших особливостей мовознавства XIX ст. в тому, що вчені почали розрізнявати в мові різні за часом нашарування [39, т. 2: 7].

Компаративісти усвідомлювали ототожнювані звуки як продукт ряду епох; вони ототожнювали факти різної хронології, відбиті в сучасних мовах і в давніх писемних пам'ятках.

Класичним прикладом є відкриття Востоковим носових голосних у праслов'янській мові. Воно стало можливим завдяки порівнянню кирилических юсів з носовими голосними звуками тогочасної польської мови [109: 8–9]. Генетичне ототожнення однієї й тієї ж морфеми, а звідси й усіх звуків у ній у старослов'янській і сучасній польській мовах забезпечило розшифрування фонетичного значення юсів.

Однак якісні характеристики (артикуляційні ознаки) праслов'янських носових голосних і шляхи виникнення цих звуків для мовознавців першого періоду залишилися багато в чому нез'ясованими.

На застосуванні прийому генетичного ототожнення фактів у цей час відбилася й певна обмеженість історичного підходу до мовних явищ. Так, Максимович розглядав редуковані **ъ** і **ь** як специфічну старослов'янську рису, не властиву іншим давнім слов'янським мовам [354: 71, 76].

В аспекті лінгвістичної реконструкції архетипу та фонетичного закону принцип історизму реалізувався, зокрема, у трактуванні історії звуків і форм та мови взагалі як дивергенції (диференціації), тобто процесу розпаду, розщеплення; такий підхід, характерний для компаративістів першого періоду, у тому числі для мовознавців України й Росії, був узагальнений А. Шлейхером у моделі «родовідного дерева» [673: 101–107; 614: 116–119].

Оскільки розвиток мови є закономірним процесом, завдання мовознавства полягає в тому, щоб розкривати закони розвитку мови [517: 17]. Виникає таке трактування фонетичних законів, згідно з яким звукові зміни відбуваються у формі повільної еволюції. Звідси тенденція до виділення етапів дії фонетичних законів.

Так, Я. Ф. Головацький, посилаючись на матеріал південно-західних пам'яток української мови, у переході **o** в **i** реконструював проміжний звук **y**: **кoнь** > **кунь** > **кінь** [183: 31].

Водночас звукові зміни в трактуванні істориків мови нерідко виступали як такі, що мають позачасовий характер: дослідники стверджували, що закони, які діяли в прасхіднослов'янській мові, а пізніше в історії окремих східнослов'янських мов, збереглися в сучасних східнослов'янських мовах [81: 26, 77].

Реконструкція фонетичних законів у низці випадків мала обмежений характер. Так, М. О. Максимович реконструював перехід **o, e** > **ъ, ь**, причому він вважав **o, e** праслов'янськими архетипами, а **ъ, ь** — специфічною інновацією македонського діалекту, що ліг в основу старослов'янської мови [354: 71, 76].

Невмотивоване визначення напряму фонетичної зміни, первинних і вторинних форм у мові представлено в реконструкції Ф. І. Буслаєвим переходу носового голосного **ę** в сполучення **ьн, ьм** у прасхіднослов'янській мові (**жьмоу** «жму», **жьноу** «жну») [81: 57, 66]. В основах слів типу **oгня, oтца** Буслаєв констатував опущення **o, e**, причому основи **oгoнь – oгня**, з одного боку, і **oтeц – oтца**, з іншого, не було диференційовано [там же: 66], хоча непочаткові голосні в них мають різне походження. Водночас зближення зазначених основ є, з нашого погляду, правомірним: обидві вони пов'язані, хоча й по-різному, з процесом занепаду редукованих голосних. Тому звернення Буслаєва до подібних випадків, безсумнівно, сприяло подальшому вивченню процесу занепаду редукованих.

Значну роль у мовознавстві 20-х – 60-х рр. XIX ст. почало відігравати поняття **прамови**.

Для А. Шлейхера **прамова** (а він, як відомо, оперував індоєвропейським мовним матеріалом, реконструюючи праіндоєвропейську мову) була реальною мовною системою: це засіб спілкування давніх індоєвропейців. Тому

реконструйованою праїндоевропейською мовою можна скласти тексти [673: 109].

Шлейхер підкреслював методологічну цінність поняття правови та можливість і важливість її реконструкції [там же: 109–110].

Як трактували мовознавці 20-х – 60-х рр. XIX ст. реконструкцію правови: у буквальному сенсі чи з усвідомленням певної умовності реконструкції?¹

Доречно навести твердження Р. Якобсона про дві тенденції, що спостерігаються в процесі реконструкції праїндоевропейських архетипів на фонологічному рівні: з одного боку, «наївний емпіризм, що мріяв про фонографічну фіксацію індоєвропейських звуків», з іншого — «агностичну відмову від вивчення системи індоєвропейських фонем» [653: 103].

Цілком очевидно, що ця теза має загальнолінгвістичне значення й може бути поширена на мови будь-яких сімей.

Першу з цих тенденцій послідовно реалізував А. Шлейхер [673].

На східнослов'янському мовному матеріалі «наївний емпіризм» було втілено українськими й російськими мовознавцями розглядуваного періоду.

Українські й російські історики мови зробили важливі кроки на шляху реконструкції спільноруської правови². Увагу дослідників (О. Х. Востокова, І. І. Срезневського, П. О. Лавровського) привертала насамперед ті фонетичні риси спільноруської правови, які відрізняли її від старослов'янської (повноголосся, звуки **ч**, **ж** на місці праслов'янських сполучень **tj**, **dj**, голосний **o** на початку слова).

Водночас предметом вивчення стали й такі явища, які є праслов'янською спадщиною в прасхіднослов'янській і старослов'янській мовах: редуковані **ъ** і **ь**, носові голосні (у прасхіднослов'янській мові вони існували в «доісторичну епоху»), окремий ряд задньозигкових приголосних («твердість **г**, **к**, **х**») та ін. [109: 7–8; 517: 29–33; 334: 25–46].

Історики східнослов'янських мов вважали, що прасхіднослов'янська мова споконвічно (у момент виділення з праслов'янської) не мала діалектного членування, але з часом у ній з'явилися певні фонетичні діалектні особливості. Пізніше це спричиняється до виникнення української, російської та білоруської мов [159: 29].

¹ Якщо трактувати реконструкцію правови в буквальному тлумаченні, виникає небезпека реконструкції не мовних, а мовленнєвих одиниць; а оскільки мовленнєві одиниці реконструювати неможливо, це може призводити до непереконливих результатів (з низькою експланаторністю). Протилежна позиція веде до агностицизму.

² Водночас, як показав наш аналіз, основною метою дослідження для українських і російських компаративістів першого періоду було розкриття процесів історичного розвитку східнослов'янських мов, причому правовна реконструкція відіграла порівняно невелику роль.

Отже, прасхіднослов'янська мова виступає як проміжна між праслов'янською та окремими східнослов'янськими мовами¹. Певна обмеженість історичного підходу дослідників до мовних явищ виявилася, очевидно, у тому, що прасхіднослов'янську мову вони значною мірою ототожнювали з мовою давньоруської писемності. Найважливіші ознаки прасхіднослов'янської мови (архетипи, фонетичні закони) було встановлено в основному шляхом порівняння з літературною мовою — старослов'янською. Матеріал інших слов'янських мов учені використовували значно менше [там же].

Реконструкція архетипів і фонетичних законів прасхіднослов'янської мови мала статичний характер. З цим була пов'язана незначна глибина реконструкції: нижньою хронологічною межею виступала епоха, що безпосередньо передувала виникненню писемності на Русі [там же].

Як показує аналіз праць мовознавців зазначеного періоду, лінгвістична реконструкція в них мала проспективний характер [там же]. Так, прагнучи розшифрувати звукове значення кириличних юсів та ерів, Востоков виходить за межі давніх писемних пам'яток і звертається до звуків сучасних слов'янських мов [109: 7–13].

Необхідною умовою видатних відкриттів Востокова стало введення ним у науковий обіг давньої пам'ятки слов'янської писемності — Остромирового євангелія [301: 88]. Важливо підкреслити, що Востоков ішов від уживання літер у давніх рукописах до даних живої вимови в споріднених мовах. Безсумнівно, у 20-і – 60-і рр. XIX ст., коли порівняльно-історичний метод був ще в стадії формування [303: 167], це становило єдино можливий і по-справжньому новаторський підхід до лінгвістичної реконструкції. Не випадковим є добре відомий факт скептичного сприйняття востоковського розшифрування звукового значення юсів Й. Добровським і його учнем В. Копітаром [301: 99–100; 244: 458].

Принцип історизму відбився й на негативному розв'язанні питання про старослов'янську мову як мову-еталон. «Усього більше, — писав Срезневський, — може заважати впевненість, ...що в старих пам'ятках наших форми мови,

¹ З часом Лавровський від визнання спільноруської прамови прийшов до констатації лише «найближчої спорідненості» української та російської мов. У процесі аналізу конкретних мовних явищ спільноруська прामова не бралася до уваги (так, *i* в слові *заміж* учений виводив безпосередньо з носового голосного) [335: 236, 263]. Лавровський висунув твердження про наявність в українській мові багатьох явищ, спільних із сербською, що робить «малоруське наріччя перехідним від північного, великоруського, до південних слов'янських» [там же: 264]. До таких явищ учений відніс, наприклад, *γ* (*h*) фрикативний. Ці міркування викликали опір з боку П. Г. Житецького, який вважав, що Лавровський розглядає неістотні ознаки української та сербської мов, лишаючи поза увагою істотні. Користуючись такою методикою, можна, з погляду Житецького, значно збільшити кількість спільних українсько-сербських явищ, довести таку саму близькість української мови до, наприклад, чеської [225: 11–14].

відмінні від нинішніх, мабуть, чи не всі взяті книжниками зі старослов'янської, а в народі їх ніколи не було» [517: 34].

Безумовним досягненням порівняльно-історичного мовознавства зазначеного періоду стало намагання вчених визначати часові межі виникнення та існування того або іншого фонетичного явища. Аналіз праць українських і російських істориків мови свідчить, що хронологізація архетипів і фонетичних законів у них мала абсолютний характер. При тому варто враховувати, що вчені часто лише вказували на перші фіксації тих або інших фонетичних явищ і процесів у давніх писемних пам'ятках, не висвітлюючи питання про час їхньої появи в самій мові (діалекті). Так, «змішання **въ** з **у**» (тут, власне, ідеться про літери, а не про звуки — В. Г.) відбито в південноруських пам'ятках починаючи з XI ст. [355: 285].

У низці випадків встановлено приблизну хронологію: перехід **ě** > **e** відбувся в «давній руській мові» до XIII ст. [334: 46], а якщо уточнити цю дату — не пізніше XII ст. [там же: 115]; такі особливості «наріччя новгородського», як «взаємозаміна **ц** і **ч**», «втрата твердості **г** і **к**», перехід **ě** > **i**, виникли «раніше XII ст.» [там же: 136]; зміна напруженого редукованого **ы** в **о** в російській мові відбувалася «принаймні з XIII–XIV століття» [517: 44].

Було зроблено спроби встановити й відносну хронологію мовних, зокрема фонетичних явищ за «колінами» родовідного дерева, причому специфічні риси більш значних мовно-територіальних одиниць було інтегровано як більш давні. Це узагальнив І. Срезневський: «Давніми, але не споконвічними є риси, які відділяють одне від одного наріччя північне та південне — великоруське та малоруське; не такими вже давніми є риси, які роз'єднали на півночі наріччя східне — власне великоруське та західне — білоруське, а на півдні наріччя східне — власне малоруське та західне — русинське, карпатське; ще більш новими є риси відмінності говорів місцевих, на які поділилося кожне з наріч руських» [там же: 38–39].

У трактуванні процесу розвитку мови вченими 20-х – 60-х рр. XIX ст. існує певний розрив між категоріями простору та часу, співвідносність яких ще повною мірою не було усвідомлено і не відбито в практиці мовознавчих досліджень. Так, Буслаєв розмежовував два типи мовних змін: за часом («історичні») і за простором («обласні») [81: 24–25].

Характерною була також деяка хронологічна невизначеність, недостатньо чітке протиставлення минулого та сучасного в мові: в одному ряді, наприклад, випадків протетичного **в** розглядали сучасні факти та свідчення давніх писемних пам'яток, а питання про генезис та еволюцію зазначеного явища не було поставлене [там же: 70–71].

Обмеженість принципу історизму була пов'язана також з надмірною архаїзацією деяких явищ: М. Максимович розглядав східнослов'янське повноголосся як праслов'янську і, більше того, індоєвропейську за походженням мовну особливість [354: 66–67, 82, 104].

2.2. Причинові й системні зв'язки

З формуванням принципів історизму та розвитку в історії порівняльно-історичного мовознавства було тісно пов'язане становлення принципу причиновості. «Методичне дослідження історичних причин — ось те найбільш оригінальне й нове, чим ми зобов'язані минулому століттю», — писав А. Мейє [361: 447]. Причинові пояснення стали одним з перших видів пояснень в історичних дисциплінах [428: 138], у тому числі в порівняльно-історичному мовознавстві; уже його засновники намагалися пояснювати певні мовні зміни вказуванням на їхні причини.

Велике значення мав здійснений Срезневським поділ причин розвитку мови на внутрішні та зовнішні [517: 38; 516: 102].

Прикладом плідного звернення до зовнішніх причин може служити те пояснення, яке М. І. Надеждін дав цоканню, поширеному в низці російських говорів. Як відомо, цокання має певні різновиди. Зокрема, в частині російських діалектів замість **ц** і **ч** уживається африката **ц** (*улица* «вулиця», *чистый* «чистий»), а в іншій частині — африката **ч** (*улица* «вулиця», *чистый* «чистий»). Отже, сутність цокання полягає в нерозрізненні двох африкат. Це явище в російських діалектах, на думку Надеждіна, виникло під фінно-угорським впливом: у фінно-угорських мовах уживається лише одна африката [376: 273]¹. Теза Надеждіна про фінно-угорський субстрат цокання спирається на факт поширення російської мови на територіях, які здавна населяли фінно-угорські народи: меря, мурома, мешера та ін.

Проте центр уваги дослідників поступово переміщається від зовнішніх причин до внутрішніх. З погляду Срезневського, вивчення зовнішніх причин («впливу клімату, їжі, сусідів, моди») є недостатнім: досліджуючи історію мови, треба розглядати внутрішні закони її розвитку [516: 100–101].

Методологічно важливим було твердження Срезневського про пріоритет внутрішніх причин: «Мова змінювалася б, хоча б і зовсім не було на неї ніяких зовнішніх впливів» [там же: 100]. Срезневський вважав, що «головний закон у житті і людини, і мови — закон самозмінюваності: не від зовнішніх впливів росте, мужніє й старіє людина» [там же: 101]. Про «природний хід органічної самозміни мови» писав Катков [282: 115].

Істотним внеском у мовознавство стало твердження Срезневського про взаємодію внутрішніх і зовнішніх причин розвитку мови [517: 38].

Загальною причиною фонетичних змін дослідники вважали прагнення носіїв мови до милозвучності. На цей чинник указував, зокрема, Буслаєв, пояснюючи ним виникнення в російській мові протетичних і епентетичних приголосних звуків [81: 64–65, 70]. Можна навести також висловлювання

¹ Фінно-угорським впливом Востоков слідом за Й. Добровським пояснював виникнення повноголосся; альтернативним чинником, за Востоковим, міг бути північний клімат [109: 7]. Ці трактування спочатку заперечував, а потім підтримав Надеждін [377: 30; 376: 273]. Грунтовну критику їх подав Максимович [354: 64–66], який розглядав повноголосся як споконвічну східнослов'янську особливість (див. 2.1).

Каткова. Він відзначав, що «літера¹ переходить зі ступеня на ступінь ради евфонічних або етимологічних причин», писав про «правила давньослов'янської милозвучності», про те, що носії російської мови відмовилися «від давньої нашої евфонії» (що виявилось, зокрема, у «подвоєнні приголосних»), але «досі не побудували... нової системи милозвучності у відповідь на нові вимоги часу» [282: 103, 113–114].

Для порівняльно-історичного мовознавства першого періоду було характерне намагання шукати причини конкретних звукових змін у фонетичному оточенні: пояснення фонетичних законів були зведені до встановлення фонетичних умов, за яких вони відбувалися. Прикладом може служити визначення Востоковим фонетичних умов переходу *e > o*. На думку вченого, такими умовами є позиція перед твердими приголосними та в кінці слів [110: 112]².

У тих випадках, коли встановити фонетичні причини (умови) тих або інших змін видавалося неможливим, учені зверталися до чинника аналогії. У російському мовознавстві на роль аналогії вказував Востоков, який пояснював появу голосного *o* на місці етимологічного *e* перед м'якими приголосними (*несёте*) впливом форм типу *несём* [110: 112].

Історичному ходу пізнання в цілому та історії пізнання будь-якого матеріального утворення властива закономірність руху від «окремого» до «системного окремого» й далі до системи як цілого [493: 71]. Розкриття загальних закономірностей — основне завдання й мірило прогресу науки, у тому числі мовознавства [244: 474]. Якщо на початкових етапах розвитку тієї або іншої науки дослідження завжди орієнтоване на видимі, поверхові властивості об'єктів [102: 88], то надалі за допомогою прийому систематизації здійснюють упорядкування й узагальнення емпіричного матеріалу, представленого у вигляді системи.

У лінгвістичній історіографії набула певного поширення точка зору, відповідно до якої для більшості порівняльно-історичних досліджень XIX ст. був характерним брак системного підходу до мови [647: 223]. У першій половині XIX ст. тільки В.фон Гумбольдт тактував мову як систему, що відбулося в аналізі конкретного матеріалу [255: 173; 53: 4]. Сучасники Гумбольдта та наступні покоління мовознавців нібито пішли протилежним шляхом атомістичного, ізольованого вивчення окремих елементів мови; до ідеї системності мови лінгвісти повернулися значно пізніше завдяки працям Бодуена де Куртене та Ф. де Соссюра [255: 173]. У цьому плані іноді навіть протиставляють історичну фонетику та історичну фонологію [428: 78, 171].

Подібні ідеї розвивають автори, які поділяють концепції, висунені в

¹ Автор, звичайно, мав на увазі звук. У працях 20-х – 60-х рр. XIX ст. термін *літера* вживався й у цьому значенні.

² Р. Ф. Брандт називав перехід *e > o* «законом Востокова» та відзначав, що цей закон уперше було сформульовано в 1808 р. у книжці І. М. Борна «Краткое руководство к русской словесности», де Востоков умістив свої нотатки про російську мову [45: 19].

різні періоди історії мовознавства, на «синтезуючі» і «аспектуючі». Системний підхід до мови був вироблений у межах синтезуючих лінгвістичних концепцій [362: 83; 363: 13–14; 258: 209]. На думку Г. П. Мельникова, тільки чотири концепції в історії мовознавства можна вважати синтезуючими. Це лінгвістичні концепції Гумбольдта, Срезневського, Потебні та Бодуена де Куртене [362: 83; 363: 15–16]. В інтерпретації Л. Г. Зубкової синтезуючими є концепції Гердера, Гумбольдта, Потебні та Бодуена де Куртене [258: 201].

Не заперечуючи доцільності розподілу лінгвістичних концепцій на синтезуючі і аспектуючі, висловимо деякі міркування у зв'язку з твердженням, що порівняльно-історичному мовознавству першого періоду був притаманний асистемний, атомістичний підхід до мовних явищ.

З цією тезою погодитися важко. Твердження, відповідно до якого класична компаративістика розглядала мовні явища ізольовано, тобто поза системою, суперечить реальним фактам: відкриття в праїндоевропейській мові різних рядів гутуральних приголосних, складових сонантів тощо означає відкриття саме системних, а не ізольованих мовних явищ [482: 100–101].

Надзвичайно важливим у методологічному аспекті нам видається твердження про те, що в ХІХ ст. найбільш вагомими результатами в пізнанні системних властивостей мови належать саме порівняльно-історичному мовознавству [259: 34].

У його межах набув поширення погляд на мову як на системне явище. На думку дослідників, серед зарубіжних лінгвістів 20-х – 60-х рр. ХІХ ст. найбільш значний внесок у теоретичну розробку тези про системний характер мови зробили Гумбольдт і Шлейхер, а в Росії — Буслаєв та Срезневський [9: 334, 340, 362, 417; 24: 74, 79; 203: 244, 253].

Буслаєв відзначав, що «уся побудова мови, від окремого звука до речення й сполучення речень, подає нам живий зв'язок окремих членів, що доповнюють один одного й утворюють єдине ціле, яке, у свою чергу, дає смисл і значення кожному з цих членів. Таке взаємне відношення між частинами та цілим називається організмом мови» [81: 21–22]. Отже, Буслаєв висував на передній план таку найважливішу властивість мовної системи, як цілісність.

З погляду Срезневського, мова є системою не тільки на тому або іншому синхронному зрізі. Історичні зміни, що відбуваються в мові, також мають системний характер: «В історії мови, як і в будь-якій історії, необхідно відрізнити явища випадкові, одночасні, що залишаються без будь-яких або принаймні без важливих наслідків, від явищ, які звиваються, як волокна, в одну нитку» [517: 25].

Системність змін у мові відзначав і Катков: «Мова живе, рухом життя знищується в ній багато що; але й найдрібніша втрата не повинна залишатися в ній, в органічному цілому, без наслідків» [282: 115].

Як відзначають дослідники, у компаративістиці ХІХ ст. системний підхід до мови виявився перш за все в прийомі генетичного ототожнення фактів [324: 34–35; 244: 478]. Саме у виявленні фонетичних кореспонденцій і в їх

реєстрації мовознавці підійшли до визначення системних характеристик мови, хоча й у порівняно обмеженій царині мовних явищ [324: 34].

Не ставлячи тут питання про те, чи є справедливим цей висновок для компаративістики XIX ст. в цілому, відзначимо, що, як показує наш аналіз, в українському і російському порівняльно-історичному мовознавстві 20-х – 60-х рр. XIX ст. принцип системності відбився насамперед у генетичному ототоженні фактів.

Так, відкриття Востоковим носових і редукованих голосних у праслов'янській мові завдяки порівнянню кириличних юсів і ерів з голосними сучасних слов'янських мов у генетично тотожних морфемах (2.1) і стало виявленням системної інтерпретації мовних явищ у їх історії.

Системне трактування фонетичних явищ у їх історії відбилося також у реконструкції архетипів і фонетичних законів. Компаративістика XX ст. прийшла до методологічно важливого твердження про те, що будь-яка реконструкція за своєю спрямованістю завжди є системною [350: 195]. Цінність фундаментального поняття фонетичного закону полягає, зокрема, у тому, що реконструйований фонетичний закон дозволяє об'єднати розрізнені звуки в певні групи [235: 75]. Отже, навіть окремий фонетичний закон, узятий ізольовано, передбачає системний підхід до мовних явищ, базується на системному трактуванні фактів мови: адже численні розрізнені фонетичні явища підведено тут під обмежену кількість фонетичних законів, тобто систематизовано. Те ж саме необхідно сказати про реконструкцію архетипу.

Проведена нами історико-наукова реконструкція показує, що про атомістичне, ізольоване вивчення окремих елементів мовної субстанції в працях українських і російських істориків мови 20-х – 60-х рр. XIX ст. можна говорити в плані браку зв'язку між реконструйованими архетипами та фонетичними законами. Зокрема, фонетичні архетипи прасхіднослов'янської мови в інтерпретації Востокова, Срезневського, Лавровського (див. 2.1) виступають як ізольовані. Не пов'язуються в процесі аналізу історико-лінгвістичного матеріалу й такі наведені Лавровським особливості давнього «наріччя новгородського», як «взаємозаміна», з одного боку, **ц** і **ч**, з іншого — **з** і **ж** [334: 131, 134, 136]. Водночас Срезневський близько підходить до ідеї системного зв'язку між реконструйованими архетипами: учений реконструював «давній» архетип **дж** (без чіткої хронологізації та локалізації) як дзвінкий відповідник глухої африкати **ч** [517: 47–48].

Реконструкція в працях компаративістів першого періоду мала субстанційний характер: вчені реконструювали *субстанцію*, *матерію* мови. У фонетиці це означає виявлення артикуляційних ознак звуків-архетипів.

Цю особливість можна розглянути на матеріалі редукованих голосних. Якщо Востоков близько підійшов до розуміння артикуляційних особливостей **ь** і **ѣ**, які він називав «напівголосними» [109: 7–10], то Г. П. Павський інтерпретував редуковані як «придиhi» [403: 39–42], що не знаходить опори ні в історії слов'янських мов, ні в їх сучасному стані.

Архетипи, реконструйовані в студіях українських і російських компаративістів першого періоду, збігаються з рефlekсами однієї з дочірніх мов. Так, наявність у частині слов'янських мов проривного, а в частині — фрикативного дзвінкого задньязыкового приголосного примушує Срезневського припустити, що «обидва звуки для слов'янської мови є однаково давніми, так само як однаково давніми є два подібні звуки — *к* і *х*» [517: 47]. На цій основі вчений стверджував таку саму однакову давність звуків *дж* і *ж* як результату пом'якшення *g* і *γ* [там же: 47–48].

Для студій представників українського і російського порівняльно-історичного мовознавства 20-х – 60-х рр. XIX ст. характерне успішне застосування та поступово вдосконалення прийому систематизації матеріалу.

Так, «Мысли об истории русского языка» Срезневського стали наслідком упорядкування та узагальнення значного матеріалу історії східнослов'янських мов у порівнянні з південно- та західнослов'янськими [599: 93], причому Срезневський обґрунтовував поняття систематизації фактів історії мови й теоретично [517: 34].

М. О. Колосов підкреслював, що на той час це був найвищий рівень узагальнення матеріалу в російському мовознавстві [310: V]. За словами Шахматова, «Срезневський у названому творі дав зразок порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов, увів у це вивчення руську мову (східнослов'янські мови — В. Г.) і в такій спосіб визначив той головний фундамент, на якому мусить споруджуватися будівля історичної граматики руської мови (східнослов'янських мов — В. Г.)» [590: 400]. С. М. Кульбакін характеризував «Мысли об истории русского языка» як «схему, кістяк наукової історії руської мови (східнослов'янських мов — В. Г.)» [329: I]. Отже, дослідники підкреслили програмний характер праці Срезневського та її визначальний вплив на розвиток слов'янського порівняльно-історичного мовознавства: Срезневський сформулював завдання та перспективи подальшого вивчення історії східнослов'янських мов. Ця теза надалі стала аксіоматичною [100: 25; 17: 3; 260: 61].

Уже через три роки після виходу «Мыслей об истории русского языка» П. Лавровський, учень І. Срезневського, запропонував систематизацію, в основі якої лежали ідеї Срезневського. Ідеться про книжку Лавровського «О языке северных русских летописей» [334]. У Лавровського історична граMATика набуває того вигляду, який став загальноприйнятим у працях XX ст. — з періодизацією за реальними змінами в історії мови (а не в історії народу), з орієнтацією на явища прасхіднослов'янської мови, реконструйовані попереднім порівняльно-історичним вивченням, з послідовним виявленням у ній діалектних особливостей [303: 183]. З погляду молодших сучасників, «історичний розвиток мови руської (східнослов'янських мов — В. Г.) вперше в праці Лавровського виступає наочно» [107: 7–8], а це було можливе лише за умови «точної систематичності у викладі» [310: VI].

Обмеженість систематизації в зазначений період полягає, на нашу думку, у порівняно невисокому ступені узагальнення, що виявилось, як ми намагалися

показати, у трактуванні архетипів і фонетичних законів як ізольованих, системно не пов'язаних.

Як відзначалося вище (2.1), ідея Шеллінга та Гегеля про загальний зв'язок явищ як найбільш загальну закономірність існування світу вплинула й на становлення та розвиток порівняльно-історичного мовознавства. Проведена нами історико-наукова реконструкція показує, що принципи історизму, причиновості й системності в історико-фонетичних студіях українських і російських мовознавців 20-х – 60-х рр. XIX ст. об'єктивно виступають як тісно пов'язані між собою. Наведений матеріал свідчить, що ці принципи в їх взаємодії виявилися, зокрема, у процедурі реконструкції фонетичного закону. Це дає підставу говорити про становлення у відповідних працях принципу загального зв'язку явищ.

Про усвідомлену орієнтацію на встановлення історичних, причинових і системних зв'язків свідчить та оцінка, яку І. І. Срезневський дав студіям О. О. Потебні, де, на його думку, наявний «злагоджений зв'язок явищ, підпорядкованих законам природної змінюваності та перебудови, взаємної підпорядкованості та взаємодії» [515: 315].

Греч вважав дослідження історичних і причинових зв'язків ознакою високого рівня науковості: у процесі наукового («філософського») вивчення мови вчений «шукає причини речей, дошукується до непомітного між ними зв'язку й об'єднує всесвіт однією спільною думкою, яка все охоплює та всьому дає життя» [189, ч. 1: 4]. Мовознавство стає наукою, коли «дослідник мови прозирає в її суть, у її основи, вишукує її походження, причини її зростання, розквіту та занепаду» [там же: 5].

Становлення принципу загального зв'язку явищ у працях представників українського і російського порівняльно-історичного мовознавства 20-х – 60-х рр. XIX ст. стало можливим завдяки використанню різноманітних джерел вивчення історії мови: матеріалу давніх писемних пам'яток, даних сучасних східнослов'янських мов (діалектів), інших слов'янських мов, свідчень фольклорних текстів.

При цьому для більшості істориків східнослов'янських мов характерний недиференційований підхід до джерел вивчення історії мови без чіткої методики використання різних джерел. Зокрема, це, на думку В. В. Колесова, було властиве Буслаєву. У його «Исторической грамматике русского языка» [81] приклади для ілюстрацій мовних змін використано однаково широко і з давніх пам'яток, і з сучасних східнослов'янських мов, і з інших слов'янських, а також індоєвропейських мов, і з фольклорних текстів, так що процедура є скоріше доказом того або іншого твердження, ніж дослідженням на матеріалі однорідних фактів [303: 180].

Наші спостереження підтверджують цей висновок. Вище на прикладі протетичного *в* було розглянуто недостатньо чітке протиставлення Буслаєвим минулого і сучасного в мові (2.1). Це пов'язане саме з недиференційованим використанням різних джерел вивчення історії мови. Буслаєв вважає рівноправними джерелами, без встановлення будь-якої ієрархії, матеріал давніх

пам'яток (**оу восла** «в осла»), дані сучасних східнослов'янських мов (**він**), з якими практично ототожнено свідчення фольклорних текстів (**вось** «ось»), інших слов'янських мов (для порівняння з російським **вот** наведено «хорутанське» **ото** «ось») [81: 70–71] ¹.

Проте, безсумнівно, звернення не тільки до свідчень давніх писемних пам'яток, а й до сучасного мовного (діалектного) матеріалу, без використання якого було неможливе становлення порівняльно-історичного методу, мало велике методологічне значення [159: 39; 155: 41]. Воно означало реалізацію в студіях істориків слов'янських мов 20-х – 60-х рр. XIX ст. принципу історизму [510: 227] і тісно пов'язаних з ним принципів причиновості та системності.

Необхідно відзначити також, що в зазначений період було намічено тенденцію до усвідомлення більшої або меншої вартості того чи іншого джерела вивчення історії мови, до критичної оцінки джерел. У цьому плані викликає інтерес думка Срезневського про необхідність обережного користування свідченнями давніх писемних пам'яток. Важливо підкреслити, що її було висловлено провідним палеографом, блискучим знавцем давніх слов'янських рукописів. Срезневський відзначав, що давньоруські пам'ятки «писані на змішаній з церковнослов'янської та руської мові (східнослов'янських мов — В. Г.); тому, щоб не заплутатися у вивченні їх, необхідно розглядати мову їх критично; а допомогою для критики слід узяти історію спільної зміни слов'янських наріч, щоб допускати в руській (у східнослов'янських мовах — В. Г.), як можливі, тільки такі зміни, які взагалі можливі в історичному ході розвитку слов'янських наріч» [516: 121] ². Отже, за Срезневським, порівняння сучасних східнослов'янських мов з іншими слов'янськими допомагає зрозуміти внутрішню логіку розвитку східнослов'янських мов як певних систем, починаючи від давньоруського періоду. У зв'язку з реконструкцією прасхіднослов'янської прамови Срезневський відзначав, що «прозирнути в давню вимову руську» можна «за допомогою порівняльного вивчення народних місцевих наріч, хоча б навіть і нашого часу, маючи при цьому на увазі й інші слов'янські наріччя» [517: 31]. Саме в цьому розумінні Срезневський пише про необхідність і актуальність «опрацювання мови», яке протиставлене дослідженню «пам'яток писемності» [516: 95–96]: «опрацюванням мови» вчений називає активне вивчення сучасних дослідникові діалектів. Про важливість дослідження «народної мови» писав і Буслаєв: «Органічне життя,

¹ Буслаєв розробляв твердження про джерела вивчення історії мови й теоретично. До «джерел історичної граматики руської мови» вчений відносив 1) старослов'янську мову, 2) інші слов'янські мови, 3) східнослов'янські мови: з одного боку, давньоруську, відбиту в давніх пам'ятках, з іншого – сучасну «руську народну мову» (російську, українську й білоруську) у сукупності говорів, 4) мову «вразкових письменників», насамперед М. В. Ломоносова, М. М. Карамзіна, О. С. Пушкіна [81: 36].

² Поряд із «змішаним» характером мови давніх писемних пам'яток східних слов'ян Срезневський відзначав також інший їх недолік, який полягає в обмеженій кількості пам'яток: їх набагато менше, ніж, наприклад, давніх пам'яток германськими мовами [там же: 96].

яким пронизана вона, надає їй характер предмета, що має повне право ввійти в царину філології» [82: 282]. Якщо взяти до уваги, що під «організмом мови» Буслаєв розумів цілісність мовної системи (див. вище), то можна зробити висновок: «органічне життя» мови, про яке писав Буслаєв, і було в його трактуванні функціонуванням *живої* мовної системи. Наведене твердження Буслаєва свідчить про те, що він близько підійшов до усвідомлення переваг діалектної «народної мови» саме через можливість пізнання її системних властивостей. Характерно, що високу оцінку Буслаєву в плані використання в його дослідженнях свідчень тогочасних діалектів дав представник Московської школи Є. Ф. Будде: на його думку, одна з найголовніших заслуг Буслаєва перед російським мовознавством полягає в тому, що він «увів до граматики народну мову з її говорами» [58: 484]. Отже, твердження Срезневського та Буслаєва про значну цінність для історика мови явищ сучасних мов (діалектів) стало виявом нових тенденцій у підході до джерел вивчення історії мови. Ці тенденції знайшли подальше втілення в компаративістиці 70-х рр. XIX ст. – 30-х рр. XX ст.

РОЗДІЛ 3

ПОРІВНЯЛЬНО-ІСТОРИЧНИЙ МЕТОД В УКРАЇНСЬКОМУ МОВОЗНАВСТВІ

70-х рр. XIX ст. – 30-х рр. XX ст.

Подальший розвиток порівняльно-історичного методу пов'язаний з дослідженнями вчених Харківської лінгвістичної школи. Відзначаючи це, дослідники спираються передусім на праці з історичної лексикології, морфології та синтаксису. Наш аналіз свідчить, що не менш показовими є історико-фонетичні студії. Історичну фонетику східнослов'янських (і, ширше, слов'янських) мов поряд з О. О. Потебнею плідно досліджували М. О. Колосов і П. Г. Житецький.

Лінгвістосторіографічне дослідження студій учених Харківської школи є надзвичайно актуальним, у тому числі у зв'язку з наявністю низки прогалин в історії української компаративістики. Водночас важливість і актуальність звернення до потєбнянських праць з історичної фонетики зумовлені тим, що історико-фонетична спадщина Потебні недооцінюється [238; 159: 40–101; 152; 142].

Не завжди знаходили належну оцінку історико-фонетичні праці Потебні й у минулому. Про це свідчить, зокрема, рецензія представника Московської лінгвістичної школи М. М. Соколова на книжку І. М. Белорусова «Синтаксис русского языка в исследованиях А. А. Потебни» [23]. У рецензії багато цікавих, хоча й не завжди зважених і справедливих (через полемічну заостреність) думок щодо лінгвістичних праць Потебні в цілому та його історико-фонетичних досліджень зокрема. Стислу характеристику рецензії Соколова подав Ф. М. Березін [24: 68–69]. Більш докладно цю рецензію досліджено в наших працях [159: 40–41, 57–58, 75–78, 100–101; 152; 142]. У цьому розділі ми неодноразово — у тому числі у зв'язку з тими або іншими конкретними питаннями — будемо звертатися до оцінок Соколова. Зараз же — у плані постановки завдань розділу — доцільно навести загальні положення рецензії.

Рецензент характеризував Потебню як «ученого епохи перехідної», у чиїх працях «можна зустріти... суміш старого і нового, того, що віджило, і того, що не народилося ще, рутини і творчості» [507: 350]. Це виявилось, зокрема, у тому, що Потебня, на думку Соколова, не взяв на озброєння нових прийомів дослідження, вироблених його сучасниками: Потебня «визнавав за краще «проникати в сиву давнину нутром», як каже п. Белоруссов, а не за допомогою тих способів, якими вже володіла сучасна йому наука» [там же]. Серед її представників Соколов називає «школу Бругмана – Лескіна та відповідних до неї за часом російських лінгвістів (кінець 70-х і 80-х років)», тобто молодограматиків (учених Лейпцизької лінгвістичної школи) і, очевидно, П. Ф. Фортунатова, Я. Бодуена де Куртене та їхніх учнів.

Соколов особливо наголошує на тому, що загальні теоретичні настанови та прийоми дослідження Потебні були застарілими й не відповідали вимогам часу: «Його погляди та прийоми дослідження, перш ніж знаходили собі гідних послідовників і продовжувачів, перш ніж навіть удостоювалися серйозної критичної

оцінки, виявлялися вже застарілими й через те непотрібними» [там же: 349]. Студії Потебні «швидко старіли й не удостоювалися належної оцінки» у зв'язку з низкою істотних недоліків [там же: 355]; тезу про «швидке старіння» Соколов поширював на «загальні думки про мову» та «фонетичні праці» Потебні [там же].

Отже, одне із завдань цього розділу — перевірка того, чи об'єктивними й справедливими є висновки Соколова, якою мірою вони відбивають реальні досягнення й вади історико-фонетичних студій Потебні.

Розгляньмо джерела поглядів учених Харківської школи на мову, особливості її будови, закономірності її розвитку.

Мовознавчі погляди Потебні формувалися під впливом не тільки компаративістики першого періоду, а й безпосередньо німецької класичної філософії, природознавства (Ч. Дарвін, І. М. Сеченов), праць російських революційних демократів [401: 43; 230: 8–11; 9: 388; 369: 5–6; 21: 4–7]. З мовознавців найбільш значним був вплив Гумбольдта й Срезневського [230: 8; 21: 9; 558: 119; 554: 85]. При цьому характерною особливістю Потебні як ученого виступає критичне ставлення до теоретичних джерел [71: 8].

Для Колосова, як відзначав сам учений, основним теоретичним джерелом стали лінгвістичні праці Срезневського, Лавровського та Буслаєва [310: V–VI], а для Житецького, згідно зі спостереженнями сучасних дослідників, — студії Срезневського й Максимовича [417: 46, 87].

У межах Харківської школи визначальною в теоретичному та практичному плані була наукова творчість Потебні. Проте, як показує звернення до праць Колосова та Житецького, вони нерідко полемізували з Потебнею, пропонуючи свої, оригінальні розв'язання лінгвістичних завдань. Потебня відстоював свою точку зору. Ці дискусії сприяли поглибленій розробці принципів порівняльно-історичного дослідження, прийомів і процедур порівняльно-історичного методу.

Для сучасної лінгвістичної історіографії є загально визнаним, що наукова діяльність Потебні відіграла надзвичайно важливу роль у розвитку всього порівняльно-історичного мовознавства. Для неї характерні наявність значних теоретичних узагальнень, діалектична єдність теорії та практики, постійність наукових принципів дослідження мови на всіх її рівнях і впродовж усього творчого життя вченого.

Ці особливості варто розкрити докладніше. За відомим висловом Л. В. Щерби, «у старій Росії було три видатні лінгвісти-теоретики: О. О. Потебня, П. Ф. Фортунатов та І. О. Бодуен де Куртене» [623: 89]. Отже, найбільш важливою визнано теоретичну спадщину фундаторів трьох лінгвістичних шкіл, що видається цілком закономірним.

Теоретична розробка Потебнею питань, пов'язаних з порівняльно-історичним методом, відіграла важливу роль у розвитку компаративістики другого періоду та стала надбанням мовознавства ХХ ст. – початку ХІХ ст.

Отже, розгляд відповідних теоретичних тверджень Потебні є важливим не тільки для розуміння особливостей порівняльно-історичного методу в його практичних дослідженнях, зокрема історико-фонетичних, а й для розкриття

специфіки розвитку компаративістики в працях учених Харківської школи та в студіях істориків мови 70-х рр. XIX ст. – 30-х рр. XX ст. в цілому.

Теза про те, що студіям Потебні притаманна діалектична єдність теорії і практики, видається аксіоматичною. Як відзначав Р. О. Будагов, в Потебні немає теорії та матеріалу, взятих окремо, а є єдність теорії та мовного матеріалу: теорія виростає з матеріалу, матеріал зумовлює теорію [52: 78–79].

Доцільно підкреслити, що Потебня обґрунтовував цю єдність не тільки практично, а й теоретично. «Практика і теорія в широкому трактуванні — сторони, що різняться лише думкою, а в дійсності тісно пов'язані», — писав учений [435: 1].

Хоча Потебня висловлював загальні твердження, що свідчать про його трактування порівняльно-історичного методу, у зв'язку з вивченням передусім граматичної та лексичної семантики в історичному аспекті, ці принципи, як буде показано надалі, відбилися в історико-фонетичних студіях Потебні, які хронологічно передували працям з граматики та лексикології. Це зумовлене єдністю підходу Потебні до мовних явищ різних рівнів [302: 30]: загальна лінгвістична концепція вченого гармонійно погоджує всі його окремі погляди [362: 83].

До цього можна додати, що частина теоретичних висловлювань Потебні, наведених нижче, належить до 1881–1891 рр., а праці з історичної фонетики східнослов'янських мов він написав раніше. Однак дослідникам історико-фонетичної спадщини фундатора Харківської школи варто враховувати теоретичні твердження Потебні в усьому їх обсязі. Це, як ми відзначили вище, зумовлене постійністю методологічних настанов ученого впродовж усього творчого життя та єдністю його підходу до мови на всіх рівнях.

Традиції Харківської й Лейпцизької лінгвістичних шкіл розвивали вчені Московської й Казанської лінгвістичних шкіл, а також такі українські, російські й білоруські мовознавці, як Й. В. Вовк-Леонович, П. О. Бузук, В. М. Ганцов, Г. А. Льїнський, Є. Ф. Карський, А. Ю. Кримський, О. Б. Курило, К. П. Михальчук, К. Т. Німчинов, І. І. Огієнко, П. М. Селіщев, О. І. Соболевський, М. Ф. Сулима, Є. К. Тимченко, М. С. Трубецький та ін.

Для мовознавців Московської школи визначальною в теоретичному і практичному аспектах була наукова діяльність П. Ф. Фортунатова. Усі вони були безпосередніми учнями П. Ф. Фортунатова та розвивали його теоретичні погляди на явища мовної історії й на запропоновану ним точну методику порівняльно-історичного дослідження.¹

¹ Варто підкреслити, що назва *Московська* стосовно фортунатовської школи не є суто «географічною». Є. Будде пов'язав своє творче життя з Казанським університетом. М. Дурново, Б. Ляпунов і С. Кульбакін деякий час працювали в університетах на терені України. Б. Ляпунов до зближення з П. Фортунатовим учився у В. Ягича та О. Потебні. Послідовниками П. Фортунатова були також зарубіжні мовознавці — О. Брок, А. Беліч, Е. Бернекер, Н. Ван-Вейк, Х. Педерсен та ін. До наукової творчості деяких з них ми в окремих випадках звертаємося надалі.

Фортунатов був переважно індоєвропейцем і славістом. Щодо східнослов'янських мов, то в його працях висвітлено найдавніший період їх історії — епоху східнослов'янської мовної єдності; подальша історія східнослов'янських мовних явищ не входила в коло його наукових інтересів. У працях же учнів Фортунатова східнослов'янська проблематика або підпорядковувала собі більш широкую славістичну (Шахматов, Дурново, Будде), або приблизно дорівнювала їй (Ляпунов), або поряд із славістичною проблематикою як пріоритетною посідала в науковій творчості чільне місце (Поржезинський, Кульбакін).

Отже, незважаючи на важливість слов'янської (і балто-слов'янської) проблематики в межах Московської школи, найбільшого розвитку в учнів Фортунатова одержало вивчення історії саме східнослов'янських мов [325: 34]. Інакше кажучи, учні Фортунатова порівняно зі своїм учителем досліджували «історично наступну епоху в житті мови» [448: 81; 371: 10; 499: 314–315]. Найважливішою була роль Шахматова, якого Ляпунов, наприклад, вважав своїм учителем, поряд з Фортунатовим [282: 234, 222, 226, 229]. Характерно, що Московську лінгвістичну школу Ляпунов називав «школою Фортунатова – Шахматова» [там же: 223].

3.1. Розвиток/історія мови

Найдокладніше в студіях учених Харківської лінгвістичної школи розглянуто питання, що стосуються принципу історизму та тісно пов'язаного з ним принципу розвитку. Виходячи з ідеї загальності процесів розвитку в усіх сферах дійсності [435: 110, 646; 432: 77], учені Харківської школи зосереджують свою увагу на дослідженні розвитку мови. «Мова перебуває в постійному розвитку, — писав Потебня, — і ніщо в ній не повинне розглядатися як щось нерухоме» [434: 88]. Зокрема, у мові «немає жодної нерухомої граматичної категорії» [432: 83]; «як самі звуки, так і окреме значення будь-якого слова мають корені в дуже глибокій старовині і в той самий час вічно розвиваються й рухаються вперед» [448: 211].

Потебня підкреслював: розвиток мови є якісним процесом становлення нового; так, «заміна простої форми складною не є тільки латкою на старий одяг, а є створенням нової форми думки» [432: 66]. Розвиваючи тезу Срезневського про взаємодію старого і нового як джерело розвитку мови (див. 2.1), Потебня відзначав, що «в живих мовах руйнування старого є водночас створенням нового» [там же: 516].

Звернення до праць Потебні показує, що в нього «нове» не тільки й не стільки додається до мови (кількісний підхід), скільки, приєднуючись, змінює «старе» й кінець кінцем навіть спроможне перебудувати його (урахування якісних змін у мові) [52: 89].

Відповідно до традиції, що склалася в компаративістиці першого періоду, учені Харківської школи вважали, що зміни в мові (діалекті) відбуваються поступово, у формі повільної еволюції. Потебня відзначав

«повільність» процесу «роз'єднання мов» [442: 12]. Колосов писав: «Різкі особливості мови або наріччя не з'являються відразу. Для їх поступового вироблення потрібні сотні років» [309: 266]. Іншою важливою характеристикою процесу розвитку мови виступає наступність — «зв'язок моментів життя мови» [432: 48].

Потебня підкреслював також об'єктивний характер цього процесу. Зокрема, розглядаючи «роз'єднання мов», учений відзначав, що «повільність і правильність, з якою воно відбувається, указує на те, що шукати для нього містичне пояснення було б так само недоречно, як, напр., для змін земної кори або атмосфери» [442: 12].

Фундатор Харківської школи трактував розвиток не в метафізичному плані, як рух по колу, а розглядав його як поступальний процес, підпорядкований прогресові: «Прогрес у мові є явищем... безсумнівним» [там же].

Учений був упевнений: мови історично вдосконалюються в усіх сферах їх функціонування. Потебня, зокрема, писав: «Горезвісна мальовничість давніх мов є дитячою іграшкою грубого виробу порівняно з невичерпними засобами поетичного живопису, які пропонують поетові нові мови» [432: 16]. Досліджуючи історію синтаксичних явищ, Потебня підкреслював якісну відмінність синтаксичних ресурсів давніх мов від ресурсів нових, при цьому останні виявляються, як правило, більш різноманітними і тим самим більш досконалими [там же: 67].

Звернення до праць Потебні показує, що для нього розвиток мови — це постійний, хоча нерідко й суперечливий рух уперед, до подальшого вдосконалення ресурсів і можливостей кожної мови [401: 51; 554: 84; 52: 86–87].

В інтерпретації Потебні розвиток мови є складним і непрямолінійним процесом, який може здійснюватися від простого до складного та від складного до простого [52: 87, 103; 258: 207–208].

Таким трактуванням процесу мовного розвитку зумовлена критика Потебнею теорії двох періодів. Заслуга вченого в розкритті наукової безпідставності цієї теорії безперечна [565: 25–26]. Саме Потебня завдав теорії двох періодів один з перших вирішальних ударів [201: 63].

Критикуючи тезу про занепад граматичних форм у другому періоді життя мови, Потебня підкреслював, що будь-якого занепаду форм немає: зникають флексії, але загальна кількість форм не зменшується. «Факт полягає в стиранні флексій, що розглядаються як звукові елементи, — писав він, — але не в зменшенні загальної кількості форм і не в утраті формальності в мовах, що її виробили» [432: 61]. Отже, звукове «стирання» окремих мовних форм зовсім не означає зникнення формотворення. Питання про розвиток граматичних форм у мові, з погляду Потебні, є дуже складним, і його не можна розв'язати простим підрахунком флексій [там же: 63].

Звернення до висловлювань Потебні дозволяє встановити, що наявність у мові аналітичних форм він оцінював як показник високого ступеня досконалості засобів формотворення. Так, Потебня писав, що «існування в мові описових форм не тільки не є ознакою занепаду формальності, але, навпаки,

свідчить про торжество цього принципу», і з цієї точки зору «в нових мовах по відношенню до давніх можна бачити переродження, а не виродження та спотворення» [там же: 66]. Для ілюстрації цього твердження Потебня звертався до мов романської групи індоєвропейської сім'ї. Він відзначав, що в цих мовах займенник часто вживається разом з дієсловом, «де його не ставили в мові первісній», і «є лише відокремленим від дієслова, інакше поставленим особовим закінченням» [там же: 67].

Щодо розвитку звукового складу мови Потебня також виступав проти поширеного погляду, що фонетичні зміни — це «хвороба», яка в певний час оволодіває мовою [там же: 55]. Потебня підкреслював, що мова розвивається завжди, в усі періоди її існування, і це стосується, зокрема, її фонетичної системи: звуки змінюються в будь-якій мові на всіх етапах її розвитку незалежно від переважаючого в мові рис синтетизму або аналітизму [там же].

Квінтесенцією потебнянської критики теорії двох періодів мовного розвитку ми вважаємо такі слова: «Теорія, що відносила творчість у мові до доісторичних часів, страждала саме тим, що не могла з'ясувати, яким чином мова може досягти успіхів як орган думки, підлягаючи в історичні часи лише дії руйнівних сил, спрямованих навіть не на одне тіло мови — звуки, що зі спіритуалістичного погляду було б ще зрозумілим, але на її душу: граматичну будову» [438: 178].

Аргументи Потебні були високо оцінені В. Ягичем, який відзначив «гостроту думки» великого українського мовознавця у висвітленні недоліків теорії двох періодів мовного розвитку [649: 336]. Згодом ця теорія зазнала критики в «маніфесті молодогограматиків» [400: 189].

Учені Московської школи, наслідуючи ідеї вчених Харківської та Лейпцизької шкіл, приділяли велику увагу принципам історизму та розвитку.

Традиційними для компаративістики першого та другого періодів ми вважаємо такі характеристики процесу розвитку мови в інтерпретації вчених Московської школи, як об'єктивний характер цього процесу, його безперервність, наступність, а також поступовість змін у мові.

Процес історичного розвитку мови був у центрі наукових пошуків учених Московської школи. Вихідним для них стало трактування мовного розвитку, сформоване в концепції Фортунатова. Найбільш стисло та афористично фундатор Московської школи експлікував його так: «Зміна мови в часі й становить саме існування мови в часі» [549: 37]. Отже, суть мови полягає саме в змінюваності, хоча мова є «найбільш стійкою етнографічною ознакою» [689: 47]. Учені школи неодноразово підкреслювали постійність, безперервність змін у мові [550: 4; 551: 24, 193; 590: 7; 221: 3, 5; 212: 41–42; 56: 9, 28]. Спираючись на досвід мовознавства, набутий у ході практичного вивчення слов'янських та інших індоєвропейських мов, Фортунатов розробив твердження про загальні типи мовних змін, до яких він відніс 1) зміну «складових елементів мови», 2) придбання мовою «нових фактів», 3) втрату «фактів, що існували в ній раніше» [551: 24].

Важливим у концепції Московської школи є визнання об'єктивного характеру мовних змін. Як відзначав Шахматов, мова «змінюється не за бажанням мовців: зміни її не залежать від їхньої волі й не виявляють навіть на собі їхньої уваги» [599: 4].

Об'єктивний і закономірний характер мовного розвитку, безперервність, наступність і поступовість змін у мові підкреслювали й представники Казанської школи: Бодуен де Куртене [39, т. 1: 67–68, 207, 249, 251; 39, т. 2: 84–85], Крушевський [350: 34], Богородицький [35: 223–224].

Даючи визначення поняття *історія мови*, учені Московської школи висували на перший план твердження про наступність мовних процесів у часі. Так, Фортунатов зазначав: «Вивчення будь-яких фактів у наступності їх змін у часі ми називаємо історичним вивченням цих фактів або історією цих фактів, причому ту ж назву «історія» ми переносимо й на саму зміну цих фактів у часі» [551: 24]. В основі історико-фонетичних інтерпретацій учених цієї школи лежить також теза про поступовість змін у мові, яку Фортунатов і його учні сприймали як аксіоматичну [там же: 23].

Психологічна інтерпретація мовних явищ позначилася в трактуванні мовного розвитку як відбиття «руху в психічному житті людини» [590: 3].

Бодуен де Куртене визнавав себе «прихильником того напряму в мовознавстві, яке в усіх явищах мови вбачає в першу чергу психічний чинник» [39, т. 1: 266]. Психологічну точку зору вчений називає «єдино правомочною» [там же: 355], «єдино припустимою» [39, т. 2: 244].

Згідно з концепцією вчених Лейпцизької школи (молодограматиків), фонетичні (і ширше — мовні) зміни зароджуються в окремих індивідах, а потім шляхом наслідування поширюються серед усіх членів певного колективу [405: 78–79].

Ця точка зору дістала підтримку в працях учених Московської школи. «Будь-які зміни в мові, — писав Шахматов, — мають своїм джерелом явища індивідуального мовного життя. Початок змінам кладуть окремі особистості» [570: 83]. Проте мовне оточення також є активним чинником: «Успіх цих починань у широкому мовному оточенні забезпечено тільки тим з них, які знайдуть відгук у психічній і психофізіологічній природі мовного оточення, — цим зумовлено закономірність мовних явищ, їх спільність і послідовність» [там же]. Отже, учені Московської школи розглядали еволюцію мови як взаємодію індивідуального і соціального.

При цьому увагу було акцентовано саме на суспільному аспекті мовної історії. Велике теоретичне значення мала фортунадовська характеристика мови як соціального явища в її зв'язку з історією суспільства [565: 63]¹. Розглядаючи мову з цієї точки зору, Фортунатов формулює вчення про зовнішню і внутрішню

¹ Як відзначалося, напрямок у вивченні історії східнослов'янських мов, для якого характерне прагнення зв'язати історію мови з історією народу, почався з праць Булаєва та Срезневського (2.1).

історію мови¹. Зовнішня історія мови, як підкреслює вчений, тісно пов'язана з історією суспільства. «Кожна мова, — писав Фортунатов, — належить певному суспільству, певному суспільному союзу, тобто кожна мова належить людям, як членам того або іншого суспільства. Ті зміни, які відбуваються в складі суспільства, супроводжуються й у мові відповідними змінами: роз'єднанню суспільства на ті або інші частини відповідає роз'єднання мови на окремі наріччя, а об'єднанню частин суспільного союзу відповідає й у мові об'єднання її наріччя» [551: 24].

Якщо Фортунатову (поряд з Бодуеном де Куртене) належить заслуга теоретичного висвітлення цієї проблеми, то в практичному аспекті твердження про тісний зв'язок історії мови з історією народу серед російських мовознавців XIX ст. – початку XX ст. найбільш плідно розробляв Шахматов, для якого історія мови не лише пов'язана з історією народу: вона є її частиною [див., зокрема, 26: 56; 411, 60].

Уже сучасники вченого відзначали: розгляд історії мовних явищ у нерозривному зв'язку з історією народу — носія мови — і є тим оригінальним та новим, що вніс Шахматов у порівняльно-історичне мовознавство [60: 351; 207: 108]. За словами М. С. Чемоданова, Шахматов став піонером «комплексного методу» порівняльно-історичного вивчення мови у зв'язку з історією народу [565: 92]. На думку дослідників, вивчення історії східнослов'янських мов у зв'язку з історією їх носіїв було основним науковим завданням Шахматова [270: 101; 412: 7].

Повертаючись до поглядів Потебні, відзначмо, що фундатор Харківської школи усвідомлював історизм як провідний методологічний принцип [451: 11]. Наш аналіз показав, що цей висновок може бути поширений і на Колосова та Житецького [159: 45].

Тезу про принцип історизму як провідний Потебня обґрунтував у теоретичному плані.

Потебня вважав, що процес пізнання має історичний характер: «Усяке пізнання по суті історичне та має для нас значення лише у відношенні до майбутнього» [435: 25]. Звідси твердження про те, що від кожної науки треба вимагати історичного підходу до об'єкта вивчення: «По суті історичні й такі науки, які не мають імені історії» [там же: 642]. «Наукою історичною» Потебня називав і мовознавство [437: 156]. Оскільки «мовознавство шляхом розширення кола спостережень... намагається перейти в історію» [429: 59], у ньому «правильним методом є метод історичний» [437: 159]. Потебня вважав це глибоко закономірним: «Усяке спостереження певного моменту викликає спостереження попереднього й витягується в нитку історії; нитки спілітаються в постійно відновлювану тканину життя» [429: 59].

Слідом за Срезневським і Буслаєвим Потебня розробляв твердження про те, що сучасна мова є сукупністю ризних за часом появи шарів. Учений зазначав,

¹ Пор. протиставлення зовнішньої та внутрішньої історії мови в Бодуена де Куртене [39, т. 2: 295].

що «сучасна культура є результатом тривалих нашарувань» і «те ж саме треба сказати й про мову» [437: 156] із властивими їй «різнохарактерними шарами» [432: 131]. Звідси випливає завдання дослідника: «установити пропорції, у яких на оберненій до нас поверхні мови змішані різнохарактерні явища», і виявити історичні «нашарування» в системі мови [там же].

Потебня висуває поняття синтаксису і етимології, що відносяться одне до одного, як опис сучасного стану мови до її історії: «Буде перед нами речовинне або формальне значення слова, ми однаково а) або визначаємо його, що можливе тільки з контексту, зі сполучення його з іншими — точка синтаксична; б) або відшукуємо шлях, яким мова дійшла до цього значення, — точка етимологічна» [там же: 47–48]. Зокрема, як в історичному, так і в описовому плані можна розглядати, за Потебнею, фонетичні одиниці: «Точки зору етимологічну (історичну) і синтаксичну (описову) застосовують і до фонетики» [там же: 48].

Аналіз тверджень Потебні показує, що тезу про історичний характер мовознавства він поширював не тільки на «етимологію», а й на «синтаксис». У матеріалах з архіву Потебні міститься глибока, афористично оформлена думка про мовознавство як одну з історичних наук: «Наука про мову в найвищому своєму виявленні й може бути тільки історією, частиною загальної історії людства. Описи мови як предмета є тільки першим, грубо-емпіричним ступенем мовознавства. Ніщо в мові не може бути з'ясоване інакше, як своїм походженням» [692: 157 зв.].

У цьому контексті цілком закономірним є потебнянське твердження про зв'язок описового і історичного вивчення мови: «Чим яснішим стає зв'язок моментів життя мови, тим менш потрібним видається з метою порядку та ясності далеко розносити пояснення етимологічні і синтаксичні. Оскільки історичність є суттєвою рисою мовознавства і оскільки синтаксис є моментом історії мови, неісторичне мовознавство як наука, неісторична етимологія і неісторичний синтаксис однаково неможливі» [432: 48].

Як відзначають дослідники, поняття *синтаксис* і *етимологія* Потебні співвідносяться з поняттями *статика* і *динаміка* Бодуена де Куртене та *синхронія* і *діахронія* Соссюра [25: 18–19; 558: 119]. Зокрема, трактування Потебнею синтаксису як «моменту історії мови» відповідає твердженню Бодуена де Куртене про те, що «статика мови є тільки окремим випадком її динаміки, або скоріше кінематики» [39, т. 1: 349].

Отже, за Потебнею, історизм має бути провідним методологічним принципом не тільки в працях з історії мови, а й у студіях, присвячених сучасному її стану.

Таке трактування сфери застосування принципу історизму характерне також для Колосова. Воно відбилосся в лінгвістичних студіях Потебні та Колосова, виконаних на конкретному матеріалі. Відзначмо, що назви низки праць Потебні («Два исследования о звуках русского языка: I. О полногласии, II. О звуковых особенностях русских наречий», «Заметки о малорусском наречии») і Колосова («Материал для характеристики северновеликорусского

наречия», «Заметки о языке и народной поэзии в области северновеликорусского наречия», «Обзор звуковых и формальных особенностей народного русского языка») не передбачають розгляду мовних явищ в історичному аспекті. Проте його наявність (у вигляді історичного коментаря) є глибоко закономірною.

Характерно, що Колосов убачав наступність опису матеріалу в книжці «Обзор звуковых и формальных особенностей народного русского языка» [309] з описом у праці Потебні «Два исследования о звуках русского языка» [430], причому наступність полягає, очевидно, не тільки в тому, що ці студії, як зазначав Колосов, дають «систематичний огляд форм народної мови» [309: I], а й у наявності історичного коментаря. Про необхідність останнього Колосов писав: «Зрозуміло, що я не міг у своїй праці обмежитися підбором фактів і сповіщенням їх у системі. Про кожен особливості народної мови я мусив висловлюватися, пояснюючи її відношення до інших рис мови та вказуючи на зв'язок явищ сучасної руської мови (східнослов'янських мов — В. Г.) з відповідними в давньоруській» [там же: II].

Розгляд фонетичних досліджень Потебні та Колосова свідчить про практичне втілення цієї вимоги¹. Так, занепад редукованих обидва автори розглядають у студіях як з історичної фонетики [438: 24–108; 446: 4–5, 47–60; 445: 809; 310: 19–20, 74, 87, 102], так і з сучасної діалектології східнослов'янських мов [430: 55–57, 74–75, 93–95; 431: 11–14; 309: 7, 107]. Характерно також, що Колосов включив у свою «Програму для збирання даних, що характеризують особливості північновеликоруського, або окаючого, нареччя» розділ «Заміни давніх глухих і випадні звуки» [307: 103–104].

Таким синхронним дослідженням, що містять у собі — як обов'язковий компонент — історичний коментар, учені Харківської школи протиставляли власне діахронічні студії. Так, Колосов, високо оцінюючи працю Буслаєва «Историческая грамматика русского языка», писав: «Але історична граматики, що розподіляє дані мови за граматичними категоріями, не одне й те саме, що історія мови, якої завдання — простежити хронологічно, поступово різні зміни, що відбуваються в мові з плином часу, і дати їм пояснення на історичному ґрунті» [310: VI]. У зв'язку з цим Колосов зауважував, що з часу виходу праці Лавровського «О языке северных русских летописей» (1852) «не було зроблено жодної нової спроби історичного огляду долі руської мови (східнослов'янських мов — В. Г.)» [там же]. Відповіддю на цю потребу часу й стали історико-лінгвістичні праці Потебні, Колосова та Житецького.

Учені Московської школи розглядали принцип історизму як «основний принцип науки, що вимагає вивчення наукового об'єкта, який є послідовною, закономірною зміною явищ саме в цій зміні, тобто в його історії» [425: 45].

¹ На наявність у студіях Потебні («Два исследования о звуках русского языка») і Колосова («Обзор звуковых и формальных особенностей народного русского языка») історичного коментаря вказував В. Макушев [356: 365–366]. Пізніше щодо праць Потебні «Два исследования о звуках русского языка» і «Заметки о малорусском наречии» на цьому наголошував Шахматов [599: 94–95].

Ученим школи належить низка висловлювань, що відбивають трактування мовознавства як історичної науки, предметом якої «служить людська мова в її історії» [551: 23, 26, 193]¹, а такий розділ мовознавства, як фонетика, є історією звуків певної мови [там же: 197; 548: 203; 544: 9–10; 216: 31–32]. Узагалі наукове мовознавство виникло лише в першій чверті XIX ст. з появою порівняльно-історичного вивчення індоєвропейських мов [549: 13; 551: 47; 424: 33–35; 425: 43–44].

Такий підхід, як ми намагалися показати вище, домінував у порівняльно-історичному мовознавстві першого періоду та в працях учених Харківської школи. Він був характерний і для молодогограматиків [405: 42–44; 197: 148].

Водночас у компаративістиці другого періоду формується новий погляд на історичне вивчення мови, відбитий в працях учених Московської школи. Наш аналіз показує, що в пізніх студіях Шахматова та Дурново науковим визнано не тільки історичне, а й описове (статичне) вивчення мови.

«Науковий опис мови, — зазначав Шахматов, — може бути двояким: описовим і історичним» [590: 7]. Історичне вивчення мови «не обмежується однією епохою — сучасною або минулою», але пояснює «зв'язок сучасного з минулим» [там же: 8], отже, встановлює певні етапи еволюції того або іншого мовного явища. Описове ж вивчення мови «знайомить з фактичною стороною мови тієї або іншої епохи; науковим опис фактів сучасної мови або мови давньої (наскільки вона відома за пам'ятками) є остільки, оскільки в ньому розрізнене те, що потрібно розрізнити, і оскільки правильно розподілений за категоріями матеріал, що підлягає вивченню» [там же: 7–8].

Щоб розкрити зміст останньої фрази, розглянемо зауваження Шахматова на магістерську дисертацію Тимченка «Функции генитива в южнорусской языковой области» [527]. З погляду Шахматова, тема дисертації передбачає або історичне (генетичне) висвітлення матеріалу, або «описовий виклад сучасних даних», причому в останньому випадку треба дати перевагу «семасіологічному моменту», у той час як Тимченко буде своє дослідження на формальній основі [592: 52–53]². Отже, у межах описового вивчення мови, за Шахматовим, дослідник повинен звертатися до певних категорій, які мають зв'язок між собою в сучасній мові (або мові, взятій на певному синхронному зрізі) і не обов'язково пов'язані генетично.

Пріоритетним для Шахматова було історичне вивчення мови. У цьому переконує аналіз як його теоретичних висловлювань, так і практичних досліджень. «Описовому викладові, — підкреслював Шахматов, — протиставлено пояснювальний, а будь-який пояснювальний виклад фактів мови ривнозначний історичному їх зображенню, бо факти сучасної мови в їх

¹ Див. також 57: 12; 424: 8.

² Ми посилаємося тут на працю Шахматова «Наброски возражений на диспуте Тимченка. 23 февраля 1913 г.» Тривалий час вона була лише в рукописі. Працю опубліковано нами в 1984 р. [592].

взаємовідношенні можна зрозуміти тільки в історичному висвітленні» [596: 59]. Відзначивши безперервність розвитку мови не тільки в минулому, а й у сучасному, Шахматов підкреслив, що «трактування будови та складу сучасної мови неможливе без пізнання життя цієї мови в минулому» [590: 7].

Отже, між поняттями *історичний виклад* і *пояснювальний виклад* Шахматов ставить знак рівності. На думку вченого, описовий виклад мовних фактів має допоміжний характер: він «дає корисний і необхідний матеріал для пояснювального історичного їх викладу» [596: 59]. Відмінність між описовим і історичним викладом Шахматов бачить у ступені узагальнення мовного матеріалу. Узагальнення передбачає встановлення «тісного зв'язку між тими або іншими явищами сучасної мови» [там же: 60]; при цьому саме історичне вивчення мови «відкриває внутрішній зв'язок між явищами в їх послідовності та приходять у такий спосіб до визначення причин тих або інших змін мови, законів, що ними керують» [590: 8], тобто дозволяє встановити причиново-наслідкові та системні зв'язки. Історичне мовознавство «з самого початку ставить собі за мету з'ясувати узагальнювальні моменти в явищах, що досліджуються» [596: 59]. Тому зрозумілим є твердження Шахматова, відповідно до якого без опори на дані історії мови описовий метод «буде однобічним і випадковим», бо він «може не помітити тісного зв'язку» між сучасними мовними явищами і «не узагальнить того, що мусить бути узагальненим завдяки історії» [там же: 60]. Звідси висновок Шахматова про те, що в описовий виклад має бути внесений «деякий історичний елемент» [там же].

Отже, на думку дослідника, описове вивчення мови без історичного коментаря неможливе. Тому не випадково, що історичний коментар посідає значне місце, наприклад, у праці Шахматова «Очерк современного русского литературного языка» [596], яку самою назвою орієнтовано на описове вивчення сучасної мови. Не випадкове й те, що після зауважень, зроблених на зазначену працю Тимченка з точки зору описового вивчення мови, Шахматов усе ж повертається до історичного вивчення й відзначає, що тема дисертації не передбачає «обмежитися переважно сучасною мовою» [592: 57]. Як бачимо, пріоритетним для розкриття цієї теми Шахматов вважає не описовий, а історичний аспект. Він полягає в розкритті генетичного зв'язку конструкцій з родовим відмінком у тогочасній українській мові з відповідними прайндоевропейськими, праслов'янськими, прасхіднослов'янськими в їх послідовності, чого немає в праці Тимченка [там же: 57–58].

На думку Потебні, дослідження тих або інших мовних явищ мусить мати не просто історичний і не просто порівняльний, а порівняльно-історичний характер.

Такий підхід протистояв позиції Житецького, який допускав можливість певного розриву між історичним і порівняльним вивченням мови (діалекту). За Житецьким, у процесі аналізу сучасних діалектних даних думка дослідника «шукає поза історією твердої точки опори, від якої потім намагається виступити до пояснення історичних даних. Вона спирається в цьому випадку на порівняльний метод, відокремлюючи від кількох мов одного сімейства спільні

елементи, сукупність яких вважають фіктивним прабатьком усіх цих мов» [225: 259].

Коментуючи це твердження, Потебня відзначив, що «порівняння... є засобом історії», Житецький же цього не враховує [446: 4]. Отже, істотний недолік міркувань Житецького Потебня вбачав у недооцінці необхідності застосування принципу історизму до генетичного ототожнення фактів і лінгвістичної реконструкції. Хибність позиції Житецького, за Потебнею, виявилася в абстрагуванні автора від даних історії мови, засвідчених давніми писемними пам'ятками, і в намаганні будувати дослідження виключно на матеріалі сучасних мов (діалектів).

Проте, як ми вважаємо, необхідно брати до уваги тимчасовий характер зазначеного прийому в інтерпретації Житецького. Як свідчить наведене вище твердження, він допускає звернення до порівняльного методу лише на першому етапі дослідження. Проте й це, за Потебнею, є помилкою. Отже, ні на мить не абстрагуватися від історії — такою є вимога Потебні.

Як показав В. В. Колесов, саме в працях Потебні порівняльне та історичне вивчення мов уперше виступає у своїй діалектичній єдності як наукова теорія дослідження [303: 169].

Наш аналіз дозволяє зробити висновок, що це було пов'язане з новим підходом до джерел вивчення історії мови: у студіях Потебні на передній план висунуто сучасні мовні (діалектні) дані як пріоритетне джерело вивчення історії мови, а матеріалу давніх писемних пам'яток відведено роль найважливішого серед допоміжних за умови широкого використання різноманітних джерел.

На синтез у працях Потебні найважливіших джерел вивчення історії мови — сучасних діалектних даних і матеріалу давніх писемних пам'яток — вказував П. В. Владимиров: «Перший, хто наважився злити сучасні народні говори... з фактами пам'яток давньоруської писемності в усьому їх обсязі, був Потебня» [107: 13]. Цей висновок було зроблено в результаті аналізу праць Потебні «Два исследования о звуках русского языка» та «Заметки о малорусском наречии».

До цих праць звернувся й Шахматов, який відзначив, що в них сучасні діалектні дані виступають як пріоритетне джерело вивчення історії мови: «Потебня зробив першу спробу такого історичного дослідження руської мови мови (східнослов'янських мов — В. Г.), в основу якого покладено живу сучасну мову; спроба визначна для того часу, і вона аж ніяк не втратила свого значення ще й тепер...» [599: 94–95]. Необхідно взяти до уваги, що Шахматов підкреслює тут велике значення використання Потебнею сучасних діалектних даних як пріоритетного джерела вивчення історії мови для подальшого розвитку порівняльно-історичного мовознавства. Такий висновок Шахматова є, звичайно, закономірним: твердження про пріоритетність сучасних діалектних даних як джерела вивчення історії мови стало принциповою настановою та набуло завершеного характеру в працях учених Московської школи, передусім Шахматова (див. вище).

Дані сучасних східнослов'янських мов виступають як пріоритетне джерело, наприклад, у дослідженні Потебнею історії українських африкат *дж* і *дз* шляхом звернення до систематизованого вченим значного матеріалу тогочасної української мови в сукупності її говорів. Аналіз цього матеріалу дав Потебні можливість зробити висновок, що в різних словах зазначені африкати мають різне походження. На думку вченого, вони виникали двома різними шляхами і є наслідком двох діаметрально протилежних фонетичних процесів: «ослаблення» приголосних і їх «підсилення».

До «ослаблень» Потебня відносив, зокрема, виникнення м'яких приголосних у результаті праслов'янських йотацій приголосних різного місця творення (пов'язуючи це з фрикативним способом творення *ј*), а також палаталізацій задньоязикових [543: 69, 132]. Учений навів переконливі аргументи на користь того, що за першою та другою палаталізаціями дзвінкий проривний задньоязиковий приголосний змінився у дзвінкі африкати *дж* і *дз*; звук *дж* виникав також унаслідок йотації приголосного *d* (так само, як *ч* є наслідком взаємодії *t* з подальшим *ј*). Наявність африкати *дж* < *dj* Потебня відзначав в укр. *ходжу*, півд.-зах. укр. *меджа* тощо [там же: 124]. Щодо укр. *джерело*, *дзвін*, півд.-зах. укр. *джаворонок*, *дзерно*, то тут дзвінкі африкати мають інше походження: вони виникли в результаті «підсилення» фрикативних *ж* і з [там же: 124–125, 136].

Для підтвердження своїх висновків Потебня звертається до матеріалу давніх пам'яток. Учений відзначає, що африката *дз* позначалася в писемності кириличною літерою *ѕ* [552: 13¹], і зосереджує свою увагу на відбитті в давніх рукописах звука *дж*. Потебня писав: «Панування звука *ж* із *dj* (= Ст. Сл. *жд*) у найдавніших пам'ятках руської (давньоруської — В. Г.) писемності є доказом, що відмінністю між *дж* (Мр.) і *ж* (Вр.) був намічений поділ руської (прасхіднослов'янської — В. Г.) мови на наріччя не пізніше X–XI ст.» [543: 124]. На думку вченого, у російській мові перехід *дж* > *ж* відбувся раніше, ніж в українській [там же]. Підтвердження Потебня знаходив у свідченнях південних давньоруських пам'яток, де диграф *жч*, на думку дослідника, передає сполучення африкати *дж* з попереднім приголосним *ж*. Крім того, Потебня вважав не зовсім точною тезу Житецького про те, що в південній східнослов'янській писемності безпосереднє відбиття африкати *дж* засвідчено не раніше XVI ст. [286: 239–240], і наводив приклад *мечибожье* (Іпатівський літопис під 1147 р.), у якому літера *ч* позначає звук *дж* [560: 74–75].

Отже, тезу про пріоритетність сучасних діалектних даних як джерела вивчення історії мови Потебня стверджував самою практикою своїх мовознавчих досліджень. Ігнорування цього джерела вчений оцінював як істотний недолік сучасних йому студій з історії мови. Так, Потебня першим відзначив (і ця оцінка згодом стала загальноприйнятною) такі вади книжки Колосова «Очерк истории звуков и форм русского языка с XI по XVI столетие» [310], як брак посилань на матеріал сучасних говорів східнослов'янських мов і порівняльного вивчення мовного минулого та сучасного [438: 4–6].

Необхідно відзначити, що Колосов задумав свою книжку як історичний огляд мовних особливостей давніх писемних пам'яток; вона, з погляду Колосова, має значною мірою попередній характер. У зв'язку з цим учений підкреслював, що для здійснення мети саме цього дослідження матеріал сучасних говорів непотрібний [310: IV].

Щодо принципів настанов Колосова, то його позиція в питанні використання сучасних діалектних даних як джерела вивчення історії мови збігалася з позицією Потебні. Більше того: Колосов обґрунтовував твердження про пріоритетність сучасних діалектних даних як джерела вивчення історії мови й теоретично. Це базувалося на критичному ставленні до іншого джерела — давніх писемних пам'яток. На думку Колосова, давні пам'ятки, навіть якщо в них є змішання певних літер, не дають можливості визначити характер того або іншого звука, бо для цього треба розкрити його відношення до інших звуків давньої епохи. Отже, давню фонетичну систему не витримано в жодній з пам'яток. Для її реконструкції й необхідно використовувати сучасні діалектні дані [306: 35]. Істотний недолік книжки Житецького «Очерк звуковой истории малорусского наречия» [225] Колосов убачав у тому, що для Житецького особливості графіки та орфографії давніх писемних пам'яток більш важливі, ніж свідчення сучасних говорів [306: 7, 14–17]¹.

Значним внеском у порівняльно-історичне мовознавство стала розробка вченими Московської школи твердження про необхідність поєднання порівняльних і історичних даних у дослідженні історії мовних явищ, тобто застосування порівняльно-історичного методу.

Якщо проаналізувати погляди вчених Московської школи на зв'язок порівняльного та історичного вивчення мов у цілому, можна відзначити, що в теоретичному і практичному аспектах вони розрізнявали три методи генетичних досліджень: порівняльний, історичний і порівняльно-історичний.

Представники школи велику увагу приділили, з одного боку, критиці студій, у яких мовний матеріал досліджено за допомогою порівняльного або історичного методів, з іншого, обґрунтуванню переваг порівняльно-історичного методу.

При цьому питання про методи генетичних досліджень вони тісно пов'язували з джерелами вивчення. «Характер джерел, — указував Дурново, — визначає й методи вивчення історії мови» [214: 17].

Розгляньмо особливості порівняльного, історичного та порівняльно-історичного методів в інтерпретації вчених Московської школи, приділяючи особливу увагу джерелам вивчення.

¹ Щодо праці Житецького в цілому (вона побудована передусім на матеріалі тогочасних українських говорів, див. 3.2 і 3.3) така оцінка є хибною. Нас цікавить тут принципова орієнтація Колосова на пріоритетне використання сучасних діалектних даних.

На думку вчених цієї школи, суть порівняльного методу полягає в порівнянні явищ сучасних мов (діалектів) без урахування фактів їх історії¹. Отже, єдиним джерелом вивчення тут виступають сучасні мовні (діалектні) дані [570: 14]. У цьому плані викликає інтерес та характеристика, яку Фортунатов дав Боппу. Високо оцінивши його наукову діяльність, Фортунатов водночас відзначив обмеженість результатів видатного німецького мовознавця, причина якої полягає в тому, що Бопп лише порівнював факти споріднених мов, у той час як історичного погляду в нього не було [551: 45–47]. Ця оцінка є принциповою: у ній відбите ставлення вчених Московської школи до праць представників порівняльного методу.

Докладно про вади порівняльного методу писав Шахматов. Полемізуючи з ученими, які не визнавали існування в минулому спільноруської прамови, Шахматов висловив думку, що ці вчені використовують не порівняльно-історичний, а лише порівняльний метод, значною мірою ігноруючи історію мовних явищ, їх відносну хронологію. У зв'язку з цим Шахматов зазначав: «Порівняльний метод може давати незаперечні результати лише тоді, коли він є одночасно історичним; порівняльному методу, що в даному випадку користується зіставленням фактів із сучасного життя руських (східнослов'янських — В. Г.) мов, з періоду кінцевого їх розвитку, ми протиставляємо метод порівняльно-історичний, який використовує факти в їх історії» [570: 14]. Характер аргументації, що навів далі Шахматов, свідчить про те, що він мав на увазі, зокрема, працю С. Смаль-Стоцького й Т. Гартнера «Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Sprache» [681].

У листі до М. С. Грушевського від 25 грудня 1913 р. Шахматов зазначив, що граматики Смаль-Стоцького й Гартнера «вразила» його «своєю ненауковістю й тенденційністю» [696: 30 зв.].

У розгорнутій рецензії Шахматов назвав цю граматику «цінним надбанням для слов'янознавства» [604: 7]. Водночас рецензент відзначив, що граматики не внесла чогось нового в історичне та порівняльне вивчення слов'янських мов, хоч автори мали перед собою таку мету. Той розділ граматики, де вони розглядають питання про місце української мови серед інших слов'янських, «з погляду історичної науки не витримує критики»: автори «зовсім знехтували історію языка» [там же: 9].

Така гостра оцінка була спричинена тим, що Смаль-Стоцький і Гартнер заперечували прасхіднослов'янську мову [681: 493], виводячи українську мову безпосередньо з праслов'янської [там же: 40–48, 455–457]. На їх думку, між українською та російською мовами не більша спорідненість, ніж між іншими слов'янськими; близькість української та російської мов слід пояснювати їх

¹ Необхідно відзначити, що Фортунатов і його учні частіше вживали термін *порівняльний* як синонім терміна *порівняльно-історичний* [див., зокрема, 551: 26; 569: 149; 329: 9–10; 214: 17]. У нашій роботі цю небажану синонімію усунуено. Якщо вживати сучасну термінологію, необхідно говорити про зіставлення й зіставний метод (а не про порівняння й порівняльний).

географічним сусідством. Між тим українська мова дуже близька до сербської, що не можна пояснити цим чинником. Звідси автори зробили висновок, що в минулому українці мали споконвічну мовну спільність із сербами, а не з росіянами [там же: 470–474, 480].

Проведений нами аналіз рецензії Шахматова показує, що заперечення вченого викликало не саме порівняння, а його характер (без урахування історії) і наслідки (зроблено висновки генетичного характеру). Критикуючи твердження Смаль-Стоцького та Гартнера, Шахматов звертає увагу на хронологізацію явищ мовної історії, на необхідність розрізнення ранніх (прамовних) і пізніших змін. Він демонструє це на прикладі північноросійського та південноросійського наріч і вказує на значні відмінності між ними в найдавніших явищах та на спільні риси пізнішого походження, що, на думку вченого, свідчить про відносно пізню інтеграцію діалектів, які раніше істотно різнилися. Водночас ці наріччя мають і багато спільних давніх явищ. Саме наявність цього шару дозволяє говорити про прасхіднослов'янську мову [604: 8]. Розглянувши мовний матеріал у граматиці Смаль-Стоцького й Гартнера, Шахматов дійшов висновку, що жодна з десяти наведених цими вченими ознак, які об'єднують українську мову із сербською та відрізняють її від російської, не має сили наукового аргументу. І головна причина цього — брак історичного підходу до відповідних мовних явищ у поєднанні зі спрощеною локалізацією. Так, Шахматов відзначав, що збереження дзвінкості приголосних у кінці слів не є рисою, спільною для української та сербської мов, бо в частині українських і сербських говорів тут відбувається оглушення. Крім того, ця ознака не може свідчити про споконвічну близькість зазначених мов тому, що умови зміни дзвінкості приголосних у глухі виникли після занепаду редукованих [там же: 17–18]¹.

Історичним учені Московської школи називали метод, за допомогою якого вивчають факти історії мови, що містяться в давніх писемних пам'ятках: цей метод є «реконструкцією мовних явищ за пам'ятками мови — рукописами, написами і т. д.» [329: 9].

Найвидатнішим представником історичного методу вчені Московської школи вважали Соболевського [329: 5]. Твердження про те, що саме в працях Соболевського дослідження історії фонетичних явищ східнослов'янських мов за писемними пам'ятками в зазначений період було найбільш повним і широким, для лінгвістичної історіографії є загальноприйнятим [294: 85–87].

Те, що Соболевський спирався на давні писемні пам'ятки, пояснюється його філософськими поглядами, в основі яких, як і в молодограматиків, лежав позитивізм із властивою йому орієнтацією на науково встановлений і вірогідний факт як початок і кінець дослідження [408: 23; 294: 85–86]. Факти минулої мови містяться, на думку Соболевського, лише в давніх писемних пам'ятках;

¹ Подібні критичні зауваження на працю Смаль-Стоцького й Гартнера зробили й інші їх сучасники. Див., зокрема, 279: 558–562; 182: 297–306; 659: 353–381; 684: 45–50; 650: 204–211.

сучасні діалектні дані можуть тільки підтверджувати ті висновки, до яких дослідник приходив шляхом вивчення пам'яток [505; 500].

Так само підходив до джерел вивчення історії мови Кримський, який писав: «Я, студіюючи давню історію будь-якої мови (не тільки української, а кожної іншої), вважаю за потрібне шукати вказівок найперше не де, як у давніх-таки її пам'ятках: треба копотливо порпатися по старих рукописах, навиягати звідти якнайбільше фактичних даних — і оперувати тільки документально засвідченими лінгвістичними фактами (виділено автором — В. Г.). Всяка історично-лінгвістична гіпотеза, проти якої мені промовляють своїми фактами старописні джерела, навиває мені правдивий страх, і я волюю сказати «не знаємо» або навіть «ніколи не знатимем», ніж будувати гіпотетичну картину, яка могла б викликати в мені самому певні сумніви» [318: III]. Такий підхід Кримський свідомо протиставляв орієнтації на сучасні діалектні дані, яку він пов'язував з ім'ям Шахматова [там же].

Саме через це в присвячених джерелам вивчення історії мови докладних розділах капітальних праць Соболевського та Кримського йдеться лише про давні писемні пам'ятки [500: 5–18; 321: 43–82]¹.

І це слід пояснювати аж ніяк не незнанням сучасних діалектів. Так, Соболевському належить низка праць з діалектології східнослов'янських мов, у тому числі узагальнювальне монографічне дослідження «Опыт русской диалектологии» [503], що є переробкою «Очерка русской диалектологии» [504]. Кримський був чудовим знавцем українських говорів. Можна відзначити, зокрема, що він разом з К. П. Михальчуком уклав «Программу для собирания особенностей малорусских говоров» [373].

Шахматов високо оцінював діалектологічні дослідження Соболевського та Кримського. Він зазначав, наприклад, що «Очерк русской диалектологии» містить «повний огляд тих знань про сучасні руські (східнослов'янські — В. Г.) говори, які має наука» [597: 581]. Кримського Шахматов характеризував як «відмінного знавця сучасної малоруської мови в її наріччях» [569: 144]. Водночас, як вважав Шахматов, орієнтація Соболевського та Кримського на матеріал давніх писемних пам'яток як на пріоритетне джерело вивчення історії мови не дає цим мовознавцям можливості використати в їх історико-фонетичних

¹ У своїй машинописній праці «Історія української мови», що має узагальнювальний характер, Кримський виділяє більш широке коло джерел: давні пам'ятки, писемні свідчення іноземців, факти з історії інших слов'янських мов, сучасні говори [688: 77–78]. При цьому Кримський пише не про необхідність обережного користування матеріалом давніх писемних пам'яток (це є характерним для вчених Московської школи), а про те, що саме сучасні діалектні дані «треба притягувати, звичайно, не інакше, як з величезною обережністю» [там же: 79]. Проте в розділі XXVII, присвяченому джерелам вивчення української мови XII–XIV ст., йдеться виключно про писемні пам'ятки цих століть. Інших джерел автор тут не згадує [там же: 201–208]. Ця машинописна праця зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, ф. I, од. зб. 22430, арк. 1–387. Рукопис, представлений двома одиницями зберігання, знаходиться там же (ф. XXXVI, од. зб. 68 і 667).

дослідженнях той багатий, інформативний матеріал сучасних говорів, який є в їх розпорядженні. А це значно збіднює результати. Зокрема, істотний недолік «Украинской грамматики» [321] Шахматов убачав саме в недостатній орієнтації на сучасні діалектні дані: На думку Шахматова, Кримський-діалектолог «не використав достатньою мірою своїх знань для запропонованого ним історичного нарису» [569: 144], і це негативно вплинуло на вагомість висновків ученого (див. нижче).

З дійснених нами аналіз праць Соболевського, Каринського, Кримського показує, що сучасні діалектні дані вони використовують дуже обмежено, з метою підтвердження вже одержаних результатів вивчення матеріалу давніх писемних пам'яток. По суті, діалектним даним відведено констатувальну роль: вони вказують, чи збереглося те або інше явище в сучасних говорах (з можливою модифікацією).

З цим була пов'язана дуже важлива особливість: представники історичного методу припускали, що в діалектах прасхіднослов'янської мови та східнослов'янських мов раннього періоду могли бути риси, утрачені сучасними говорами.

Так, Соболевський реконструював, зокрема, таку особливість «галицько-волинського наріччя» XIII–XIV ст., як «дуже рідка» взаємозаміна шиплячих і свистячих приголосних [505: 111–112, 116]. Для псковського говору XIV ст. він припускав перехід *e* > *a* [там же: 146, 155]. Каринський приписував цю рису псковському говору XV ст. [273: 152–156]. Останньому, на думку Каринського, були властиві, зокрема, і такі особливості, як взаємозаміна *и* та *ы* та ствердіння *р* [там же: 173–176, 180–183].

Для Шахматова як представника Московської школи такий підхід був неприйнятним з методологічних міркувань. З нашого погляду, це було пов'язане з шахматовським трактуванням стійкості мови. Учений уважав, що за кілька століть, які відділяють сучасні східнослов'янські мови від їх предка, прасхіднослов'янської мови, у мовних системах не могло відбутися змін настільки значних, щоб окремі мовні риси були втрачені без будь-яких слідів [590: 108–109, 182].

Тому Шахматов дуже критично ставився до вищеназваних реконструкцій Соболевського та Каринського. Він зазначав, зокрема, що «ані Соболевський, ані Каринський не вказали на будь-які відповідності» переходу *e* > *a* в сучасних псковських говорах [593: 128]¹. Взаємозаміну літер *e* та *я* в псковських пам'ятках XIV–XV ст. Шахматов пояснив південнослов'янським

¹ У такому ж плані Шахматов критикував твердження Д. К. Зеленіна [256: 510, 530] про наявність у московському говорі кінця XV ст. – початку XVI ст. м'якого *к'* асимілятивного походження в словах типу *Ванька* [571: 339–343]. Цікаво відзначити, що реконструкцію Соболевським взаємозаміни шиплячих і свистячих у «галицько-волинському наріччі» XIII–XIV ст. з таких самих позицій критикував Кримський [321: 97].

впливом [там же: 129]¹. Такого ж походження, за Шахматовим, і деякі інші особливості псковських пам'яток: взаємозаміна літер **и** та **ы**, написання типу **серебра, з берога, поперокъ** [там же: 141–142, 149].

Отже, відбиття живої вимови Шахматов визнавав тільки за тими явищами пам'яток, які підтверджено сучасними даними [270: 104]. Це характеризує позицію Московської школи в цілому. У працях учених цієї школи міститься ґрунтовна критика давніх писемних пам'яток як джерела вивчення історії мовних явищ і — у зв'язку з цим — критика позицій прихильників історичного методу.

Тривале поглиблене вивчення давніх писемних пам'яток спричило висновок Шахматова про те, що вони «не завжди дають надійний матеріал для визначення звукового складу минулих століть: дійсно, наступність письма, книжної мови та самої літератури неминуче веде за собою перенесення з однієї літературної епохи до іншої звуків і форм, які давно зникли з мови, є чужими живій вимові» [603: 36]. Отже, у пам'ятках представлено штучну мову [там же: 22]. Це пов'язане з тим, що «письмо розвивається самостійно, незалежно від мови» [590: 183]. При цьому треба мати на увазі, що пам'ятки можуть відбивати церковну вимову [там же: 191]. До того ж «свідчення пам'яток мізерні: у писемність проникли не всі говори, деякі з них ніколи не одержували писемного зображення» [там же: 183]. Крім того, писемні пам'ятки завжди обмежені певною епохою; історія ж мови «неминуче заводить дослідника в епохи доісторичні, що не знали письма» [там же: 11].

Велику увагу критиці писемних пам'яток як джерела вивчення історії мови приділили також інші вчені Московської школи [216: 18; 214: 25; 221: 14, 31–43; 330: 11–12]. Тому логічним видається висновок представників цієї школи про те, що зазначені недоліки пам'яток зумовлюють необхідність обережного користування цим джерелом [452: 166; 162: 18; 53: 15]. За словами Поржезинського, вивчення писемних пам'яток — це «лише чорнова підготовча робота, позбавлена ознак закінченого наукового дослідження» [425: 6].

На цій підставі було критично оцінено той підхід до пам'яток, який відбито в працях представників історичного методу. Так, Кульбакін відзначав як недолік студій Соболевського «однобічну пристрасть... до рукописів та історичного методу, у вузькому трактуванні цього терміна... Ця пристрасть до рукописного матеріалу породжує іноді надмірну довіру до літери і примушує ігнорувати дані порівняльного (порівняльно-історичного — В. Г.) методу та свідчення живих говорів, іноді більш архаїчних, ніж стара літературна мова» [329: 5]. Шахматов підкреслював випадковість того матеріалу, який дають дослідникові писемні пам'ятки (на прикладі «Української граматики» Кримського): «І початок, і обсяг історії малоруської (української — В. Г.) мови визначено в граматиці проф. Кримського випадковими обставинами: наявністю та змістом пам'яток давньої та пізнішої писемності малоруської (української —

¹ Це твердження Соболевський назвав невдалим, не аргументувавши, однак, свого погляду [496: 232].

В. Г.)» [569: 144]. На думку Шахматова, Кримський, який звичайно робить орфографічні дані «вихідною точкою у своїх міркуваннях» [там же: 153], ставиться до пам'яток недостатньо критично [там же: 144]. У праці Кримського «висновки, побудовані на порівняльно-історичному методі, залишені осторонь і замінені спостереженнями над складною, іноді безнадійною за своєю випадковістю графікою пам'яток» [там же]. Істотну ваду, «однобічний напрям» дослідження Кримського Шахматов убачав у тому, що «всю свою увагу автор спрямував на вивчення філологічних даних пам'яток південноруської писемності» [там же]¹. Шахматов обґрунтовує свою думку посиланням, зокрема, на запропоновану Кримським інтерпретацію історії звука *e* в українській мові. Так, недостатньо аргументованою видається Шахматову [там же: 145] реконструкція м'яких приголосних перед *e* в давньокиївському говорі XI ст. [321: 192]. На думку Шахматова, Кримський «уникнув би низки утруднень у трактуванні й викладі долі звука *e* в малоруській (українській — В. Г.) мові, якби послідовно продумав відповідні явища в тому справді історичному висвітленні, яке дає тільки порівняльний (порівняльно-історичний — В. Г.) метод» [569: 149].

У цілому можна відзначити, що критичне ставлення Шахматова та інших учених Московської школи до давніх писемних пам'яток як джерела вивчення історії мови спиралося на чудове знання пам'яток і розроблену систему тонких прийомів відокремлення графічних і орфографічних явищ від власне фонетичних.

З погляду Селищева, Тимченка, Курило, пріоритетним джерелом вивчення історії мови є сучасні діалектні дані [517: 491–493; 555: 29–30; 364: 169–176], а з точки зору Бузука — матеріал давніх писемних пам'яток [269: 172]. Колесса, Німчинов, Ганцов не ставили питання про пріоритетність того або іншого джерела вивчення історії мови; найважливішими джерелами, на їхню думку, є матеріал давніх писемних пам'яток і сучасні діалектні дані [333: 7; 423: 72; 119: 82].

Порівняльному та історичному методам учені Московської школи протиставляли порівняльно-історичний [570: 14]. Необхідність поєднання історичного вивчення мов з порівняльним неодноразово підкреслював Фортунатов. На його думку, «історичне вивчення всіх доступних для дослідника окремих людських мов є водночас необхідно порівняльним вивченням окремих мов» [551: 24]. Так само й порівняльне вивчення мов не дасть бажаного результату без історичного підходу до мовних явищ. Отже, дослідження стає ефективним завдяки прийому зовнішньої реконструкції.

У цьому вчені Московської школи йшли за молодограматиками.

У концепції Пауля порівняльне вивчення мов тісно пов'язане з історичним. Учений зазначав, що «порівняльне вивчення мов явно

¹ Схильність відтворювати історію мови виключно на матеріалі давніх писемних пам'яток Шахматов відзначав також у праці Я. Гебауера «Historická mluvnice jazyka českého» [603: 22–28].

перетворюється в історичне», якщо дослідник переходить від «констатації взаємних відповідностей у споріднених мовах або діалектах» до «реконструкції вихідних форм і значень на основі засвідчених даних» [321: 26]. На думку Пауля, протиставляти історичну граматику порівняльній (як це спостерігається в деяких дослідженнях) недоцільно, оскільки «обидві науки єдині», «завдання й метод у них однакові» й «у них лише в різній пропорції представлені дані писемних пам'яток і діяльність порівняння» [там же: 45].

Термін *порівняльне мовознавство* у значенні «порівняльно-історичне мовознавство» вживав Дельбрюк, який підкреслював тісний зв'язок порівняння та історії. Він, зокрема, писав: «Порівняння окремих певних мов між собою, відкриття спільних для всіх них рис, установлення зв'язку кожної з них з цією спільною основою, одним словом, історичне дослідження індогерманської сім'ї мов — ось завдання порівняльного мовознавства» [197: 148].

З погляду Бодуена де Куртене, «порівняння є однією з необхідних операцій усіх наук, — на ньому ґрунтується процес мислення взагалі», тому що «тільки за допомогою порівняння можна узагальнювати факти та прокладати шлях застосуванню дедуктивного методу» [39, т. 1: 56]. Тому й у мовознавстві, і в природознавстві будь-яке дослідження має спиратися на порівняльний метод [39, т. 2: 108]. Наголошуючи на тому, що в межах лінгвогенетичного дослідження порівняння має поєднуватися з історією, Бодуен де Куртене відзначав: порівняння є «не метою, а одним із засобів» дослідження мов [40: 13]. У працях з історії мови порівняння повинне бути історичним [39, т. 1: 17].

На думку Бузука, «історичне вивчення мови, що відтворює її минуле життя, неминуче є в той же час порівняльним» [63: 171].

Аналіз висловлювань учених Московської школи показує, що вони вважали характерною ознакою порівняльно-історичного методу широке використання різноманітних джерел вивчення історії мови, причому пріоритетним джерелом є сучасні мовні (діалектні) дані, а найважливішим серед допоміжних — матеріал давніх писемних пам'яток [599: 2–3; 603: 37; 591: 8–11, 182–184; 55: 7–8, 16; 56: 14–15; 54: 29–31; 216: 26–27; 221: 14–17; 330: 11]¹.

Це стало продовженням традицій Харківської школи і було пов'язане з теоретичними настановами та практичними дослідженнями вчених Казанської школи [39, т. 1: 45, 349; т. 2: 51, 58] і молодогограматиків. Останні виступили з закликом вивчати насамперед «живі» говори [400: 180–192; 405: 441–458], але в практиці їхніх досліджень сучасні діалектні дані виступають як додаток до

¹ Отже, у цьому плані протистояли позиції не тільки Соболевського та Шахматова, як традиційно вважають, а й представників історичного та порівняльно-історичного (Московська школа) методів у цілому. Крім зазначених двох джерел, учені Московської школи виділяли матеріал інших слов'янських мов (про це буде йтися далі), а також слова, форми та частково фонетичні особливості іноземних мов, запозичені в східних слов'ян, і писемні свідчення іноземців про східнослов'янське населення, що містять відповідний мовний матеріал. Останні два джерела в теоретичному аспекті найбільш докладно схарактеризував Дурново [214: 16–25; 221: 17–43; 211: 11, 31, 220–228].

матеріалу давніх писемних пам'яток. На це вказував їх сучасник Аппель [10: 361–362]. Звернення компаративістів другого періоду до сучасних діалектів було глибоко закономірним [351: 94–95]. Характерно, що Будде вбачав у ньому «найновіший поворот у спрямуванні мовознавства взагалі, і російського мовознавства зокрема» [55: 7].

Проте, на думку вчених Московської школи, було б спрощенням убачати в порівняльно-історичному методі механічне поєднання вивчення сучасних мовних даних (порівняльний метод) і матеріалу давніх писемних пам'яток (історичний метод)¹. У зв'язку з цим відзначмо, що, на думку Шахматова, порівняльно-історичне дослідження можна здійснювати на матеріалі лише сучасних говорів, без використання даних давніх писемних пам'яток. У цьому плані Шахматов пише, наприклад, про необхідність порівняльно-історичного вивчення сучасних українських говорів [569: 144].

Аналіз історико-фонетичних праць самого Шахматова свідчить, що в них дані сучасних східнослов'янських мов (і слов'янських узагалі) у сукупності їх говорів можуть виступати як практично єдине джерело вивчення історії мови. Це спостерігається в тих випадках, коли давні писемні пам'ятки давали мінімальну історико-лінгвістичну інформацію або не давали її взагалі. Це стосується, наприклад, процесів палаталізації та лабіалізації (лабіовеляризації) приголосних у праслов'янській і прасхіднослов'янській мовах, а також змін у вокалізмі, пов'язаних з цими процесами [127: 38–41].

Так, доказом праслов'янської (у ранніх працях — прасхіднослов'янської та західнослов'янської) лабіалізованості (лабіовеляризованості) приголосних перед голосними заднього ряду Шахматов вважав, зокрема, факти набуття нелабіалізованими голосними сучасних слов'янських (східнослов'янських, західнослов'янських) мов позиційної лабіалізованості та явища підсилення лабіалізованості голосних під впливом сусідніх лабіалізованих приголосних: перехід нелабіалізованого редукованого голосного *a* в *y* в частині південноросійських і білоруських говорів після губних і задньоязикових приголосних, часто між губними (*пувядуть, пубыла, пуминають, пупалам*), зміну *ы* в *y* після губних у деяких білоруських і в *o* після губних і задньоязикових у частині українських говорів, перехід ненаголошеного *o* в *y* після губних і задньоязикових приголосних у низці північноросійських, зміну *o* в *uo* та довге *o* під впливом сусідніх губних і задньоязикових приголосних у верхньо- та нижньолужицькій мовах [589: 16–18; 595: 62, 131]. Отже, Шахматов трактував ці явища як зміни синтагматичні, що свідчать про позиційно не зумовлену лабіалізованість (лабіовеляризованість) губних і задньоязикових у праслов'янській період (або в прасхіднослов'янській та в епоху західнослов'янської мовної єдності). Аналогічно інтерпретовано наявність

¹ Такий механіцизм ми вбачаємо в лекційних курсах Будде [56: 9; 57: 10]. Більш глибоке теоретичне осмислення цього питання пізніше спричинило висновок Будде про необхідність «методу історичного порівняння» [54: 32].

веляризованого *л* (*l*) у східнослов'янських, польській, верхньо- та нижньолужицькій мовах [595: 31, 61].

Розвиваючи твердження Фортунатова [544: 18] про пом'якшення всіх приголосних праслов'янської мови перед голосними переднього ряду¹, Шахматов спирався на свідчення сучасних слов'янських мов (східнослов'янських, польської, верхньо- та нижньолужицької, чеської, словацької, частини болгарських говорів), де наявні м'які приголосні перед рефlekсами праслов'янських голосних переднього ряду [580: 14; 590: 369–370; 595: 60].

Отже, Шахматов розглядав широке коло явищ, серед яких предметом вивчення в історичній фонетиці слов'янських мов на той час була лише частина, причому саме та, яка відбилася не тільки в сучасних діалектах, а й у давніх писемних пам'ятках. Це рефлекси трьох праслов'янських палаталізацій, переходи *e > o*, *л > љ* (*l > u*), *гы, кы, хы > г'і, к'і, х'і* та деякі інші явища. Проте процеси акомодатії (палаталізації та лабіалізації) приголосних наступним голосним і відповідні зміни голосних (їх депалаталізацію та делабіалізацію) в усьому обсязі в писемних пам'ятках не відбито, і це, з нашого погляду, стало головною причиною того, що до виходу праць Шахматова, побудованих на матеріалі сучасних говорів, ці явища не стали предметом дослідження компаративістів². Вивчення ж їх Шахматовим збагатило славістику [244: 468].

Як бачимо, блискучі відкриття Шахматова багато в чому були зумовлені його орієнтацією на матеріал сучасних територіальних діалектів, що було підкріплено даними пам'яток, авторитетним знавцем яких також був Шахматов. Цим же шляхом йшли й інші вчені Московської школи.

І все ж для цієї школи була характерна деяка недооцінка пам'яток як джерела вивчення історії мови.

Водночас наш аналіз показує, що погляди представників Московської школи на давні писемні пам'ятки в цьому плані з часом зазнали еволюції. Важливість результатів, одержаних на матеріалі давніх пам'яток Л. Л. Васильєвим і прийнятих Шахматовим і Дурново, сприяла більш високій оцінці цими вченими експланаторних можливостей пам'яток.

Унікальність Васильєва-мовознавця, яку визнавали сучасники [594: VI, IX; 163: 858], багато в чому можна пояснити тим, що він був учнем двох лінгвістів-антиподів — Соболевського і Шахматова. У Соболевського Васильєв узяв націленість на матеріал передусім давніх писемних пам'яток, від якого Васильєв переходив до сучасних діалектних даних.

¹ У деяких ранніх працях Шахматов висловлював припущення, що цей процес характеризував не праслов'янський, а прасхіднослов'янський період (VI–VIII ст.) та епоху західнослов'янської єдності [597: 571; 589: 11–12, 27–29].

² Іншою причиною була схильність до ізольованого розгляду мовних явищ у їх історії. Однак системний підхід був на той час можливий лише за умови виходу за межі історичного методу та звернення до сучасних мовних (діалектних) даних як пріоритетного джерела вивчення історії мовних явищ (див. вище).

Прикладом може служити праця Васильєва «О значении каморы в некоторых древнерусских памятниках XVI–XVII веков» [95]. Автор указує тут на те, що він зробив деякі спостереження над уживанням камори над літерою **о** в пам'ятках XVI ст., але «ключ до... загадки» [там же: 8] він знайшов після ознайомлення з працею Олафа Брока «Описание одного говора из юго-западной части Тотемского уезда» [48]. Це дало Васильєву можливість дослідити умови вживання камори в пам'ятках XVI–XVII ст., від яких учений перейшов до матеріалу говорів сучасної російської та інших слов'янських мов [95: 17–63]¹.

Наведений приклад дозволяє виявити й істотну відмінність Васильєва від Соболевського в підході до сучасного діалектного матеріалу, в чому, безперечно, на Васильєва впливав Шахматов. Васильєв більш широко, ніж Соболевський, використовував сучасні діалектні дані; вони відіграють більш важливу й конструктивну роль, допомагаючи вивчити умови виникнення й розвитку фонетичних явищ.

Васильєв досліджував фонетичні умови й на матеріалі давніх пам'яток. Цей матеріал для нього, поза всяким сумнівом, був більш значущим, ніж для Шахматова. Характерно, що Шахматов сам визнавав це. У відзиві на зазначену працю Васильєва [95] Шахматов, відзначивши, що він шляхом аналізу сучасного діалектного матеріалу прийшов до аналогічних висновків щодо «відношення сучасних **о** і **ѡ** наголошених у деяких великоруських (російських — В. Г.) говорах до подвійної природи наголосів, що стояли над **о**», пише: «Але я не міг навіть помислити про те, що в рукописі XVI ст. можна відшукати розрізнення **о** і **ѡ**, яке так вразило мене, як і Васильєва, уперше в описі тотемського говору, що дав проф. О. Брок» [594: VI].

Відкриття Васильєвим значення камори в давніх рукописах Шахматов назвав «блискучим» [там же: IX]. Таку ж високу оцінку цьому та іншим спостереженням Васильєва, зробленим на матеріалі давніх писемних пам'яток, дав Дурново [217: 858].

Одержані Васильєвим результати знайшли відбиття в працях Шахматова, передусім в «Очерке древнейшего периода истории русского языка» [595: 192, 265], і Дурново. Так, спостереження Васильєва над уживанням камори в пам'ятках XVI ст. включене в узагальнювальну працю Дурново «Очерк истории русского языка» [221: 195–196]. Пізніше Дурново вказав на нові рукописи з розрізненням **о** та **ѡ** [638]. Характерно також, що Шахматов, погодившись із проханням Васильєва [95: 15; 217: 859], відклав друкування своєї праці «Дифтонги **yo** и **ie** в великорусских говорах» [559]: очевидно, результати, одержані лише на сучасному діалектному матеріалі, Шахматов вважав недостатньо переконливими [300: 107–108; 297: 54].

¹ В одній із своїх праць Васильєв починає дослідження з матеріалу сучасних говорів, а потім звертається до давніх пам'яток [93]. Очевидно, шлях від пам'ятки до сучасного говору для вченого не був обов'язковим, не підносився до принципу. Є у Васильєва й історико-фонетичні дослідження, цілком побудовані на сучасних діалектних даних [94].

Активне використання Васильєвим обох найважливіших джерел вивчення історії мови дозволяє приєднатися до висновку про те, що цей учений працював у межах порівняльно-історичного методу [297: 54], хоча й дещо інакше, ніж учені Московської школи.

На думку О. М. Абрамічевої, це твердження можна конкретизувати в такий спосіб: відмінність між поглядами Васильєва і вчених Московської школи полягає в тому, що для Васильєва сучасні діалектні дані та матеріал давніх писемних пам'яток виступають як *рівнозначні* (виділено нами — В. Г.) джерела вивчення історії мови [3: 10]. З О. М. Абрамічевою погоджується І. М. Рябініна [465: 47].

Слушним, як вважає І. М. Рябініна, є й зауваження О. М. Абрамічевої про те, що в українському та російському мовознавстві другої половини ХХ ст. притаманний Л. Л. Васильєву підхід до джерел вивчення історії мови найбільш послідовно відбився в студіях Ю. В. Шевельова та В. В. Колесова [4: 10; 470: 156]. Здійснений І. М. Рябініною аналіз праць В. В. Колесова «Историческая фонетика русского языка» [298] і Ю. В. Шевельова «Исторична фонологія української мови» [606] в контексті інших праць з історії східнослов'янських мов, що вийшли у світ у другій половині ХХ ст., підтверджує цю тезу.

Як відзначалося вище, для Кримського, так само як для Соболевського й Каринського, пріоритетним джерелом вивчення історії мови виступав матеріал давніх писемних пам'яток, причому сучасним діалектним даним було відведено констатувальну роль [159: 112–116].

Цей погляд поділяв Бузук. Проте проведений І. М. Рябініною аналіз [472: 141] книги Бузука «Нарис історії української мови» [69] свідчить, що матеріал давніх писемних пам'яток і сучасні діалектні дані є в цій праці рівнозначними джерелами вивчення історії української мови.

Для Селіщева, Тимченка та Курило, як і для вчених Харківської, Казанської та Московської шкіл, пріоритетним джерелом вивчення історії мови виступали сучасні діалектні дані; матеріал давніх писемних пам'яток було кваліфіковано як найважливіше серед допоміжних джерел [472: 140].

Важливо відзначити, що Васильєв визнавав архетипи, реконструйовані Шахматовим переважно на матеріалі сучасних говорів. Так, Васильєв приймав шахматовський поділ приголосних прасхіднослов'янської мови на палаталізовані та лабіалізовані [94: 172]. Більше того, Васильєв, як відзначає В. В. Виноградов [106: 183, 193–194], здійснив своєрідну спробу реабілітації фонетичної значущості свідчень писемних пам'яток шляхом виявлення в них архетипів, які Шахматов, використавши сучасний діалектний матеріал, реконструював для доісторичних епох. Це стосується, зокрема, голосного *ǫ*, наявність якого Шахматов убачав у ряді морфем праслов'янської мови, зокрема в суфіксі прикметників *-ǫn-* [588: 272–290]. Як показав Васильєв, саме в цих морфемах у пам'ятці ХІІ ст. Христінопольському апостолі представлено # [99: 193–196].

Деякі архетипи, реконструйовані вченими Московської школи (наприклад, *ǫ* та *ǝ* як варіанти звука *e* в Х–ХІ ст.), визнавав і Кримський [321:

199; 319: 99; 686: 146–147]. Це певною мірою зближувало його позиції з позиціями вчених Московської школи. До цього необхідно додати, що Кримський сприймав як неприйнятний негативізм Соболевського по відношенню до реконструкцій учених Московської школи й передусім Шахматова [500: Предисловие к 3-му изданию]. Кримський не приймав шахматовського підходу до джерел вивчення історії мовних явищ, але водночас характеризував його як цілком можливий [318: III].

Отже, вивчення праць учених Московської школи свідчить, що вони вважали порівняльно-історичний метод єдиним науковим методом генетичних досліджень; рецензуючи студії, у яких мовний матеріал проаналізовано за допомогою порівняльного та історичного методів, представники школи констатували недостатність цих методів, односторонність і неприйнятність одержаних результатів.

Подальше вдосконалення принципу історизму в історико-фонетичних студіях українських і російських мовознавців 70-х рр. XIX ст. – 30-х рр. XX ст. виявилось в процесі виконання прийомів і процедур порівняльно-історичного методу. Це стосується, зокрема, прийому генетичного ототожнення фактів.

Конкретно-історичний підхід учених Харківської школи до фонетичних явищ у застосуванні цього прийому відбився у двох взаємопов'язаних особливостях: по-перше, в усвідомленні ототожнюваних звуків як продукту ряду епох, по-друге, в генетичному ототожненні фактів, що належать до різних епох і як такі відбиті в сучасних мовах (діалектах) та в давніх писемних пам'ятках або в одному з цих двох найважливіших джерел вивчення історії мови.

Намагання розмежувати різні за походженням звуки в системі тієї або іншої мови (діалекту) було реалізовано, зокрема, у висвітленні Потебнею історії українських африкат *дж* і *дз*.

Диференційований розгляд генезису та еволюції цих звуків у студіях Потебні (див. вище) протистояв інтерпретації Житецького, який не розмежовував випадки типу *ходжу* (з одного боку) і *джерело* (з іншого) [151]. За Житецьким, будь-який *дж* походить із *ж*, зокрема *ходжу* < *хожу*, а не навпаки; у цьому відбито тенденцію наростання в українському консонантизмі звучних елементів, унаслідок якої відбулося «підсилення» *ж* приголосним *д* [225: 239–240].

Концептуальний аспект гіпотези Житецького Потебня сприйняв досить критично [446: 5]. Як було показано вище, не погодився він і з твердженням Житецького про те, що в писемних пам'ятках давньої доби немає будь-яких слідів африкати *дж*. У подальшому більшість дослідників підтримала точку зору Потебні щодо походження приголосного *дж* в українській мові [234: 89–91].

Конкретно-історичний підхід до генетичного ототожнення фактів дозволяв ученим Харківської школи одержувати важливі конкретні результати. Це можна сказати, зокрема, про відкриття Потебнею «нового *ѣ*», який у подальшому плідно досліджував Соболевський (див. вище). Потебня ототожнив етимологічні форми (*шесть*) з формами південних давньоруських пам'яток (*шѣсть*) і сучасними формами української мови (*шість*); звідси твердження

вченого про те, що літера **Ѣ** позначала тут подовжений *ē* (з *e*), який пізніше перейшов в *i* [446: 37–38].

У цьому плані показовою є й та критика, якій Потебня піддав необґрунтоване зближення Колосовим [310: 135] форм типу **жеребѣяти** (замість **жеребяти**) у «західноруських» пам'ятках з формою **устыюг** 1-го Новгородського літопису: в **жеребѣяти j** має чисто фонетичне походження, у той час як наявність **j** в **устыюг** слід пояснювати «етимологією» [438: 10–11].

Певна обмеженість конкретно-історичного підходу до мовних явищ, властива Житецькому, виявилася в генетичному ототожненні явищ, що відбувалися за різних умов і в різний час [151]. На думку Житецького, брак **ѣ** і **ь** у прийменниках і префіксах слів найдавніших писемних пам'яток свідчить про занепад редукованих і в середині слова [225: 67]. Отже, тут ототожнено фонетичні явища, які представлені в генетично нетотожних морфемах.

Тому закономірно, що це твердження рішуче заперечував Потебня. Відзначивши, що прийменники-префікси на **-з**, **-с** дійсно вжито в найдавніших пам'ятках без **ѣ**, Потебня підкреслив, що «звідси не можна робити висновок не тільки щодо втрати глухих у випадку **тѣргъ**, а й щодо інших прийменників: **отъ**, **подъ**, **прѣдъ**, **надъ**, **въ**, **съ** звичайно зберігають **ѣ**...» [438: 46].

Прийом генетичного ототожнення фактів успішно застосовували й учені Московської школи. Тут треба відзначити два моменти: з одного боку, представники цієї школи визнавали правомірність генетичного ототожнення, здійсненого в працях попередників і сучасників, з іншого, ототожнювали нові фонетичні факти.

Так, учені Московської школи підтримали потебнянське розмежування за походженням українських африкат **дж** і **дз** (див. вище)¹, високо оцінили відкриття «нового **Ѣ**», уперше відзначеного Потебнею (див. вище) і докладно описаного Соболевським [505: 1–117; 501: 18–19; 497: 314–321; 498: 31].

Як відомо, більшість представників порівняльно-історичного мовознавства другого періоду прийняла аргументи Соболевського щодо звукового значення **Ѣ** замість **e** в певній позиції, але багато хто не погодився з «обмеженням географічним» [342: 198], тобто з характеристикою пам'яток з «новим **Ѣ**» як «галицько-волинських», про що буде йтися далі. Тут відзначмо, що вчені Московської школи визнавали фонетичну значущість написання **Ѣ** замість **e** [569: 159; 330: 30; 425: 105; 210: 835]. Це протистояло позиції Кримського [322: 31; 321: 51–58; 316: 152; 317: 226–227]. Шахматов вважав, що спостереження Соболевського над уживанням «нового **Ѣ**» потребують лише кількох поправок, у той час як Кримський, з погляду Шахматова, спростовував саму ідею, «підточуючи цим будову історичної граматики малоруської мови» [569: 159].

¹ Це не виключало деяких розбіжностей з Потебнею в інтерпретації конкретного історико-фонетичного матеріалу. Див. 595: 105, 121–124; 221: 238; 349: 80–81; 330: 41. Інакше, як звуки виключно нового походження, розглядав ці африкати Поржезинський [425: 127, 132], ідучи, отже, за Житецьким (див. вище).

Історичний підхід до генетичного ототожнення фактів у працях учених Московської школи виявився, по-перше, в усвідомленні ототожнюваних фонетичних явищ як продукту ряду епох і, по-друге, в генетичному ототожненні фактів, що належать до різних епох і як такі відбиті в сучасних мовах (діалектах) та (або) в давніх писемних пам'ятках. Так, Шахматов [572] паралельно з Васильєвим [95] ототожнив *ѣ* (*о* закрите або напружене) сучасних російських говорів з *o* під висхідним наголосом у словенській мові та в частині сербських і хорватських говорів (Васильєв, як відзначалося, ототожнив з цими голосними сучасних мов давнє графічне явище — написання *o* під каморою в пам'ятках XVI–XVII ст.); це дозволило реконструювати давнє *o* під висхідною інтонацією. Отже, Шахматов і Васильєв усвідомлювали словенське, сербське й хорватське *o* під висхідним наголосом як більш ранню, а *ѣ* сучасних російських говорів — як більш пізню стадію еволюції того самого звуку (архетипу). У подібний спосіб Шахматов і Дурново інтерпретували різні типи акання в сучасних російських і білоруських говорах [577; 597: 572–575; 583: 30–31; 600: 38–53, 76–79; 591: 176–193; 596: 116–188; 595: 330–343; 213: 34–37]¹.

Важливою особливістю генетичного ототожнення фактів у працях учених Московської школи є використання матеріалу інших слов'янських мов; при цьому було встановлено не лише подібні, а й відмінні явища. Так, розглядаючи південноросійсько-білоруське та словенське акання, Шахматов відзначав їх подібність щодо причини виникнення (редукція голосних) і істотну відмінність, пов'язану з реестром голосних і їх наголошеністю-ненаголошеністю [600].

Поглибленню історичної перспективи сприяло також широке використання даних історичної акцентології (значна роль Фортунатова та Шахматова в її розробці є загальновизнаною), що може бути проілюстроване прикладом відкриття того ж *o* під висхідною інтонацією.

Звернімося до питання про моделювання мовознавцями дивергентних і конвергентних процесів.

Для вчених Харківської школи характерне трактування історії звуків і мови взагалі як дивергенції в дусі теорії «родовідного дерева» А. Шлейхера. Однак, на думку Потебні, теорія «родовідного дерева» допускає «різного роду ускладнення. Так, напр., їй анітрохи не суперечило б припущення, що в нинішніх руських наріч (східнослов'янських мов — В. Г.) не один родоначальник, а 2, 3 та скільки потрібно» [446: 9]. На практиці вчений виходив з визнання одного «родоначальника» східнослов'янських мов — прасхіднослов'янської мови [430: 138–140]. Потебня розглядав її як результат розпаду праслов'янської [там же: 44–45; 449: 21]. Праслов'янська мова поділилася на південно-східну та західну (тут Потебня дотримувався традиційної точки зору, висунутої ще Й. Добровським), що можна підтвердити, зокрема, подібністю східнослов'янського та південнослов'янського наголосу

¹ Див. 50: 45–46, 63. Розкриттю послідовних етапів еволюції акання в працях Шахматова та Дурново сприяло виділення Васильєвим акання обоянського типу [90].

[430: 44–45]. З південно-східної групи, за Потебнею, і виділилася прасхіднослов'янська мова.

Дивергентний характер процесів мовної еволюції, «панування одного прагнення до розпаду наріч» [там же: 10] у мовному минулому Потебня обґрунтовував посиленням на екстралінгвістичні чинники: «Чим далі в старовину, тим більш замкнутим життям живуть відособлені племена, тим сильніше несвідоме почуття цілісності мови, що допускає тільки такі нововведення, які самі собою випливають із внутрішнього життя мови» [там же: 11].

Моделювання історії звуків східнослов'янських мов як дивергенції в працях учених Харківської школи можна розглянути на прикладі дослідження Потебнею долі праслов'янських сполучень *tj*, *dj* на східнослов'янському терені. Учений вважав, що ці сполучення на «русько-болгарському» ґрунті давали *ч'ч'* і *дж'дж'*. Подальшу історію зазначених архетипів Потебня уявляв як їх розщеплення, звідки, зокрема, старослов'янські *ѡѡ*, *ѣѣ*, з одного боку, і прасхіднослов'янські *ч*, *дж*, з іншого [439: 49–50]. У свою чергу африката *дж*, що збереглася в «малоруському наріччі» (українській мові — В. Г.), у «спільновеликоруському наріччі» (російській мові до її «розпаду» на північноросійське й південноросійське наріччя — В. Г.) перейшла у фрикативний приголосний *ж* [430: 140].

Необхідно відзначити деяку прямолінійність учених Харківської школи в користуванні моделлю «родовідного дерева». Це виявилось, зокрема, у реконструкції Потебнею «спільновеликоруського наріччя» (яке, на думку вченого, пізніше розпалося на північно- та південноросійське наріччя) і в пов'язаній з цим інтерпретації деяких мовних змін. Як вважав Потебня, «спільновеликоруське наріччя, можливо, уже в X ст. або раніше відокремилось від давньої мови м'якою вимовою звуків *ѣ* і *е*, безпосереднім пом'якшенням приголосних, які передували цим голосним, і ослабленням *дж* (із *dj*) в *ж*» [там же].

Прямолінійність у застосуванні моделі «родовідного дерева» відбилася й в інтерпретації дифтонгізації *о*, *е* в нових закритих складах (у північному наріччі української мови), що запропонував Житецький. На відміну від Потебні, який локалізував це явище на українському ґрунті (з погляду Потебні, його після занепаду редукованих пережили всі українські говори), Житецький розглядав дифтонгізацію *о*, *е* як фонетичний процес, що відбувся в спільноруській прамові. На думку Житецького, з дифтонгів виник не тільки український голосний *і*, а й російські *о*, *е* [225: 118–119, 263–264]. Отже, тут ученому завадила прамовна схема: найбільш архаїчні риси сучасних говорів, як це імпліцитно представлене в Житецького, за своїм походженням можуть бути інтерпретовані як прамовні архетипи, причому такі, що характеризують не окремі говори прамови, а прамову в цілому.

Новаторський характер мала вимога вчених Харківської школи реконструювати максимально можливу кількість послідовних етапів еволюції того або іншого звука. Вище відзначалося, що, на думку вчених Харківської

школи, кожне явище мови є наслідком тривалого процесу; отже, адекватне уявлення про будь-який мовний факт може дати лише історичне дослідження, тобто вивчення явищ мови в їх історичному русі. І чим більше етапів цього руху зможе реконструювати мовознавець, тим краще. Звідси вимога «розмежування епох у звукових явищах» [306: 37]¹. Унаслідок цього, як відзначають дослідники [451: 11], виникає дуже глибоке твердження про сутність історизму в лінгвістиці: «Явища мови слід зображувати з різних за часом точок зору, але при цьому так, щоб кожного разу точки зору по можливості точно визначалися, і з кожної показувати не більше того, що з неї видно» [434: 290]. Тільки конкретно-історичний підхід до мовних явищ дозволяє одержувати вірогідні результати; ця теза відбита в чіткому формулюванні Потебні: «Не вважаю за можливе прикладати одну й ту саму мірку до явищ, які визнаю різночасними» [438: 229].

Виділяючи етапи розвитку того або іншого фонетичного явища, учені Харківської школи орієнтуються на правовну схему і здійснюють лінгвістичну реконструкцію за «колінами» родовідного дерева. Так, вище було показано, що Потебня реконструював рефлекси праслов'янських сполучень *tj*, *dj* а) на південно-східному ґрунті, б) у спільноруській прамові, в) у «спільновеликоруському» та «малоруському» наріччях давньої епохи (не пізніше X ст.).

Характерно, що істотним недоліком висвітлення Лавровським історії українського *i*, який уживається на місці споконвічного *ǣ*, Потебня вважав ігнорування етапів розвитку цього звука, реконструйованих відповідно до «колін» родовідного дерева: за Лавровським, голосний *i* на місці *ǣ* в українській мові є, власне, законсервованим праіндоєвропейським звуком, який в інших індоєвропейських мовах (санскриті, литовській, старослов'янській) змінився в голосні різної якості [268: 229]. На думку Потебні, ця інтерпретація є порушенням вимог до лінгвістичної реконструкції: «Якщо б це твердження могло бути доведене, то воно перевернуло б догори дном усе сучасне мовознавство» [430: 109].

Водночас учені Харківської школи не ставлять за мету в кожному випадку реконструювати давні фонетичні зміни в усіх проміжних прामовах, зосереджуючи свою увагу на порівняно пізніх етапах мовної історії. Так, Потебня докладно описує сучасні рефлекси звука *ǣ* у говорах української мови [там же: 109–113]. Зокрема, вчений приходиться до важливого висновку, що «*i* не є спільномалоруською заміною звука *ǣ*» [там же: 110]. Проте якісні та кількісні ознаки голосного *ǣ* у прасхіднослов'янській і праслов'янській мовах Потебня не реконструює, обмежившись критикою наведеної вище тези Лавровського та твердження Колосова [310: 38] про те, що в спільноруській мові *ǣ* звучав як *je* [438: 6–8]. Питання про характер прасхіднослов'янського *ǣ* Потебня залишив

¹ Прагнення до виділення етапів еволюції того або іншого явища Потебня вважав важливою ознакою сучасної йому науки взагалі: «Наука має цілий ряд ступенів, за якими дане явище пройшло до теперішнього часу» [437: 156].

відкритим, підкресливши, що «розв'язання буде залежати від спостереження над сучасною мовою» [там же: 7].

Доцільно навести ще кілька прикладів, які свідчать про глибоке трактування вченими Харківської школи зв'язку між послідовними етапами фонетичних законів, тобто наступності в процесі розвитку звукових явищ. Це можна показати на матеріалі потебнянської реконструкції переходу звукосполучення *чт* у *шч* у слові *що* (< *чѣто*). Тут учений виявляє ланцюжок «ослаблень» приголосних: *чѣто* > *что* > *што* > *що*. Відзначивши, що варіант *що* не є виключно українським (його зафіксовано в південно- та північновеликоруському наріччях), Потебня звертається до проміжного варіанту *што* та вказує, що він з'явився в писемності не пізніше XIV ст. [430: 135]. Чітко відокремлені етапи розвитку Потебня, а слідом за ним і Житецький установлюють і для переходу *о*, *е* в *і* в нових закритих складах, що відбувся в більшості українських говорів¹. У цьому переході, як зазначає Потебня, «кількісні зміни» (подовження *о*, *е*) передують якісним [438: 49]. І хоча дифтонги на місці етимологічних *о*, *е* збереглися лише в північних (поліських) говорах української мови, через цей етап пройшли всі українські говори. Це твердження, висунуте Потебнею, переважає в сучасному українському мовознавстві [230: 23; 234: 275–276; 395: 43–44; 20: 62–68].

Фіксуючи увагу на етапах еволюції фонетичної системи, учені Харківської школи реконструюють певні синхронні зрізи. Для Колосова та Житецького хронологічно граничними є явища спільноруської прамови в період, який безпосередньо передував виникненню писемності на Русі [310: VIII, 14; 225: 31]. Праслов'янські архетипи розглянуто в працях Колосова та Житецького лише спорадично.

Інша картина спостерігається в студіях Потебні. У зв'язку з реконструкцією спільноруської мови Потебня звертається до праслов'янської; його цікавить пізня епоха історії праслов'янської мови — епоха її розпаду. З вивченням лише одного синхронного зрізу праслов'янської мови пов'язані такі особливості її реконструкції, як статичність і порівняно невелика глибина. Значно більшою в Потебні є глибина реконструкції спільноруської прамови: від моменту виділення її з південно-східної групи до часу виникнення окремих «руських наріч». Наявність у працях ученого двох синхронних зрізів спільноруської прамови дозволяє зробити висновок про динамічний характер її реконструкції.

Тут доречно буде повернутися до згаданої рецензії Соколова. Він пише: «Дивною взагалі видається в працях Потебні спорідненість мов, фактами яких

¹ Було реконструйовано такі етапи переходу *о* в *і*: *о>ѡ>уо>у>уѡ>и>і* [430: 104; 438: 49], *о>ѡ>уо>у>ы>и>і* [225: 113–114]. Колосов оцінював ці реконструкції значною мірою критично: «Міркування ці імовірні, але не більш. Деякі з запропонованих ступенів розвитку *і* з *о* лише вигадано, як можливу ланку між двома неспорідненими безпосередньо звуковими явищами. Так, неясно, чому з *у* повинне було розвинути *уѡ*» [309: 107].

йому доводиться оперувати. Порівнюючи факти споріднених мов, він шукає тільки певних аналогій для підтвердження можливості своєї думки і подальших висновків про історію того або іншого явища в цих мовах не робить. Справжні співвідношення цих мов за походженням для нього ніби не існують зовсім» [507: 353–354]. Розкриваючи далі цю тезу, Соколов відзначає, що «руська мова (східнослов'янські мови — В. Г.) має в нього (Потебні — В. Г.) якийсь незрозумілий історичний зв'язок зі старослов'янською, яку він називає просто слов'янською мовою» [там же: 354]. До того ж термін *слов'янський* Потебня вживає «і для характеристики деяких рис, спільних для всіх слов'янських мов», проте «епохи праслов'янської, так само як і спільноіндоєвропейської, у нього немає зовсім» [там же]. Звідси висновок Соколова про «невиразність історичної перспективи» в Потебні [там же].

Розгляньмо ці твердження Соколова. Наведений матеріал спростовує тезу про те, що в студіях Потебні «епохи праслов'янської» немає: розглядаючи історію фонетичних явищ східнослов'янських мов, Потебня в низці випадків послідовно реконструює архетипи та фонетичні закони праслов'янської мови, періоду спільного життя південних і східних слов'ян, прасхіднослов'янської мови, «спільновеликоруського» і «малоруського» *нарід* давньої епохи [138].

Інша річ, що Потебня, Колосов і Житецький не прагнули реконструкції явищ спільноіндоєвропейської мови (у чому стосовно Потебні Соколов мав рацію) і не ставили за мету реконструювати всі давні фонетичні зміни в праслов'янській і прасхіднослов'янській мовах. На цю особливість ми вказували вище. Її можна пояснити тим, що Потебня, Колосов і Житецький, якщо брати до уваги представлений у їхніх працях історико-фонетичний матеріал, не вважали реконструкцію прамов пріоритетним завданням історико-лінгвістичного дослідження¹. Таку вимогу пізніше висунули вчені Московської школи, які надавали реконструкції прамов (з установленням максимально можливої кількості архетипів і фонетичних законів) значно більшої ваги (див. нижче). Саме це, безсумнівно, і викликало зазначену оцінку Соколова [там же].

Він, безумовно, мав рацію, коли писав про нечіткість уживання терміна *слов'янський* у студіях Потебні. Цю нечіткість Потебня успадкував від мовознавців 20-х – 60-х рр. XIX ст. Щодо тези Соколова про «незрозумілий історичний зв'язок» східнослов'янських мов зі старослов'янською, то її, очевидно, побудовано на непорозумінні: звернення до праць Потебні показує, що взаємозв'язки східнослов'янських мов і старослов'янської представлено в них з належною чіткістю. І це не було заслугою Потебні, а відбивало рівень розвитку тогочасного мовознавства [там же].

Позиція Соколова щодо «спорідненості мов» у Потебні стане зрозумілою, якщо взяти до уваги, що в працях учених Харківської школи факти неблизькоспоріднених мов порівнюються безпосередньо, а в студіях учених Московської школи — лише за допомогою реконструйованих прамов (див. нижче). Проте необхідно підкреслити, що праці вчених Московської школи є

¹ На це прямо вказував Житецький (див. 3.4).

пізнішими за часом: історико-фонетичні студії мовознавців Харківської школи передували їм. Очевидно, вимогу порівнювати факти неблизькоспоріднених мов не безпосередньо, а за допомогою реконструйованих прамов слід розглядати як подальше (у порівнянні з ученими Харківської школи) удосконалення процедури лінгвістичної реконструкції в студіях мовознавців Московської школи.

Отже, факти не підтверджують висновок Соколова про те, що працям Потебні притаманна «невизначність історичної перспективи».

Характеристика реконструкції за синхронними зрізами в працях учених Харківської школи буде неповною, якщо не брати до уваги ставлення Потебні до відповідної методики. Він розробляє глибоке твердження про те, що, оскільки розвиток є єдністю переривності і безперервності, методика вивчення історії мови за синхронними зрізами, якою вимушені користуватися дослідники, є значною мірою штучною; описуючи мову на тому або іншому синхронному зрізі (у «точці, яку приймаємо за нерухому»), ми «допускаємо умовну неправду» [438: 14]. Зокрема, старослов'янська мова, «подібно до будь-якої іншої, змінювалася, отже, згідно з дійсністю, могла б бути зображена тільки історично, а не описово» [там же]. Як бачимо, потебнянська критика методики реконструкції за синхронними зрізами ґрунтується на трактуванні мовознавства як «науки історичної», на твердженні про тісний зв'язок синтаксису і етимології¹.

Наявність широких часових масштабів в історико-фонетичних дослідженнях учених Харківської школи пов'язана, безперечно, з орієнтацією на повільну еволюцію як форму історичного розвитку фонетичних явищ, унаслідок чого Потебня, Колосов і Житецький інтерпретували багато змін як тривалі процеси. Це стосується, наприклад, занепаду редукованих у східнослов'янських мовах. Зокрема, Потебня писав: «Ми говоримо про перетворення двох... складів в один (напр. **сь-нь** в **сон**), про заміну глухих чистими²... так, ніби кожне з цих явищ відбулося враз. Між тим насправді кожне з цих явищ було тривалим процесом» [438: 51]. Стверджуючи, що занепад редукованих відбувся у формі повільної еволюції, учений удається до образної мови: про редуковані, «як про музичний звук, що поступово загасає, ...важко сказати, де він закінчується» [446: 60]. При цьому варто зауважити, що хронологію процесів зникнення слабких редукованих і переходу сильних редукованих у голосні повного творення Потебня, Колосов і Житецький встановлювали по-різному [див. 430: 56, 93; 431: 14; 438: 44, 51; 310: 102; 308: 20; 309: 7; 225: 51, 66, 67, 263; 227: 108, 109].

Практика історико-фонетичних досліджень учених Харківської школи показувала необхідність диференційованого підходу до реконструкції архетипів з урахуванням не тільки матеріалу давніх писемних пам'яток, а й сучасних діалектних даних. У цьому плані характерною є критика Потебнею спроби Колосова розглядати історію шиплячих і **ц** разом [310: 135–136]: як свідчать

¹ У вказаному в цьому розділі потебнянському значенні термінів *синтаксис* і *етимологія*.

² Терміном *глухі* в мовознавстві XIX ст. – початку XX ст. позначалися редуковані, а терміном *чисті* – голосні повного творення.

сучасні говори східнослов'янських мов, м'якість-твердість шиплячих, з одного боку, і **ц**, з іншого, часто не збігаються [438: 12–13]. Потебня заперечує також, наприклад, реконструкцію Колосовим звукового значення **ѣ** (= *e*) у написанні **былѣ** (у дісприкметниках чоловічого роду в називному відмінку множини): оскільки в сучасних східнослов'янських мовах форми **быле** немає, інтерпретація Колосова є хибною [там же: 8].

Актуальним для розвитку компаративістики було й обґрунтування необхідності конкретно-історичного підходу до фонетичних законів. Так, Потебня, розглядаючи співвідношення початкових голосних у формах типу **олень** – **елень**, зазначив, що «з відповідності **несомь** з **бисмь** ніяк не випливає, що в найдавнішому періоді слов'янських наріч є неодмінно походить з **jo**» [там же: 19]. У зв'язку з виходом статті М. Андрієвського «О подвижных звуках в малорусском языке» Потебня підкреслював, що «випадні звуки не змінюються в **i** не тому, що є паралельними сталим, а тому, що вони іншого походження, тобто частково утворювалися з глухих (які замінювалися сталими — **верхъ** з **врхъ** — незмінні), частково виникали знову внаслідок зникнення глухих (**вѣтеръ** з **вѣтръ**)» [447: 77].

Конкретно-історичний підхід до реконструкції фонетичних законів реалізувався й у вимозі розмежовувати в історичному плані схожі процеси в різних мовах (діалектах) на різних етапах їх розвитку. Це, зокрема, дозволило Потебні висунути плідну ідею нерівномірності занепаду редукованих на східнослов'янському терені [430: 55–56; 431: 14; 438: 44; 446: 47; 445: 809].

Сучасні дослідники відзначають, що жорсткій моделі «родовідного дерева» Фортунатов протиставив теорію дивергентно-конвергентної еволюції мови [243: 317]. Проте, беручи до уваги наступність як важливу особливість розвитку науки, точніше було б говорити про дальший розвиток теорії «родовідного дерева» Шлейхера в теорії дивергентно-конвергентної еволюції мови Фортунатова¹.

До теоретичного обґрунтування дивергентно-конвергентної моделі Фортунатов постійно звертався у своїх лекційних курсах з порівняльного мовознавства [549: 62–65; 550: 79; 551: 24–25, 68–71]. Він підкреслював, що історію сім'ї мов не можна представляти лише як «поступове диференціювання», бо тут наявні набагато складніші відношення: роз'єднання, знову з'єднання, знову розпад і т. д., що слід пояснювати історією суспільних союзів [549: 65; 551: 70].

Ідучи за Фортунатовим, Шахматов пов'язує конвергентні (інтеграційні) процеси з тим, що «політичні та культурні умови далеко не завжди відповідають умовам етнографічним, які відбиваються безпосередньо на мові» [599: 9]. У зв'язку з цим необхідно відзначити, що вчені Московської школи постійно підкреслювали тісний зв'язок дивергентно-конвергентних процесів з історією народу [549: 64–65; 551: 24–25, 69–71; 599: 8; 590: 11–12; 216: 5–6; 214: 6–9].

¹ Пор. твердження про те, що «початок науковому вивченню процесу конвергенції» дали Бодуен де Куртене, Г. Шухардт і Г. Асколі [568: 35, 39].

Але перевагу було віддано дивергенції. Це зумовлене двома чинниками, на які вказують учені Московської школи. По-перше, виходячи з реальності існування мови лише окремого індивіда, вони підкреслюють, що немає «й двох людей, навіть якщо вони є членами однієї родини, які говорять зовсім однаково» [599: 7]¹. Звідси висновок, що мова народу, «завдяки своїм носіям, має умови й причини своєї різноманітності, яка все збільшується впродовж історії» [там же: 8].

По-друге, ускладнення зв'язків між окремими діалектами в історії мови полягає саме в тому, що «поряд з роз'єднанням відбувається й об'єднання діалектів» [549: 64]. Отже, чим далі в минуле, тим меншу вагу має конвергенція [424: 204]. У цьому плані заслуговує на увагу протиставлення «різноманітного» сучасного «одноманітного» минулому, між якими можна встановити «генетичний зв'язок» [599: 2].

Характерно, що Шахматов, який першим почав досліджувати конвергентні (у тому числі фонетичні) процеси в історії східнослов'янських мов, моделював ці процеси для відносно пізніх етапів мовної історії: для XII ст. це занепад редукованих, прасхіднослов'янський характер якого Шахматов пояснював об'єднуючою роллю Києва та впливом давньокиївського койне [605: 34–35; 598: 237; 570: 84–85; 131]², а для XIII ст. (перша фіксація — друга половина XIII ст.) — таке найдавніше «спільновеликоруське» явище, як перехід напружених редукованих у голосні повного творення *o*, *e* [597: 577; 586: 326; 591: 506–525; 590: 133; 595: XLIX; 693: 48; 598: 240; 570: 115–116; 337: 70]³.

Виходячи з твердження про наступність розвитку, який відбувається послідовно й поступово⁴, учені Московської школи моделювали дивергентно-конвергентні процеси на основі чіткого виділення етапів еволюції звука, причому найдавніші етапи вони реконструювали традиційно, в дусі дивергентної

¹ Див. також 590: 4; 570: 7. Твердження про фіктивність національної та племінної мови, як відзначав С. І. Бернштейн [31: 15], є в працях багатьох мовознавців того часу. Серед них Пауль [405: 58, 459] та Бодуен де Куртене [39, т. 2: 131, 187]

² Оцінку цього твердження з позицій сучасного мовознавства див. 430: 43. Зазначене питання висвітлено й у нашій праці [111: 75].

³ У вказаних працях Шахматова першим прийшов до висновку, що російська («великоруська») мова утворилася шляхом конвергенції діалектів, які раніше істотно різнилися; отже, говорити про «правеликоруську мову» не можна [604: 8]. Слідом за Шахматовим «спільновеликоруські» фонетичні інновації вивчають інші вчені Московської школи [214: 24¹–25¹; 344: 8–9]. Відзначимо також, що, на думку Шахматова, яскравим утіленням ролі конвергентних процесів у виникненні російської мови як цілого стало утворення середньовеликоруських говорів [докладно див. 143: 52–55].

⁴ Теоретично узагальнюючи це, Поржезинський [424: 163] наводить як приклад «повільного пересування» перехід *e > o* через ступінь *ö*, тобто *e > ö > o* (таку інтерпретацію запропонував Фортунатов; вона набула поширення, особливо в працях Шахматова; див., зокрема, 547: 311–312; 595: 8–9, 17–18; 216: 159–161; 56: 91–93). Проте, як відзначає Поржезинський, фонетична зміна може бути наслідком і одного безпосереднього акту, про що свідчить багато випадків асиміляції, дисиміляції та метатези звуків [424: 163].

теорії «родовідного дерева», з віднесенням архетипів і фонетичних законів до спільноіндоевропейської, балто-слов'янської, праслов'янської, прасхіднослов'янської мов [див., зокрема, 551: 125, 39; 544: 7–8; 599: 2–3; 5958: 1]¹. «Відтворення прамовних форм і виведення з них сучасної діалектної різноманітності, — писав Ляпунов, — становить особливість школи Фортунатова – Шахматова» [349: 223].

Щодо пізніших етапів, то їх учені Московської школи моделювали з урахуванням можливості конвергенції. Загальновизнаною в цьому плані є роль Шахматова, чия концепція східнослов'янського глотогенезу надовго визначила шляхи вивчення історії східнослов'янських мов. Згідно з концепцією Шахматова (якщо розглядати її в цілому, без деталізації), російська, українська та білоруська мови виникли внаслідок конвергенції (переінтеграції) трьох давньоруських наріч — північноруського, східноруського (середньоруського) та південноруського; комбінація різних частин цих наріч багато в чому визначила своєрідність сучасних східнослов'янських мов [599: 31–35; 580: 94–95, 253–254; 585: 1–12; 586: 324–384; 597: 565–570; 590: 17–27; 595: I–L; 570: 45–122; 598: 223–244; 573: 22–64; 337: 68–74]².

Ілюстрацією реконструкції етапів звукової еволюції може служити дослідження Фортунатовим і Шахматовим зміни *je* > *o* на початку слова. Припущення Колосова про можливість виведення початкового *o* в словах *олень*, *один* тощо з праслов'янського *je* (див. вище) одержало подальшу розробку в концепції Фортунатова, відповідно до якої зникнення початкового *j* у сполученні *je* відбувалося в діалектах праслов'янської мови в позиції перед складом з голосними переднього ряду *e*, *e̋*, *i*, а початковий *e* в прасхіднослов'янській мові переходив у звук *o* [544: 254–256].

Цю тезу розвиває Шахматов. На його думку, у праслов'янській мові голосний переднього ряду невисокого підняття *e* перейшов у звук *ä* внаслідок дисиміляції з попереднім *j*: *jelenь* > *jülenь*. Голосний *e* не міг перейти в *ö*, тому що цьому перешкождали голосні переднього ряду в наступному складі. Можна припускати, що початковий *j* було втрачено ще в діалектах праслов'янської мови. Тоді подальший розвиток початкового голосного *ä* в спільноруській мові необхідно зображувати так: *ä* > *ö* > *o* (*älenь* > *ölenь* > *olenь*) [580: 11; 589: 18–19; 583: 6; 692: 13 зв.–14 зв.].

¹ Пор. варіанти схеми «родовідного дерева» у праці В. Томсена [532: 85]. Розбіжність між ученими Московської школи полягає у виділенні епох південно-східнослов'янської (Шахматов) і західно-східнослов'янської (Ляпунов) мовної єдності [591: 3–9; 595: 99–108; 349: 73, 76; 342: 165–166]. Учні Фортунатова підкреслювали властиве йому «чітке розрізнення епох» у фонетичних процесах [620: 419]. Вимогу чіткого розрізнення етапів учені Московської школи ставили й до праць інших мовознавців [603: 36; 569: 153].

² Оцінку концепції Шахматова див. 660: 256–294; 6: 110–123, 150–158; 543: 33–

Проте можливо, що початковий *j* утратився пізніше, у прасхіднослов'янській мові, а подальша еволюція *ǰ* полягала в його переході в *a*, який потім змінився в *o* [591: 25].

Але й ця схема не задовольнила Шахматова, і він реконструює процес *je* > *e* > *ǝ* > *o* [595: 138–139]. У всіх трьох інтерпретаціях Шахматова відтворено проміжні звуки, у яких зафіксовано етапи зміни *je* > *o*.

Точна процедура реконструкції Московської школи¹ передбачає послідовне ретроспективне виведення східнослов'янських мовних явищ із прасхіднослов'янської мови і за посередництвом її — із праслов'янської, а далі зі спільноіндоевропейської (у працях Шахматова в разі необхідності реконструйовано також балто-слов'янські, південно-східнослов'янські, північноруські, східноруські та південноруські явища)². Це методика реконструкції синхронних зрізів, що особливо добре видно на прикладі узагальнюючих праць³.

Найбільш показовим у цьому плані є «Очерк древнейшего периода истории русского языка» Шахматова. Автор починає вивчення історичної фонетики східнослов'янських мов з реконструкції праслов'янської мови періоду її розпаду [595: 1–98]. Від цього синхронного зрізу Шахматов переходить до наступних: він аналізує мовні особливості південно-східнослов'янського періоду [там же: 99–108], явища вокалізму та консонантизму в спільноруській прамові [там же: 108–160], а після цього — у давньоруській мові [там же: 160–195]⁴.

¹ Мовознавці ХХ ст. вказують на точну формальну процедуру дослідження, вироблену в межах Московської школи [235: 69].

² На наступність мовних епох у працях Шахматова вказували його сучасники [422: 285; 540: 263–266], які підкреслювали, що намагання детально розмежовувати різні періоди в історії мови і на цьому ґрунті класифікувати послідовні дивергентні процеси Шахматов узав у Фортунатова [422: 285].

³ Як відзначалося, умовність і штучність реконструкції за синхронними зрізами підкреслював Потебня. Критику відповідної методики дав Пауль [405: 45–46].

⁴ Згідно з концепцією Шахматова, у VIII–IX ст. у зв'язку з розселенням східних слов'ян на величезних територіях спільноруська прामова розпалася на зазначені три наріччя [там же: 288; 605: 17, 36]. У деяких працях розпад спільноруської прамови віднесено до IX – X ст. [591: 66; 598: 228, 230–231]. Проміжну епоху між спільноруською прамовою і часом виникнення східнослов'янських мов (у кінці XIII ст. – на початку XIV ст.) Шахматов називає давньоруською, як і мову цієї епохи. У нашій статті [161: 20] відзначено, що протиставлення спільноруської і давньоруської мов у концепції Шахматова є значною мірою умовним. По-перше, дослідження самого Шахматова показали велику подібність цих мов, особливо в морфології, так що вони об'єктивно представлені як різні періоди розвитку тієї самої мови: ранній і пізній. Це відбито й у термінах: учений у деяких випадках пише не про спільноруську та давньоруську мови, а про відповідні періоди. По-друге, деякі діалектні відмінності Шахматов реконструював і для спільноруської прамови. І, нарешті, спільні мовні явища спостерігаються й у давньоруській період: це, зокрема, занепад редукованих та уніфікація закінчень іменників у давальному, орудному та місцевому відмінках множини [581: 15, 277–291; 595: V–VI].

Отже, наведений матеріал свідчить, що вчені Московської школи не розглядають реконструйовані прамови як статичне явище. Вони роблять два синхронні зрізи, що відповідають двом періодам історії прамови — найбільш пізньому (перед її розпадом) і максимально давньому (з моменту виділення з попередньої прамови) [544: 22–23; 478; 426: 8].

Це було важливим кроком уперед порівняно з Харківською школою, оскільки кожне фонетичне явище в його виникненні та розвитку вчені Московської школи пов'язували з точно визначеним періодом. І водночас, як відзначають дослідники, умовність і занадто жорсткий характер такої моделі не могли не обмежувати значимості одержаних результатів [286: 79, 123].

Реконструкцію проміжних прамов учені Московської школи розглядали як необхідну умову наукової вірогідності історико-лінгвістичних досліджень. Недостатня увага до прамовних явищ, як вважав Шахматов, призводить дослідника до неточних реконструкцій. Цю думку вчений неодноразово повторював у відзивах на праці інших мовознавців.

Так, серйозним методологічним недоліком книжки Тимченка «Функции генитива в южнорусской языковой области» Шахматов вважав виведення українських форм родового відмінка безпосередньо зі праслов'янських, «обминаючи епоху спільноруської прамови» [475: 59]¹, що, поряд з недостатнім використанням діалектного матеріалу, значною мірою збіднило висновки автора [там же: 58]. У рецензії на «Украинскую грамматику» Кримського Шахматов підкреслив, що історик української мови мав би більш докладно охарактеризувати спільноруську прамову, зокрема її звуковий склад. Це створило б той міцний фундамент, на якому слід будувати історію східнослов'янських мов. Брак такого фундаменту в праці Кримського спричинився до того, що українська мова «представлена в ній мовою без роду, без племені» [452: 143]. При цьому Шахматов підкреслив, що визнання того факту, що українська мова виникла з спільноруської, «анітрохи не підриває значення її як самостійного й рівноправного в очах людей науки та літератури члена в руській сім'ї мов» [там же].

Істотним недоліком книжки Щерби «Восточнолужицкое наречие» [501] Шахматов вважав ігнорування «проміжних станів» — спільнолужицького та спільнозахіднослов'янського — і виведення звуків мужаківського говору безпосередньо з праслов'янських [459: 254, 276].²

Отже, учені Московської школи визнавали прамову як таку, а щодо історії східнослов'янських мов — такі прамови, як прайндоевропейська, балто-слов'янська, праслов'янська, прасхіднослов'янська. Ці прамови в

¹ Лінгвістичне обґрунтування існування в минулому спільноруської прамови Шахматов вважав важливим завданням історика східнослов'янських мов. Докладно про аргументи Шахматова див. 161: 20–24.

² На необхідність реконструкції проміжних прамов указував і Богородицький [37: 11–12].

реконструкціях учених Московської школи постають як цілком реальні одиниці (показовим є «Очерк древнейшего периода истории русского языка» Шахматова [478]).

Чи дійсно правова як така є реальною мовною системою, або її слід розглядати як лише реконструкт?

Більшість молодогограматиків слідом за Шлейхером (див. 2.1) трактувала правову як реальну мовну систему. Саме такою була позиція А. Лескіна, Г. Остгофа, Г. Пауля.

Такий підхід у цілому не викликав заперечення в Кримського (хоча вчений і не був схильний до сміливих і часом ризикованих реконструкцій, притаманних, зокрема, Шахматову). Принаймні, Кримський визнавав наявність у минулому прасхіднослов'янської мови як реальної одиниці (більш ранні періоди «передісторії» української мови Кримського не цікавили) [254: 94–97].

Цьому протистояла протилежна позиція Дельбрюка, який, працюючи на індоєвропейському мовному матеріалі, сприймав правову як лише реконструкт [637: 16–17].

Для Бодуена де Куртене (він також мав справу переважно з індоєвропейськими мовами) правови є «фікціями, яким ніколи не відповідало жодної реальності», «науковими абстракціями», «комплексами наукових фактів, видобутих дедуктивним шляхом», «збірниками або комплексами мовних частковостей» [39, т. 1: 131; т. 2: 113]; правови «не є комплексами дійсних явищ» [39, т. 1: 70]. Таке трактування правови зближувало позицію Бодуена де Куртене з поглядами Дельбрюка.

Науковою фікцією вважав правову як таку і праіндоєвропейську мову зокрема Марр [357: 185].

Як лише реконструкт розглядав правову і, зокрема, праслов'янську мову Смаль-Стоцький [487: 25].

Радикальних поглядів на історію слов'янських мов дотримувався Тимченко. На його думку, слід говорити не про праслов'янську мову, а про праслов'янський мовний обшир, про праслов'янську добу певних мовних явищ. Тимченко відзначав, що «так звана праслов'янська мова — це ніщо інше, як наша побудова, науковий апарат, що об'єднує тільки сукупність спільних слов'янських рис» [526: 40]. Цей апарат, з погляду вченого, «потрібний тільки як вихідна точка в розгляданні пізнішої мовної еволюції» [там же].

Чи має поняття правови методологічну цінність? Чи взагалі можна реконструювати правову? Як слід трактувати реконструкцію правови: у буквальному сенсі чи з усвідомленням певної умовності реконструкції?

Методологічну цінність поняття правови та можливість і важливість її реконструкції визнавали Дельбрюк, Бругман, Бодуен де Куртене, Фортунатов, Шахматов, Трубецький, Кримський, Сулима, Бузук, Німчинов та ін. [637: 18; 635: 39; 39, т. 1: 70; 548: 200–203; 595: XX; 536: 45–46; 319: 88; 522: 5; 61: 7–8; 66: 422; 382: 6–7].

Особливу позицію посів Смаль-Стоцький. З одного боку, він визнавав доцільність поняття правови та припускав існування в минулому

праіндоєвропейської та праслов'янської мов: «Це правда, що при розгляді взаємин споріднення виринає поняття прамови, праспільності, і ми говоримо про мову праслов'янську, праіндоєвропейську і т. п. Ці поняття є остаточними вимогами науки, без яких вона обійтися не може» [487: 18]. З іншого боку, Смаль-Стоцький вважав, що «зреституїувати праслов'янську мову не можна, і це не є ані предметом, ані завданням науки» [там же: 19]. З погляду дослідника, «сукупність усіх узгоджень в звуках, формах, словотворі і складі дасть нам загальний перегляд всього спільного в слов'янських мовах, і тим мусимо вдовольнятися» [там же: 25] (виділено нами — В. Г.).

Для більшості молодогограматиків, як і для Шлейхера (див. 2.1), було характерним трактування прамовної реконструкції як відтворення мовних фактів минулого в буквальному тлумаченні. Саме таким був підхід Лескіна, Остгофа, Пауля.

«Лінію» Шлейхера наслідували й учені Московської школи: прамови в їхніх реконструкціях постають як цілком реальні одиниці з низкою конкретних специфічних рис на фонологічному й морфологічному рівнях відповідно до «наївного» трактування реконструкції як відтворення мовних фактів минулого в буквальному сенсі. Тут слід говорити про надмірність реконструкції, що полягає у відтворенні різноманітних відтінків звуків [159: 168–171].

Другу тенденцію значною мірою втілював Й. Шмідт, а слідом за ним — і Дельбрюк.

Загальновідомо, що починаючи з другої половини ХІХ ст. філософія мови Шлейхера з її ідеалізацією прамови вже не відповідала тим завданням, які ставила перед мовознавством суспільна мовна практика.

Тому закономірно, що поряд з теорією «родовідного дерева» Шлейхера виникла інша теорія, яку звичайно називають «хвильовою» й пов'язують з іменами Шмідта й Шухардта¹. Одним з важливих висновків Шмідта, що впливає із запропонованого ним образу хвилі для моделювання історії індоєвропейських мов, стало заперечення праіндоєвропейської мови як реальної мовної системи. З погляду Шмідта, праіндоєвропейська мова є лише «науковою фікцією». Проаналізувавши матеріал індоєвропейських мов різних груп, Шмідт дійшов висновку, що будь-яка реконструйована форма не може розглядатися як елемент індоєвропейської мови-основи; вона є мовним фактом, що має певну територіальну обмеженість усередині індоєвропейського мовного континууму [674: 15–17]. Зрозуміло, що цю тезу пізніше було поширено й на мови інших сімей.

¹ Іноді «хвильову» теорію називають теорією Шмідта, посилаючись на його відому працю «Die Verwandtschaftsverhältnisse der indogermanischen Sprachen» [674], проте, як відзначають дослідники [378: 28], першим основні твердження «хвильової» теорії, або теорії географічної безперервності, яка пояснює мовні зміни переходами однієї мови в іншу відповідно до їх географічного положення, виклав Шухардт [615: 123–127], так що авторами теорії слід вважати обох мовознавців [170: 62–63, 132; 154: 17].

Ідею Шмідта підтримав Дельбрюк. Він підійшов до проблеми реконструкції архетипів не прямолінійно, в буквальному сенсі (такий підхід, як ми відзначали, був притаманний Шлейхеру), а з розумінням надзвичайної складності цієї проблеми. Дельбрюк сприймав архетипи й фонетичні закони реконструйованих прамов як фікції, наукові абстракції, видобуті дедуктивним шляхом [637: 16–17]. У працях Дельбрюка-індоєвропейця ми знаходимо значну кількість форм «під зірочкою», проте автор не розглядає відновлювані архетипи як реальні слова реальної мови.

Як відзначав О. С. Мельничук [368: 24], саме Дельбрюк першим усебічно обґрунтував «агностичну» позицію. Дельбрюк підкреслював, що архетипи є лише «вираженням у формулах змінюваних поглядів учених на обсяг і характер мовного матеріалу, який окремі мови успадкували від спільної мови»; з погляду Дельбрюка, «праформи не дають нам ніякого нового матеріалу, вони свідчать тільки про результати здійсненого нами аналізу того, що є в окремих мовах» [637: 18–19]. Дельбрюк зауважував, що різні фонемні у складі реконструйованої морфемі можуть належати різним хронологічним зрізам прамови, а окремі паралельні форми могли виникнути у споріднених мовах після розпаду прамови [там же: 19]¹.

На думку Дельбрюка та Бругмана, можна говорити лише про реконструкцію окремих елементів прамови, а не прамови в цілому. Зокрема, нездійсненням завданням є реконструкція праіндоєвропейської мови як мови, якою в певні часи й на певній території дійсно користувалися давні індоєвропейці [637: 21; 635: 39]. Водночас реконструкція архетипів і фонетичних законів посідає чільне місце в студіях цих мовознавців.

Це справедливо й для праць Бодуена де Куртене та Казанської школи в цілому [159: 152, 163].

Значним внеском у теорію лінгвістичної реконструкції стала теза Бузука і Німчинова про те, що до прамови слід іти «методом ізоглос» (тобто з використанням даних лінгвістичної географії), а не навпаки. Прамова має бути реконструйована тільки після тривалого й детального дослідження певної сім'ї (групи, підгрупи) мов за допомогою порівняльно-історичного методу з виділенням ізоглос мовних явищ. Тільки після цього лінгвісти зможуть спроектувати певну сітку ізоглос в один історичний пункт — прамову [518: 87–92].

Щодо конкретних прамов, то індоєвропейці та славісти визнавали, як правило, такі прамови, як праіндоєвропейська та праслов'янська.

¹ У цьому Дельбрюк, безперечно, мав рацію. Водночас урахування цих обставин, на думку А. В. Десницької та О. С. Мельничука, не подає достатніх підстав для нігілістичної (властивої позитивізму) оцінки реальної значущості реконструйованих архетипів і фонетичних законів у цілому. Така позиція об'єктивно спричинялася до зменшення ефективності порівняльно-історичного дослідження мов [368: 24], призводила до заперечення «наукової значущості тієї величезної роботи з вивчення спорідненості індоєвропейських мов, що була здійснена впродовж ряду десятиліть» [201: 176].

Проте були й винятки. Як відзначалося вище, лише реконструктом вважали праїндоевропейську мову Шмідт, Дельбрюк, Бодуен де Куртене та Марр, а праслов'янську — Смаль-Стоцький і Тимченко.

Особливого погляду на генезис індоєвропейських мов дотримувався Трубецький. Як відомо, одним з найважливіших досягнень цього вченого перед світовим мовознавством стало створення теорії мовних союзів. Саме з позицій цієї теорії Трубецький розглядав питання індоєвропейського глотогенезу. Дослідник віддавав перевагу трактуванню, відповідно до якого індоєвропейська сім'я мов утворилася не шляхом дивергенції праїндоевропейської мови (традиційний підхід, який відбився, зокрема, в теорії «родовідного дерева» Шлейхера), а шляхом конвергенції генетично неспоріднених мов [536: 45–53].

Різні точки зору висловлювалися щодо балто-слов'янської прамови.

Існування в минулому єдиної балто-слов'янської («слов'яно-литовської») прамови слідом за Шлейхером визнавав Бругман. Йому належить спроба реконструювати ряд архетипів цієї мови. Бругман виділив вісім спільних новоутворень прабалтійської та праслов'янської мов, серед яких можна назвати, зокрема, спрощення подвійних приголосних і однаковий вплив *-i-* основ на основи, що закінчувалися на приголосний [635: 42–55].

Проти тверджень Бругмана виступив А. Мее. З його погляду, «новоутворення» Бругмана слід пояснювати інакше. Зокрема, спрощення подвійних приголосних Мее інтерпретував як процес, що лише продовжував подібну тенденцію праїндоевропейської мови; однаковий вплив основ на *-i-* на основи, що закінчувалися на приголосний, Мее пояснював процесами аналогії (вони притаманні різним індоєвропейським мовам) [361: 40–48].

Балто-слов'янську прамову визнавали Фортунатов [544: 7–8, 22], Шахматов [595: IX], Поржезинський [426: 8], І. С. Свенціцький [477: 20], Німчинов [382: 12–13], Сулима [522: 6].

Проти концепції балто-слов'янської прамови неодноразово виступав Бодуен де Куртене [39, т. 1: 70, 131; т. 2: 113]. Такою ж була позиція Я. Ендзеліна. Він у цілому підтримував Мее. Спільні риси балтійських і слов'янських мов Ендзелін пояснював, з одного боку, «сусідством» відповідних діалектів у складі індоєвропейської прамови, з іншого боку, більш пізніми спільними інноваціями, що характеризували прабалтійську та праслов'янську мови [625: 200–201]. Переконливими визнав аргументи Мее та Ендзеліна Г. А. Ільїнський. Він констатував, що проблема балто-слов'янської прамови залишається спірною, пояснюючи це тим, що відносну хронологію багатьох мовних явищ не визначено. У цілому до гіпотези балто-слов'янської прамови Ільїнський ставився скептично [266: 22–27].

У концепції Бузука цій гіпотезі не могло бути місця, оскільки Бузук розглядав мовну історію не як чітку підлеглість епох, що послідовно змінювали одна одну, а як сукупність етапів переваги тих або інших ізоглос. Учений писав про епоху переваги балто-слов'янських ізоглос, яка прийшла на зміну епосі перших діалектних індоєвропейських ізоглос [64: 2].

Щодо прасхіднослов'янської мови (спільноруської прамови) думки розділилися.

Учені Московської школи послідовно відстоювали погляд, згідно з яким східнослов'янської мови походять від прасхіднослов'янської прамови [431; 482; 463; 480; 487; 478; 488; 270; 162; 160; 155; 53; 277; 276; 265].

Найбільшу увагу цьому питанню приділив Шахматов. Він був глибоко переконаний у реальності існування в минулому прасхіднослов'янської прамови і обґрунтовував свою позицію в багатьох працях, зазначаючи, що спільноруська прмова є предком української, російської та білоруської мов [123]. При цьому Шахматов підкреслював: визнання того факту, що українська мова виникла із спільноруської, «анітрохи не підриває значення її як самостійного й рівноправного в очах людей науки та літератури члена в руській сім'ї мов» [452: 143].

Спільноруську прмову визнавали також Богородицький [36], Соболевський [505; 500], Каринський [273], Кримський [321; 319], Карський [275], Виноградов [103], Селіщев [479], Вовк-Леонович [518], Фасмер [там же] та інші дослідники.

Трубецький вважав існування прасхіднослов'янської мови твердо встановленим фактом. Однак питання про те, коли й як розпалася прасхіднослов'янська мовна єдність, є, на його думку, не до кінця з'ясованим [537: 148]. У зв'язку з цим учений конкретизує поняття «розпаду», під яким «можна розуміти не що інше, як саме виникнення такого стану, за якого окремі діалекти того або іншого явища втрачають здатність переживати разом з іншими діалектами суттєві звукові й граматичні зміни» [536: 143].

Ряд українських мовознавців виступив з тезою про фіктивність прасхіднослов'янської мови.

На думку О. М. Огоновського, українська мова виникла безпосередньо з праслов'янської [667: 20].

Спільноруську прмову заперечували й Смаль-Стоцький і Гартнер (див. вище).

Такого ж погляду дотримувався Тимченко [526: 40]. Натомість він обстоював «принцип паралелізму певних мовних тенденцій» [там же: 47]. Тимченко, як і Смаль-Стоцький і Гартнер, генетично зближував українську мову із сербською та виводив українську мову безпосередньо з праслов'янської [526; 524].

Прасхіднослов'янську мову заперечував і Ганцов. Проаналізувавши погляди Шахматова, Ганцов визнав шахматовську концепцію прасхіднослов'янської прамови логічною, але нереальною [118: 114].

Погляди Бузука на це питання зазнали еволюції. У «Короткій історії української мови» (1924) учений між праслов'янським періодом і українською мовою припускав існування спільноруської прамови [68: 25].

Пізніше Бузук відмовився від тези про спільноруську прмову. Згідно з новим поглядом Бузука, прасхіднослов'янська мова, яка є продуктом

застосування до матеріалу історії східнослов'янських мов теорії «родовідного дерева», є науковою фікцією [69: 82–83].

Цей погляд Бузука найбільш повно відбився в його виступах на Академічній конференції з реформи білоруського правопису та азбуки (відбулася 14–21 листопада 1926 р. в Мінську). Бузук визнав можливість того, що а posteriori можна довести існування «праруської» епохи, але «поки що у нас немає підстави і навіть права говорити про неї» [518: 87]. Мовні особливості, що нібито підтверджують існування в минулому прасхіднослов'янської мови: повноголосся, зміна **tj* на *ч*, початкове *o* із сполучення **je* (*один, осінь*) — після визначення їх хронології, за Бузуком, утрачають свою доказовість. Виникнення першого явища припадає на кінець VIII ст. – початок IX ст.; значно раніше відбулося друге (не пізніше VI–VII ст.), а третє, навпаки, пізніше, у XI ст. Отже, ці явища мають різну хронологію. Це означає, що «епоха праруської єдності розривається та знищується» [там же: 87].

На Академічній конференції з реформи білоруського правопису та азбуки Бузука підтримав Німчинов, який також виступив проти тези про існування в минулому спільноруської прамови, зазначивши, що «презумпція прамови наробила багато шкоди у справі історичного вивчення мов східнослов'янської гілки» [там же: 96].

Важливим було визнано питання глибини реконструкції. На думку Фортунатова, «завдання дослідника будь-якої індоєвропейської мови полягає в тому, щоб простежити історію студійованих явищ до епохи розпаду спільної індоєвропейської прамови» [544: 9].

Так, Шахматов у працях, присвячених історичній фонетичі східнослов'янських мов, звертається до явищ праіндоєвропейської мови в тих випадках, коли було необхідно пояснити «природу спільнослов'янських звуків» [595: 1].

Прикладом може бути звернення Шахматова до лабіалізованих задньоязикових приголосних праіндоєвропейської мови, реконструйованих у працях ряду мовознавців — прихильників теорії *centum – satəm* [629; 639: 3–34; 675: 114–135; 634: 234–236; 668: 264–265; 636: 542–586, 616–621; 548: 395–401]. У своїх ранніх працях Шахматов усупереч цій теорії висунув гіпотезу про збереження праіндоєвропейських лабіалізованих задньоязикових у праслов'янській мові [589: 5]. Пізніше погляди Шахматова змінюються. Він не виводить праслов'янські лабіалізовані задньоязикові з праіндоєвропейських, гадаючи, що їх лабіалізація відбулася в праслов'янській мові [595: 61]. Це означало прийняття теорії *centum – satəm* [570: 24–25; 688: 47]. Отже, історик східнослов'янських мов вільно оперує праіндоєвропейськими архетипами. Така глибина реконструкції забезпечувала необхідну історичну перспективу.

З цим пов'язана інша особливість підходу вчених Московської школи до мовного матеріалу: вимога порівнювати факти неблизькоспоріднених мов не безпосередньо, а за допомогою реконструйованих прамов. Так, Фортунатов підкреслював, що порівняння старослов'янської мови з східнослов'янськими можливе лише за посередництвом праслов'янської, а з давньогрецькою та

латинською — прайндоевропейської мови [544: 9]. Реалізація цієї вимоги, безсумнівно, сприяла точності реконструкції в працях учених Московської школи.

Вивчення наукової спадщини Потебні, Колосова та Житецького показує, що лінгвістична реконструкція в їхніх працях має ретроспективний характер. Твердження про такий характер реконструкції вчені Харківської школи обґрунтовували й теоретично. Так, Потебня ставить перед істориками мови завдання йти «від сучасного, більш відомого, до минулого невідомого» [437: 158] та «сходити все далі й далі в минуле і в міру можливості знімати шар за шаром з нинішнього стану мови» [там же: 156].

Потебня підкреслював, що реконструкцію слід проводити послідовно, поступово і, якщо це можливе, без «стрибків». З приводу останніх учених зауважував: «Стрибки є необхідністю тільки тому, що дослідник... іноді не має всієї повноти засобів, потрібних для аналізу, а по-друге, тому, що в багатьох випадках минуле мови, закріплене писемністю, подає величезні прогалини» [там же: 159]¹.

Про необхідність ретроспекції в межах лінгвістичної реконструкції архетипів і фонетичних законів писав і Житецький [225: 260]. Колосову належить цікава думка про те, що «від сучасного можна йти до минулого, але слід лише тоді, коли це минуле не подає нам достатньо даних для міркування про нього» [310: IX].

Ретроспективний характер реконструкції в історико-фонетичних дослідженнях учених Харківської школи можна бачити на прикладі таких розглянутих вище процесів, що відбулися в історії української мови, як виникнення дзвінких африкат (в інтерпретації Потебні), дифтонгізація *o*, *e* в нових закритих складах (у трактуванні Потебні та Житецького, яке в цілому приймав Колосов).

Доцільно навести й інші приклади. Вивчаючи історію звука, що позначався літерою **ѣ**, на українському мовному ґрунті, Потебня звертається до сучасних діалектних даних. У ряді говорів української мови («українському», «подільському», «галицькому», «карпатському») на місці давнього **ѣ** представлено *i* [430: 110]. Проте це не єдиний рефлекс **ѣ**. У різних українських говорах на місці **ѣ** представлено *e*, *je*, *ji* [там же: 110–112]. Це дає Потебні можливість зробити два висновки. По-перше (цю тезу наведено вище), голосний *i* не є «спільномалоруським» рефлексом **ѣ**. По-друге, інші рефлекси **ѣ** можуть бути представлені як проміжні ступені від **ѣ** до *i*: $\bar{e} > je > ji > i$ [там же: 112]. Отже, за Потебнею, «спільномалоруським» рефлексом давнього **ѣ** був голосний \bar{e} . Щодо цього звука Потебня зауважує, що він «близький до теперішнього *e*, але відрізняється від нього довготою» [там же].

¹ Доречно відзначити, що відбиття живої мови Потебня визнавав тільки за тими явищами давніх писемних пам'яток, які підтверджено сучасним діалектним матеріалом [438: 6].

Великою заслугою Потебні перед мовознавством стало дослідження *другого повноголосся*. Сам цей термін, як відзначено в науковій літературі [234: 182], належить Потебні. Вивчаючи друге повноголосся, Потебня глибоко аналізує сучасний діалектний матеріал [438: 91–94]. Це дозволило йому прийти до висновку, що «друге повноголосся є явищем не тільки майже виключно руським (східнослов'янським — В. Г.), але навіть майже виключно властивим північновеликоруським говорам» [там же: 90–91]. Від сучасних північноросійських форм Потебня йде до свідчень давніх писемних пам'яток і встановлює історичну наступність, наприклад, сучасної форми **ДОЛЖНИК** з формою **ДЪЛЪЖЬНИКЪ** Остромирового євангелія. Форми типу **ДЪЛЪЖЬНИКЪ**, на думку Потебні, відбивають реальну вимову переписувачів давньоруських пам'яток: подібні форми «слід вважати за явище, яке є в пам'ятках тому, що воно було в говорі переписувачів» [там же: 100].

Аналіз історико-фонетичних студій Потебні, Колосова та Житецького показує, що значимість одержаних ними результатів багато в чому була зумовлена саме ретроспективним характером лінгвістичної реконструкції, який був пов'язаний із широким використанням сучасних діалектних даних як пріоритетного джерела вивчення історії мови. Ці закономірності відзначав Шахматов, який про праці Потебні «Два исследования о звуках русского языка» і «Заметки о малорусском наречии», зокрема, писав: «Висвітлення історії руської мови в Потебні — яскраве, гаданий ним історичний процес — переконливий, і це залежало від того, що Потебня виходить з добре йому відомого сучасного» [599: 95].

Учені Московської школи пов'язували надійність результатів дослідження з орієнтацією перш за все на сучасні діалектні дані та з ретроспективним характером лінгвістичної реконструкції [603: 22; 569: 144].

При оцінці ретроспективного та проспективного напрямків дослідження є доцільним узяти до уваги твердження Соссюра про те, що ретроспективний напрямок потребує «методу реконструкції», який спирається на порівняння, а проспективний базується на критиці джерел, причому Соссюр підкреслює, що «проспективна історія» з'являється з виникненням пам'яток [511: 248–249]. З цього можна бачити, що будь-яка реконструкція, за Соссюром, має ретроспективний характер. Отже, з цієї точки зору, у студіях, автори яких працюють у межах історичного методу, лінгвістичної реконструкції немає.

Проте конкретний матеріал спростовує цю тезу: Соболевський реконструював «новий Ъ» саме проспективним шляхом.

І водночас, з нашого погляду, у наведеному твердженні Соссюра є раціональне зерно. Аналіз відповідних праць показує правомірність висновку про те, що в представників історичного методу реконструкція відіграє порівняно невелику роль.

Так, дослідження Соболевським історії акання зведено, головним чином, до фіксації акання в писемних пам'ятках [499: 106–108; 500: 76–82]. Соболевський не реконструює причин, умов, механізму виникнення акання, етапів його еволюції (певним винятком є реконструкція переходу $e > o > a$ в

ненаголошених складах після м'яких приголосних у південновеликоруському наріччі та в білоруській мові).

З цим доречно зіставити дослідження акання Шахматовим, у центрі уваги якого знаходяться саме ці чинники [580: 262–276; 577; 597: 574–575; 690: 30; 600; 591: 176–193; 596: 116–118; 595: 330–343]; тому закономірно, що шахматовське трактування історії акання (реконструюючи це явище ретроспективно, виключно на матеріалі сучасних акаючих говорів, Шахматов висунув дві гіпотези походження акання) викликало багату літературу та визначило напрямок подальших пошуків [543: 98–117].

Про високий рівень реалізації принципів порівняльно-історичного дослідження й насамперед принципу історизму свідчить застосування вченими Московської школи такого різновиду зовнішньої реконструкції, як зворотна реконструкція, яка дозволяє відтворювати особливості проміжних прамов. Моделювання цього процесу теоретично узагальнив Шахматов: «Отже, порівняльне вивчення споріднених мов неминуче спричиняється до відтворення їхньої прамови; зіставлення фактів відтвореної цим шляхом прамови з фактами сучасної живої мови або також мови, відомої лише з пам'яток, укаже на ті проміжні явища, якими можна пояснити споріднений зв'язок зіставлених фактів; відкриваючи прамовну епоху, ми одночасно відкриваємо цілий ряд проміжних епох, що відокремлюють цю прамовну епоху від епохи, яка послужила в дослідженні точкою відліку» [482: 3]. Стосовно історії східнослов'янських мов використання зворотної реконструкції пов'язане з таким джерелом дослідження, як дані інших слов'янських мов [599: 2–3; 597: 570; 590: 127, 299; 581: 15; 570: 5; 216: 26; 214: 17–20; 221: 18–22; 425: 11].

Зокрема, Дурново вказував, що порівняння сучасних слов'янських мов дає «уявлення про факти праслов'янської мови, тобто такої мови, від якої утворилися всі слов'янські мови, в епоху її розпаду», і це дозволяє визначити «початковий момент в історії руської (прасхіднослов'янської — В. Г.) мови» [221: 18].

У зв'язку з цим можна відзначити, що Шахматов вважав лекційний курс старослов'янської мови Фортунатова [544] «основоположним і щодо руської мови, тому що в ньому визначено той найдавніший період, який передував виділенню руської мови з слов'янської сім'ї та зумовив характер подальшого розвитку кожної з слов'янських мов» [691: 39 зв.].

Кінцевим же моментом для лінгвіста є сучасні східнослов'янські мови. Завдання дослідника полягає в тому, щоб «рухатися між двома відомими точками» [599: 101]. Отже, дослідження ведуть з «двох пунктів» [425: 11]: проводять ретроспективну реконструкцію (від сучасних східнослов'янських мов до прасхіднослов'янської) і ніби назустріч їй — зворотну (від уже реконструйованої на матеріалі слов'янських мов праслов'янської до тієї ж спільноруської).

Такий принцип систематизації матеріалу лежить в основі шахматовського «Очерка древнейшего периода истории русского языка». На початку лінгвістичної частини праці Шахматов подає огляд фонетичних явищ

праслов'янської мови перед її розпадом, причому джерелом їх реконструкції виступає матеріал сучасних слов'янських мов [595: 1–98]. Це дає можливість у подальшому реконструювати явища епохи південно-східнослов'янської єдності і перейти до характеристики спільноруської мови, причому основними джерелами реконструкції прасхіднослов'янських архетипів виступають, з одного боку, явища сучасних східнослов'янських мов (ретроспективна реконструкція), з іншого, вже реконструйовані архетипи праслов'янської мови (зворотна реконструкція) [там же: 108–160]¹.

Як приклад можна розглянути вивчення Шахматовим м'яких приголосних перед голосними переднього ряду в прасхіднослов'янській мові. Досліджуючи їх, Шахматов, по-перше, звертається до матеріалу сучасних східнослов'янських мов (ретроспективна реконструкція). Він відзначає, що в усіх східнослов'янських мовах м'якими є приголосні перед рефlekсами *ě*, перед *a* (< *ę*) та *a* (< *ǣ*), перед *ь*, що занепав, перед *o* та іншими рефlekсами прасхіднослов'янського *ǫ* (< *e*, *ь*). Наявність в українській мові твердих приголосних перед споконвічними *и*, *е* вчений інтерпретує як «пізніше ствердіння» [там же: 126–127]. По-друге, Шахматов виводить м'які приголосні прасхіднослов'янської мови з напівм'яких праслов'янської [там же], що є прийомом зворотної реконструкції. Напівм'які приголосні, у свою чергу, реконструйовано на матеріалі всіх слов'янських мов: оскільки в південнослов'янських мовах, на відміну від східно- та західнослов'янських, наявні тверді приголосні перед голосними переднього ряду, для праслов'янської мови слід реконструювати не м'якість, а саме напівм'якість, що легко пояснює як м'якість (східно- та західнослов'янські мови), так і її брак (південнослов'янські мови, крім деяких болгарських говорів) перед голосними переднього ряду [там же: 60].

Подібно до цього, використовуючи матеріал індоєвропейських мов, учені Московської школи реконструювали праслов'янську пмову найдавнішого періоду, тобто її архетипи й фонетичні закони [544; 590: 300, 338–340; 570: 18–19; 329: 10–11].

Хоча представники школи, зокрема Будде, іноді зверталися до прийому внутрішньої реконструкції [59: 13], вони віддавали явну перевагу реконструкції зовнішній.

¹ Учені Московської школи послідовно виводять «спільноруські» фонетичні явища з праслов'янських; вони виступають як закономірний підсумок розвитку праслов'янської фонетики. «Звуки праруської мови, – писав Шахматов, – це звуки мови спільнослов'янської в їх подальшій історії» [482: 111]. Фонетичні архетипи й закони спільноруської прамови досліджено в багатьох студіях учених Московської школи. Див. 544: 22–256; 599: 11–172; 580: 8–20, 73–85; 597: 570–572; 692: 1–15; 690: 5–6, 19; 591: 11–57; 604: 11; 595: 108–160; 598: 231; 605: 19–21; 337: 66; 216: 64–103, 155–177; 214: 160–206; 221: 143–155; 56: 32–43, 55–119; 344: 5–7; 342: 173–184; 330: 6–9.

Властивий ученим Харківської та Московської шкіл послідовний історизм у підході до фонетичних явищ східнослов'янських мов реалізувався, безсумнівно, також у розв'язанні питання про мову-еталон.

Підкреслюючи велике значення прийому порівняння явищ різних індоєвропейських мов з фактами мов, що мають найдавніші писемні пам'ятки, насамперед із санскритом (це дозволяє реконструювати явища, не засвідчені пам'ятками), Потебня водночас виступає проти використання того ж санскриту як мови-еталону, бо це, на його думку, може призвести до однобічності та штучності реконструкції, отже, до порушення принципу історизму в мовознавчих дослідженнях [437: 160–162].

На думку Потебні, відношення між санскритом та іншими індоєвропейськими мовами подібні до відношень між старослов'янською мовою та рештою слов'янських [там же: 162].

У процесі застосування прийомів і процедур порівняльно-історичного методу, насамперед процедури реконструкції, учені Харківської школи широко використовують дані старослов'янської мови, яка, проте, не є мовою-еталоном.

Це може бути підтвержене, зокрема, зверненням до потебнянської інтерпретації генезису східнослов'янського повноголосся і старослов'янського неповноголосся. Як відзначено в працях з лінгвістичної історіографії, тлумачення Потебнею цих явищ застаріло [230: 19]. Однак це не знижує методологічної цінності спостережень ученого. У Потебні східнослов'янські форми виразно протиставлені старослов'янським. Розгляд значної кількості прикладів з різних слов'янських мов [430: 1–49] дав Потебні можливість дійти висновку, що праслов'янськими за походженням є неповноголосні форми; отже, саме з них виникли повноголосні [там же: 48]. Проте докази вченого мають суто лінгвістичний характер і не зумовлені орієнтацією Потебні на старослов'янську як на мову-еталон. Характерно, що пізніше Потебня припускав, що праслов'янськими за походженням є повноголосні форми [438: 118*–119*].

Молодограматики питання про мову-еталон розв'язували негативно. У критичному ставленні до твердження про санскрит як про індоєвропейську мову-еталон Дельбрюк ішов за Боппом [197: 137–138].

Учені Московської школи розглядали старослов'янську мову як найбільш давню, найбільш архаїчну з усіх слов'янських, що, на їхню думку, зумовлює важливе значення старослов'янської в порівняльно-історичному вивченні слов'янських мов. Однак ця обставина не означає, що старослов'янська є мовою-еталоном, що вона в усіх випадках найкраще зберегла особливості праслов'янської мови, які реконструюють шляхом порівняння всіх слов'янських мов [544: 7; 216: 12].

З погляду Фортунатова, аналогічно слід підходити й до санскриту, який не можна розглядати як мову-еталон у процесі реконструкції спільноіндоєвропейської мови. Про це, як зазначає Ф. М. Березін, ідеться в

першому лекційному курсі Фортунатова, прочитаному в Московському університеті в 1875–76 академічному році [26: 39]¹.

У контексті проблем, що ми розглядаємо, безсумнівний інтерес викликає ставлення мовознавців до «хвильової» теорії.

Потебня оцінював експланаторні можливості «хвильової» теорії невисоко, віддаючи явну перевагу теорії «родовідного дерева». Він писав: «До теорії Шмідта... я ставлюся негативно, на скільки² вона не є лише ускладненням теорії генеалогії (це ускладнення необхідне), але для боротьби з нею не готовий» [450: 82].

Досліджуючи конкретний історико-мовний матеріал, Потебня показує штучність спроб звернення до цієї теорії у з'ясуванні конкретних фонетичних змін. Потебня погоджується з Шмідтом, що другий голосний *e* в дієслівній формі **везете** виник не в спільноіндоєвропейській мові, а пізніше [439: 30]. Водночас Потебня вважає «сумнівною» думку Шмідта про те, що голосний *a* у відповідних давньоверхньонімецькій і литовській формах (**wegat**, **wežate**) підриває твердження про існування в минулому балто-слов'янської мовної єдності [там же: 30–31]. Запропоноване Шмідтом пояснення в дусі «хвильової» теорії здається Потебні занадто складним: «Уявити собі хвилю, яка, кочучись здалека, занесла в слов[’янські] мови друге *e* у **везете** і ослабла коло берега литовської мови (**wežate**), на мою думку, важче, ніж думати, що всередині слов'янської мови виникло прагнення, яке породило друге *e* у **везете**, **ведете**» [там же: 31].

Ідучи за дивергентно-конвергентною теорією та віддаючи перевагу процесам дивергенції в дусі теорії «родовідного дерева», Фортунатов і Шахматов критично ставилися до «хвильової» теорії. В опублікованих працях Фортунатова та Шахматова відомостей про це немає. Але згаданий вище перший лекційний курс Фортунатова [26: 41], а також неопубліковані праці Шахматова «Великорусская диалектология» [693] та «Историческая этнография восточной Европы» [694] містять негативну оцінку «хвильової» теорії³.

У мовознавстві добре відомий погляд Лескіна, який убачав вади цієї теорії (у її динамічній інтерпретації) в ігноруванні можливості розходження та сходження тих або інших народів і, отже, їх мов [661].

Цю позицію поділяли Фортунатов і Шахматов. «Хвильова» модель є експланаторною, проте вона не передбачає численних порушень, пов'язаних із складними історичними причинами; треба брати до уваги соціальні чинники, категорії простору та часу [694: 58]. Цим слід пояснювати те, що мови мають достатньо чіткі межі. Отже, критичне ставлення Фортунатова та Шахматова до

¹ Рукопис зберігається в Архиві Російської Академії наук, ф. 90, оп. 1, од. зб. 44, арк. 1–44 зв. [26: 35].

² В опублікованому листі Потебні до Ягича від 18 січня 1878 р., який ми тут цитуємо, російською мовою: «на сколько».

³ Ці праці досліджено недостатньо. Про ставлення Шахматова до «хвильової» теорії писав Б. О. Ларін [336: 13].

«хвильової» моделі (теорії) було зумовлене тим, що вона недостатньою мірою враховує конкретні історичні обставини життя того або іншого народу і, отже, зв'язок історії мови з історією народу. Звідси й на перший погляд парадоксальна теза Шахматова: хоча матеріал слов'янських мов ніби підтверджує «хвильову» теорію, «твердження, що випливають з теорії Шмідта, видаються нам неприйнятними й такими, що затримують історико-порівняльний аналіз цих мов» [там же: 11 зв.].

Критично ставився до «хвильової» теорії Бодуен де Куртене: він уважав, що в її межах, як і в межах теорії «родовідного дерева», мова розглядається у відриві від людини; крім того, «хвильова» теорія не бере до уваги чинник змішування мов [39, т. 1: 7, 131; т. 2: 342–343].

В українському мовознавстві 70-х рр. XIX ст. – 30-х рр. XX ст. історичну інтерпретацію східнослов'янського мовного матеріалу в дусі «хвильової» теорії подавали Смаль-Стоцький, Колесса, Сулима, Бузук, Німчинов, а в російському — Соболевський, Будде, Трубецький [159: 133; 154: 21–26].

Так, Соболевський звертався до «хвильової» теорії, зокрема, для доказу локалізації «нового Ъ» в «галицько-волинському наріччі» [501: 19–21; 497: 316].

У межах «хвильової» теорії було зближено змішування *ж, ш* із *з, с* у російських говорах з подібним явищем польської мови в книжці Будде «К истории великорусских говоров» [55: 295]. Незважаючи на критику Шахматова ¹, Будде й надалі трактував так само деякі риси російських говорів (дзекання-цекання, ствердіння *р*), говорячи не про запозичення, а про те, що західна частина «середньоруських» говорів (у шахматовському трактуванні цього терміна) «пережила спільні явища з польськими говорами» [56: 195] ².

У відповідь на критику ряду мовознавців (див. вище) Смаль-Стоцький зробив спробу обґрунтувати свою тезу про споконвічну близькість української мови до сербської [680: 470–474, 480] твердженням науковості «хвильової» теорії, на відміну від теорії «родовідного дерева» [487: 18–19].

Методологічні розбіжності між мовознавцями, у першу чергу між Шахматовим, з одного боку, та Соболевським, з іншого, найбільш повно відбито в інтерпретації генезису псковських сполучень *гл, кл* на місці праслов'янських *dl, tl*.

Як відомо, започаткував вивчення сполучень *гл, кл* Васильєв, який, навівши приклади з *гл* у давніх пам'ятках (**привегли**), висловив припущення, що *гл* є рефлексом праслов'янського *dl* [98: 263–264].

Каринський включив у сферу дослідження слова з сполученням *кл* і пояснив наявність *гл, кл* аналогією [273: 185–186].

Інакше підійшов до інтерпретації цих сполучень Соболевський. Порівнявши «псковський говір» з польськими та литовськими, Соболевський

¹ «Думка автора й уся його аргументація настільки для мене незрозумілі, – писав Шахматов, – що не наважуюся спростовувати всіх цих тверджень» [575: 29].

² Характерно, що це формулювання Будде повторив у другому виданні «Лекцій по истории русского языка» [57: 305].

прийшов до висновку, що *дл, кл* — дуже давнє явище, що виникло до переходу *дл, тл > л* у частині слов'янських мов. Отже, предок псковського говору був перехідним від східних говорів праслов'янської мови до північно-західних [496: 232–233]. Близьку позицію зайняли Ляпунов [347: 544–545; 349: 96–97] і Поржезинський [339: 147], який, спираючись на Лескіна [661], теоретично обґрунтовував необхідність примирення крайностей обох теорій — «родовідного дерева» та «хвильової» [424: 227–228].

«Лінію» Лескіна підтримували й Вовк-Леонович і Фасмер [154: 26–28].

Своєрідність сполучень *дл, кл* не могла не привернути уваги Шахматова. Пояснення Соболевського Шахматов вважав неприйнятним: побудоване в дусі «хвильової» теорії, воно «суперечить ідеї прамови» [688: 12], руйнує наші уявлення про «спільноруську прамову» [689: 62]. Тому вчений шукав інші трактування.

Спочатку Шахматов слідом за Каринським звертався до аналогії [593: 175–177], проте таке пояснення викликало в нього сумніви. Учений зміг подолати їх, після того як йому вдалося виявити в псковських писцових книгах XII ст. слово **жерегло** «гірло», а в сучасних псковських говорах — слово **жагло** «жало». Наявність *дл* у цих випадках не можна пояснити аналогією. Це примусило Шахматова переглянути свою точку зору. Появу *дл, кл* учений почав розглядати в межах висунутої ним «ляської» гіпотези [574: 19–20; 582: 4–8; 595: 101–102, 368; 570: 60–61; 688: 12]. Шахматов звернувся до пояснення цього явища іншомовним впливом тому, що пояснити його в межах достатньо жорсткої дивергентно-конвергентної моделі неможливо: за Шахматовим, дивергентні процеси неминуче спричинялися до переходу *дл, тл > л* у всіх без винятку східнослов'янських діалектах [574: 19; 582: 7–9; 570: 60–61; 688: 12], а конвергенцію вчений допускав лише для близькоспоріднених мов за наявності відповідних історичних умов.

У цьому плані значний інтерес викликає оцінка Ляпунова. Очевидно, останній мав на увазі й шахматовську інтерпретацію історії *дл, кл*, коли писав про «надмірне іноді... захоплення Шахматова теорією «родовідного дерева» [349: 237], у той час як, за Ляпуновим, цій теорії «не слід надавати значення безумовної точності» [343: 685].

Як відзначають дослідники, одна з вимог Фортунатова до лінгвістичної реконструкції полягає в необхідності чіткого розмежування реальних, зафіксованих і гіпотетичних, реконструйованих фактів [244: 463].

Цю вимогу відбито в практиці досліджень учених Московської школи, зокрема Шахматова. Водночас у деяких випадках надмірне захоплення реконструйованими явищами призводило Шахматова до ототожнення реконструкту з реальним мовним фактом. Так, одне з зауважень Шахматова на адресу Смаль-Стоцького та Гартнера полягає в тому, що автори граматики української мови лишили поза увагою прасхіднослов'янський *ѣ < ѣ* [604: 14].

Носовий голосний *ѣ* у деяких граматичних формах праслов'янської мови реконструював Фортунатов [548: 389; 544: 185]. Гіпотезу Фортунатова прийняли його учні [599: 130–131; 590: 41; 595: 13–14, 111–112; 605: 21; 337: 66; 216: 78–

80; 214: 172–173; 221: 118–119; 342: 179; 330: 18; 425: 112–113]. Очевидно, твердження Фортунатова для Шахматова було аксіоматичним, тому він сприймав реконструкт *ѣ* як реальний мовний факт, брак посилання на який у відповідних лінгвістичних працях є недоліком.

Реконструюючи фонетичні закони, учені Московської школи прагнули спиратися на ретельний аналіз якомога більшої кількості архетипів. Вимогу конкретно-історичного підходу до фонетичних законів було реалізовано в дослідженні виникнення, напрямку, закономірностей розвитку того або іншого фонетичного явища. При цьому, як відзначають дослідники, представники школи трактували розвиток як повільну еволюцію [213: 655; 448: 87], поступову зміну артикуляції (на основі чисто антропофонічного підходу) [177: 80–81].

У центрі уваги вчених Московської школи звичайно опиняються тривалі процеси, що охоплюють широкі часові категорії.

Ці особливості реконструкції фонетичних законів у працях учених школи істотно відрізняли їхні студії від досліджень інших мовознавців. У цьому плані сучасники відзначали, з одного боку, «глибоку історичну перспективу» в Шахматова [210: 103–104] і, з іншого боку, брак «нехиткої історичної перспективи» в Соболевського [559: 17–18].

Історичний підхід учених Харківської школи до фонетичних явищ з достатньою повнотою відбився в удосконаленні прийомів хронологізації та локалізації архетипів і фонетичних законів. Представники школи в усіх випадках намагалися дати абсолютну хронологію тих фонетичних змін, історію яких розглянуто в їх працях¹.

«Очерк истории звуков и форм русского языка с XI по XVI столетие» Колосова став, за словами С. К. Булича, «першим у нашій науковій літературі хронологічним оглядом звукових і формальних особливостей руської мови за пам'ятками» [78: 832].

Водночас Колосов нерідко обмежувався вказівкою на першу та наступні фіксації певних фонетичних рис у давніх писемних пам'ятках, не ставлячи питання про час появи тих або інших фонетичних явищ (процесів) у самій мові (її діалектах). Так, заміни літери **ѣ** Колосов відзначав у давньоруських пам'ятках XI ст. (це, на думку вченого, особливо характерне для пам'яток кінця XI ст.), причому замість **ѣ** найчастіше вживається літера *e* [310: 67–68]. Щодо питання про час виникнення відповідного фонетичного процесу в східнослов'янських діалектах, то його Колосов не ставить.

Більш рішуче, як показує наш аналіз, підходив до проблеми хронологізації архетипів і фонетичних законів Житецький. Так, відштовхуючись від свідчень давньоруських пам'яток, у яких уживання літер *i* та *e* замість **ѣ** спостерігається вже в XI ст., Житецький зосереджує свою увагу на переході *ѣ* > *i* в «малоруському наріччі» та в «новгородському говорі» і відзначає, що цей фонетичний закон «зародився на самому початку історичного життя

¹ Націленість Потєбні, Колосова та Житецького на встановлення часу фонетичних змін відзначав В. Макушев [356: 365–366].

слов'яноруських племен», тобто в період виникнення давньоруської писемності [225: 96], або ще раніше: «зародившись у доісторичну епоху», *i < ѣ* «виступило в давньоруський період як досить рельєфна діалектна особливість» [там же: 137].

Більш детально розробляє питання абсолютної хронологізації Потебня. Однею з особливостей історичного підходу вченого до фонетичних явищ є намагання там, де це можливе, чітко встановлювати їх абсолютну хронологію, спираючись на свідчення писемних пам'яток.

Проте робить це Потебня дуже обережно¹: недоліки писемних пам'яток як джерела вивчення історії мови в часи Потебні були вже добре відомі (див. 2.2).

Потебня в багатьох випадках встановлює лише приблизну хронологію, нерідко вказуючи на століття, не пізніше якого відбулася та або інша фонетична зміна, або століття, у якому або раніше якого відбувся певний перехід. Так, щодо подовження приголосних української мови у сполученнях з *j* Потебня зазначив: «Час появи подвоєння не пізніше XV ст.; у кінці цього століття в західноруській грамоті знаходимо **иллиничы**» [430: 131]. Акання в південновеликоруських говорах виникло не пізніше кінця XIV ст. [там же: 60], а екання, якщо брати до уваги початок цього процесу, — не пізніше XIII ст. [там же: 66¹]. Іноді Потебня вказує на століття, з якого, на його думку, почала відбуватися певна фонетична зміна. Так, початком переходу *e* в *o* в північноросійських говорах є XIII ст. [там же, 77].

Лише іноді Потебня наважується давати більш точну абсолютну хронологію. Зокрема, він робить висновок, що сучасні форми другого повноголосся в північновеликоруських говорах можна датувати XIV–XV ст. [438: 97]. Це твердження було аргументоване численними посиланнями на писемні пам'ятки XI–XV століть [там же: 97–103].

Часто Потебня вагався в датуванні того чи іншого фонетичного явища (процесу) і прямо вказував на це. Наприклад, розглядаючи перехід *e > o* під наголосом у південновеликоруському наріччі, він зазначав: «Часу, коли почався цей перехід, визначити не можемо» [430: 65²]. Причина — наявність лише порівняно пізніх писемних пам'яток з відповідних територій. І все ж Потебня намагається хоча б приблизно хронологізувати перехід *e > o* в південновеликоруському наріччі: «Безсумнівно тільки, що він, з одного боку, набагато новіший за поділ великоруської мови, а з другого, що він старіший за половину XVI ст.» [там же].

Якщо взяти до уваги, що, згідно з потебнянською концепцією східнослов'янського глотогенезу, російська мова розпалася на північноросійське та південноросійське наріччя не пізніше початку XIII ст. [там же: 138], то можна окреслити досить широкі хронологічні межі: початок XIII ст. – середина XVI ст.

На великі труднощі у визначенні часу занепаду редукованих поряд з Потебнею [там же: 93] вказували Колосов [310: 87] і Житецький [225: 66].

¹ На це вказують дослідники наукової творчості Потебні [558: 120].

Вище (2.2) ми відзначали, що в 20-і – 60-і рр. XIX ст. було зроблено низку спроб встановлення відносної хронології фонетичних явищ (за «колінами» родовідного дерева).

Звернення до праць учених Харківської школи показує подальше вдосконалення методики відносної хронологізації¹ (остання полягала насамперед у визначенні часової послідовності фонетичних змін). Так, Потебня, а слідом за ним Житецький і Колосов розробляли твердження про те, що подовженню та подальшій дифтонгізації *o*, *e* в нових закритих складах в українській мові передували занепад редукованих голосних [431: 12, 35–36; 438: 49–51; 225: 108–109; 309: 107–108, 261]².

На думку Колосова, перехід *ě* > *i* виник раніше тих змін в українському вокалізмі, які були пов'язані з якістю складу або з наголосом. Це стосується, зокрема, якісних змін *o*, *e* в нових закритих складах [309: 29].

Складність лінгвістичних завдань, які прагнули розв'язати вчені Харківської школи, призводила їх до невмотивованих визначень часової послідовності звукових змін. Так, розглядаючи збіг голосних *ы*, *i* в «середньому» *и*, Колосов висловив припущення, що спочатку відбувся перехід *ы* > *и*, а потім зміна *i* > *и*. Оскільки, за Колосовим, перехід *i* > *и* був зумовлений необхідністю відрізнити споконвічний *i* від *i*, що виник з *ě*, зміна *ě* > *i* передувала переходу *i* > *и*. Отже, учений встановлює відносну хронологію трьох фонетичних процесів: 1) *ы* > *и*; 2) *ě* > *i*; 3) *i* > *и*. При тому зауважимо, що Колосов спирався виключно на сучасні діалектні дані [там же: 91–92].

Подібні реконструкції не були достатньо вмотивованими і в інших випадках. Так, Потебня встановлює відносну хронологію ряду «ослаблень» приголосних в історії української мови: на думку вченого, спірантизація проривного *z* відбулася до переходу *v* і *л* в *ў* та появи дієслівних форм без *m* у 3-й особі теперішнього часу [430: 140]. Проте ніяких аргументів Потебня не наводить.

Те ж саме можна сказати про відносну хронологію занепаду редукованих і виникнення повноголосся в інтерпретації Житецького. На його думку, повноголосся сформувалося в спільноруській мові слідом за занепадом редукованих: воно є наслідком цього процесу. Пояснюючи це твердження, Житецький звертається до тенденції відновлення вокалізму, ослабленого занепадом редукованих [225: 63–64]. Схематизм і абстрактність такої інтерпретації викликали негативну оцінку з боку Потебні та Колосова [438: 44–45; 309: 261].

¹ На властиве Потебні прагнення до встановлення відносної хронології окремих явищ указують історіографи мовознавства [402: 107]. Необхідно відзначити, що відносну хронологію вчені Харківської школи дають лише в окремих випадках. Перевага абсолютної хронологізації в їхніх студіях пов'язана з недостатньою розробленістю методики встановлення відносної хронології.

² У розгляді зв'язку цих явищ у працях Потебні, Колосова та Житецького є й розбіжності, які тут видаються неістотними.

В історико-фонетичних студіях учених Харківської школи зроблено також окремі спроби синхронізації фонетичних явищ (процесів) минулого. Так, Потебня визначає часову співвідносність спірантизації проривного *z* і виникнення форм типу *мозку* в українській мові. На його думку, ці зміни відбулися одночасно, і критерієм є легкість-важкість вимови: сполученнях *zh* є ще більш важким для вимови, ніж *zk* [431: 71].

При датуванні деяких фонетичних явищ учені Харківської школи поєднують абсолютну й відносну хронологію. Прикладом такого поєднання може служити датування Потебнею спірантизації проривного *z* в українській мові. Відзначивши в написі на чарі Володимира Давидовича Чернігівського (1151 р.) форму **осподаря**, учений зауважує, що в ній міг занепадати лише початковий фрикативний приголосний, а зміна проривного *z* у фрикативний «почалася, звичайно, задовго до цього занепаду» [430: 133].

Сформульовані Бодуеном де Куртене в праці «Некоторые общие замечания о языковедении и языке» (1871) принципи відносної хронології [39, т. 1: 67–68] урахували досягнення сучасників, у тому числі й Потебні.

Значним був внесок учених Харківської школи в розробку проблеми розрізнення архаїзмів і інновацій у фонетичних системах східнослов'янських мов. Конкретно-історичний підхід до мовних явищ із широким використанням матеріалу як давніх писемних пам'яток, так і сучасних діалектів у багатьох випадках дозволяв одержати надійні результати, що стали надбанням мовознавства ХХ ст. – початку ХХІ ст.

Водночас у розв'язанні зазначеної проблеми вченими Харківської школи певною мірою відбилася й обмеженість принципу історизму. Так, Колосов, відстоюючи твердження про первинність початкового старослов'янського звукосполучення *je* відносно східнослов'янського голосного *o* (ст.-сл. **єлень** – укр. і рос. **олень**), аргументує це, зокрема, тим, що початкове *je* властиве всім південно- та західнослов'янським мовам. Учений відзначав, що всі слов'янські мови, крім східнослов'янських, мають у ряді слів початкове *je*. Отже, *je*, як риса більшого поширення, є архаїзмом, а *o* — інновацією [310: 15–16].

Потебня оцінив цей аргумент негативно. Він зазначив, що не завжди східнослов'янському *o* на початку того самого слова відповідає *je* в мовах південних і західних слов'ян. Зокрема, початковий *o* представлено не тільки в рос. і укр. **омела**, а й у відповідних словенських (**oméla**) і сербських (**омела**) словах; у чеській мові поряд з формою **jeseň** є також **oseň** [438: 22]. «Важливість цих відхилень, — писав Потебня, — мусить бути сумірною з тим, що й усіх слів з початковим *ε* = *o* навряд чи набереться два десятки» [там же].

Друге заперечення Потебні має методологічний характер: «Припустивши, що дійсно тільки руська мова має *o* = *ε* (**олень** = **єлень**), чи зобов'язані ми з цього виводити, що *o* з *ε*?» [там же]. Залишивши це питання без відповіді, Потебня відзначив, що до «подібних питань» він буде звертатися, розглядаючи історію повноголосся [там же].

Це зауваження вченого свідчить про те, що він інтерпретував проблему розрізнення архаїзмів і інновацій у споріднених мовах на основі врахування

поширення тієї або іншої мовної особливості як таку, що має методологічний характер.

Звернення до потєбнянської гіпотези генезису повноголосся підтверджує правомірність цього висновку. Розглянувши різні трактування історії цього явища, Потєбня пояснив схильність деяких учених виводити повноголосні форми з неповноголосних «звичкою до способу виведення від більшості» [там же: 115]. Зокрема, російській повноголосній формі *город* відповідають форми з голосними тільки після плавного приголосного: ст.-сл. *ǫrōdъ*, блг. *gradъm*, сrb. *grad*, словен. *grad*, ч. *hrad*, п. *gród*, в.-луж. *hród*, н.-луж. *grad* [там же]. Проте це, за Потєбнею, зовсім не свідчить про первинність неповноголосних форм. На його думку, «виведення від більшості... може дати тільки сумнівний результат, тому що не позбавлене ймовірності й те, що одне нарiччя зберегло ознаку, втрачену всіма іншими» [там же: 116].

Певна обмеженість історичного підходу вчених Харківської школи до мовних явищ у процесі їх хронологізації відбилася в значній архаїзації архетипів, у намаганні давати якомога більш давню хронологію фонетичних законів.

З погляду Колосова, прасхіднослов'янська мова містила в собі, як у зародку, не тільки спільні майбутні риси близькоспоріднених східнослов'янських мов, а й специфічні (в тому числі діалектні) особливості, наприклад акання [309: 56]. Це твердження пов'язане з ідеєю поступовості розвитку. Так, у зв'язку з виникненням акання Колосов писав: «Можливо, що ненаголошене *o* не відразу перейшло в чисте *a*, а мало-помалу нахилиючись до цього останнього звука» [там же: 60].

Близьку думку висловлював Житецький, який був упевнений, що практично для всіх сучасних фонетичних явищ у спільноруській правові можна виділити «зачаткові елементи, які служать основою для розвитку більш пізніх типових особливостей, що характеризують окремі нарiччя» [225: 260].

Прикладом значної архаїзації фонетичних фактів у Житецького може служити дослідження занепаду редукованих: він відбувся ще в спільноруській правові раннього періоду, до виникнення в східних слов'ян писемності. Це твердження Житецький аргументував, зокрема, посиланням на свідчення найдавніших писемних пам'яток (XI ст.): в них літери *ъ*, *ь* або замінюються на *o*, *e*, або зникають, або змішуються [там же: 59].

Неаргументованість твердження про ранній занепад редукованих доводив Потєбня, відзначаючи, зокрема, майже цілковиту правильність уживання літер *ъ* і *ь* у сполученнях з плавними приголосними в Галицькому євангелії 1144 р. Житецький правильно дає відносну хронологію занепаду редукованих і дифтонгізації *o*, *e* в нових закритих складах (слідуючи за Потєбнею), але, оскільки абсолютну хронологію занепаду редукованих Житецький визначає помилково, абсолютну хронологію процесу дифтонгізації *o*, *e* він дає також неправильно [438: 44–47; 446: 47]. Для доказу прасхіднослов'янського характеру подовження цих голосних необхідно виявити

«сліди подовження» *о, е* не тільки в сучасній українській мові, а й у російській і білоруській [438: 46–47].

Аналіз показує, що значна архаїзація процесу подовження та дифтонгізації *о, е* певною мірою суперечила теоретичним настановам Житецького, який підкреслював необхідність конкретно-історичного підходу до мовних явищ: «На тій підставі, що ті або інші звукові особливості існували в давньочеському або в давньосербському наріччі, не завжди можна... з повною впевненістю стверджувати, що вони існували й у давньоруському. З іншого боку, ізолюючи спільні елементи кількох мов в одну штучну групу, легко втратити індивідуальний паросток живої справжньої мови...» [225: 261].

Твердження про давній час занепаду редукованих і дифтонгізації *о, е* в нових закритих вкладах критикував і Колосов. Посилання Житецького на форми типу **пръвыи, пръстень**, які нібито свідчать про те, що занепад редукованих «початком своїм сягає в доісторичну праруську давнину» [там же: 113–114], видається Колосову непереконливим. Зазначених форм, за Колосовим, не було ні в старослов'янській, ні в давньоруській мові: очевидно, Житецький спирався на відомий словник Ф. Міклошича [665], де подібні форми наведено без розрізнення **ъ, ь** у сполученнях з **р, л**; отже, вони є штучними. Колосов відзначає, що в словнику О. Х. Востокова [111] представлені «справжні старослов'янські форми: **пръвыи, пръстень**» [309: 9]. Щодо форми **тънькъ**, то вона вживається в пам'ятках «сербського письма», притому переважно пізніх, з характерним для них змішанням **ъ і ь** [там же]. Оскільки занепад редукованих — порівняно пізніє явище, неаргументованим є й твердження про «доісторичну давність» дифтонгізації *о, е* [там же: 261].

Деякі фонетичні архетипи в студіях учених Харківської школи мають позачасовий і просторово не закріплений характер. Це стосується частини архетипів у складі фонетичних законів, які реконструював для спільноруської прамови Колосов: переходу **ѣ** в **е**, взаємозаміни звуків **у** та **в**, переходу напружених редукованих в **о** та **е**. Колосов сам відзначає, що це явища різночасні й різної локалізації, але в той же час вважає за можливе інтерпретувати їх як спільноруські [310: 14–15]. Водночас Колосов розглядає, наприклад, перехід напружених редукованих в **о** та **е** як «руську» та «великоруську» особливість [там же: 14–15, 38–40].

У зв'язку з цим необхідно відзначити, що терміни *руський* і *великоруський* Колосов уживає недостатньо чітко та диференційовано, і це відбито в назві його праці «Очерк истории звуков и форм русского языка с XI по XVI столетие», де висвітлено історію зазначених мовних явищ.

Неправомірне розширення кола фонетичних архетипів спільноруської прамови в Колосова викликало негативну оцінку Потебні [438: 3, 14]. Унаслідок цього Колосов частково змінив свою позицію: взаємозаміну **у** та **в** він став розглядати як стару, але не спільноруську рису [309: 86].

Актуальною була й критика Ягича: найбільш істотний недолік зазначеної книжки Колосова [310] Ягич убачав у тому, що в цій праці не

враховано локалізацію писемних пам'яток і висновки, зроблені на матеріалі кількох пам'яток, поширено на весь східнослов'янський мовний терен [627: 8].

Одним з важливих результатів наукової творчості Потебні, Колосова та Житецького є удосконалення такого засобу історичного пізнання, як прийом генетичного обертання, тобто перетворення просторових відношень у часову послідовність. Так, Потебня та Житецький реконструювали проміжні дифтонги в процесі переходу *o*, *e* в *i* саме тому, що дифтонги наявні в сучасних північних (поліських) говорах української мови; отже, у них законсервовано етап дифтонгізації, який у минулому пережили всі українські говори (у концепції Житецького — спільноруська прामова в цілому).

Наявність історичної перспективи в студіях учених Московської школи виявилася й у тій значній увазі, яку вони приділяли питанню про просторово-часову співвідносність мовних фактів минулого. Представники цієї школи, зокрема Шахматов, неодноразово підкреслювали важливість прийому хронологізації [603: 35; 569: 148]. «Хронологічний розгляд видозмін мови впродовж її життя (уживання), — писав Будде, — і становить зміст науки історії мови» [57: 29].

Особливості хронологізації в працях учених Московської школи та їхніх сучасників пов'язані з пріоритетністю того або іншого джерела вивчення історії мови. Позиції вчених Московської школи та представників історичного методу тут не збігалися. Це найбільш виразно відбито в працях Шахматова та Соболевського.

У питаннях хронологізації Соболевський стояв на традиційних позиціях. Традиційність виявилася в тому, що він, віддаючи перевагу абсолютній хронологізації, датував ті або інші зміни в мові майже виключно за пам'ятками, нерідко обмежуючись лише вказівкою на перші фіксації в давніх рукописах. Так, з приводу ствердіння *p* у «смоленсько-полоцькому говорі» Соболевський зазначає, що його відбито в пам'ятках кінця XIV – початку XV ст. [506: 22], однак питання про час виникнення зазначеного явища вчений не ставить. Звернувшись до хронології акання, Соболевський вказує, що «перші сліди акання в пам'ятках відносяться лише до XIV ст.» [500: 76]. Учений надавав великої ваги часу відбиття тих або інших явищ у пам'ятках; так, у зв'язку зі збільшенням випадків акання в рукописах XV–XVI ст. Соболевський приходив до висновку, що «акання та пов'язані з ним звукові явища в XV–XVI ст. мали вже значні розміри, близькі до розмірів сучасного акання» [там же: 80].

Отже, тут можна говорити про ототожнення Соболевським часу виникнення фонетичних явищ із часом їх відбиття в пам'ятках.

У зв'язку з цим, зокрема з хронологізацією акання та «переходу у в *o*» [там же: 122] у працях Соболевського, Виноградов писав: «Перш за все на ґрунті ототожнення літери зі звуком несвідомо створювалася схильність робити висновки про хронологію фонетичних процесів за їх графічним виявленням» [106: 187]. Виноградов відзначав [там же: 187–188], що в такий спосіб було встановлено хронологію різних процесів у працях інших мовознавців початку XX ст.: у Зеленіна — прогресивного асимілятивного пом'якшення *k* у

російських говорах [256: 20–22, 376, 426], у Васильєва — переходу *e > o* після м'яких приголосних (крім шиплячих і *ц*) у російській мові [92: 212], в Кримського — ряду звукових явищ української мови [321].

З цим пов'язана важлива особливість абсолютної хронологізації в Соболевського та інших істориків мови, які встановлювали хронологію фонетичних явищ шляхом звернення до пам'яток: більшість явищ датовано порівняно пізнім часом (після виникнення в східних слов'ян писемності).

Такий підхід викликав критику Шахматова [569: 144–147; 571: 337–339], зумовлену іншим трактуванням прийому хронологізації, яке йшло від Фортунатова і було органічно пов'язане з особливостями порівняльно-історичного методу в межах Московської школи.

За Шахматовим, відбиття тих або інших фонетичних явищ у пам'ятках має багато в чому випадковий характер. Це стосується, зокрема, перших фіксацій [569: 144]. Недостатня кількість пам'яток, особливо найдавніших, обмеженість графічних засобів, консерватизм, наступність письма — усе це не сприяє відбиттю в пам'ятках давніх явищ [603: 22, 36; 591: 285–287; 571: 337].

Отже, і в питаннях хронологізації пам'ятки як джерело вивчення історії мови видавалися Шахматову ненадійними. У зв'язку з цим він писав: «Писемні пам'ятки ні в якому разі не можуть служити безперечними показниками хронології звукових явищ; так, наприклад, пам'ятками акання засвідчене, в дуже слабкому притому ступені, не раніше як у XIV ст., а між тим зв'язок південновеликоруського та білоруського акання веде неминуче до твердження, що це явище більш давнє» [571: 338].

Визначаючи значення пам'яток для хронологізації мовних процесів, Шахматов віддавав безперечну перевагу іншому джерелу хронологізації — сучасним діалектним даним. Вони дають можливість встановлювати відносну хронологію мовних явищ, яка в працях Шахматова та інших представників Московської школи явно переважає над абсолютною.

Як відзначає В. К. Журавльов, важливим відкриттям порівняльно-історичного мовознавства другого періоду стало твердження про те, що для історії мовних явищ більш важливою є не абсолютна, а відносна хронологія [244: 470]. Орієнтація істориків мови на відносну хронологію ніби впливає з основного постулату молодограматиків: фонетичний процес відбувається в чітко визначеному фонетичному оточенні, на певному етапі розвитку даної мови, на обмеженій території. Зіставлення фонетичних позицій і дає можливість установити відносну хронологію мовних явищ [там же].

Вище йшлося про формулювання Бодуеном де Куртене принципів відносної хронології (3.1). Воно мало велике теоретичне і практичне значення [26: 114–115].

Зокрема, учень Бодуена де Куртене Богородицький дав відносну хронологію основних фонетичних процесів праслов'янської та прасхіднослов'янської мов [34: 52–54; 36: 275–294], велику увагу відносній хронології в праслов'янській мові приділив Г. А. Ільїнський [266].

Як приклад блискучого застосування прийому відносної хронологізації в межах зовнішньої реконструкції звичайно наводять установлення Фортунатовим [548: 398] послідовності здійснення першої та другої палаталізацій задньоязикових у праслов'янській мові [620: 419; 409: 29]. Це стало важливим орієнтиром для учнів Фортунатова, зокрема для С.М.Кульбакіна, який, розглядаючи «одне з найдавніших явищ праслов'янської епохи», перехід $s > x$, установлює більш пізні явища, серед яких також визначає відносну хронологію [263: 79–80].

Проте можливості зовнішньої реконструкції були обмежені [490: 55–56; 244: 476–477], а до реконструкції внутрішньої вчені Московської школи зверталися лише спорадично.

Розгляньмо особливості визначення відносної хронології в працях Шахматова та інших представників Московської школи. Порівнюючи дані сучасних слов'янських мов у сукупності їх говорів, Шахматов установлює більш і менш давні фонетичні явища. Особливість такої хронологізації, як відзначає В. К. Журавльов, полягає в тому, що хронологічну ієрархію мовних явищ і процесів за даними зовнішньої реконструкції відтворюють відповідно до певних «колін» родовідного дерева. Переважна більшість явищ, спільних у споріднених мовах, належить до прамовного стану; специфічні риси є пізньою інновацією [244: 477; 235: 69–70]. Такий різновид відносної хронології є характерним для ранніх етапів розвитку компаративістики [244: 477].

Теоретичні висловлювання та практичні дослідження Шахматова свідчать, що він стояв саме на таких позиціях. Зокрема, Шахматов писав: «У галузі звуків не можна назвати жодного такого явища, спільного всім руським наріччям, піднаріччям, говорам, яке не сягало б епохи доісторичної. Винятком є занепад глухих \bar{v} і \bar{b} і заміна їх у певній позиції через o та e » [595: V²]. Так, у прасхіднослов'янській мові Шахматов виділяв діалектні риси праслов'янського походження, до яких він відносив перехід нескладового u в губно-зубний v через ступінь губно-губного w та проривного g у фрикативний γ [там же: 288–296]. Учений виходив саме з того, що фонетичне явище великого поширення звичайно буває також рисою далекої давнини. І хоча такий аргумент має лише відносну вагу [76: 183–184; 490: 56], гіпотеза Шахматова про праслов'янське походження γ залишається актуальною й у наш час.

Такий підхід зумовив значну архаїзацію багатьох фонетичних явищ у студіях Шахматова (а слідом за ним — і в працях інших учених Московської школи), що протистояло порівняно пізньому датуванню в представників історичного методу, насамперед в Соболевського.

Щоб переконатися в цьому, достатньо вибірково порівняти деякі хронології Соболевського та Шахматова. Так, за Соболевським, перехід z проривного у фрикативний приголосний у «галицько-волинському наріччі» відбувся в XIV ст. [505: 117; 500: 112]. Шахматов, як відзначалося, вважав, що перехід $g > \gamma$ мав місце ще в діалектах праслов'янської мови. Соболевський датував перехід $e > o$ (різної локалізації) XII–XIII ст. [500: 59]. Шахматов, прийнявши твердження Ягича [627: 37] та Фортунатова [548: 311–312] про два

етапи зміни *e > o* (спочатку після шиплячих і *j*, а пізніше й після інших м'яких приголосних), слідом за Фортунатовим відносив перший етап до праслов'янської мови [595: 8–9, 17–18].

Такий характер хронологізації зумовив значні вагання Шахматова в датуванні деяких процесів. Як зазначалося, палаталізацію та лабіалізацію (лабіовеляризацию) приголосних перед голосними переднього та заднього ряду Шахматов хронологізував по-різному: у ранніх працях він вважав цей процес прасхіднослов'янською інновацією (вона виникла паралельно й на західнослов'янському терені), у більш пізніх — праслов'янською.

Подібним чином хронологізують фонетичні явища й інші вчені Московської школи [див., зокрема, 56: 67, 94–96, 189; 349: 60]. У низці випадків простежується прагнення давати більш пізню хронологію, ніж це спостерігається в Шахматова. Так, Кульбакін, розглядаючи перехід *e > o* (*ö*), висував припущення, що «початковий момент цієї зміни відноситься вже до праруської епохи» [330: 27]; отже, учений, на відміну від Шахматова, не хронологізує зазначений перехід на праслов'янському ґрунті. На думку Дурново, перехід *e > y* відбувся в південноруському та східноруському наріччях [221: 175], а не в діалектах праслов'янської мови, як вважав Шахматов.

Архаїзацію архетипів і фонетичних законів, «намагання відносити початок різних нових діалектних особливостей до віддаленої епохи прамови» [78: 831] сучасники сприймали як важливу рису Московської школи.

Такою ж була самооцінка вчених школи, які писали про те, що їм властиве віднесення до далекого минулого «явищ нових слов'янських мов у їх зачатковому стані» [264: 67]. «Як істинний послідовник фортунатовської школи, Шахматов схильний переносити початок мовних явищ у прамовний період: праслов'янську або праруську епоху», — відзначав Кульбакін [329: 6].

Оскільки Шахматов хронологізував фонетичні явища переважно найдавнішими епохами, у його інтерпретації на ґрунті окремих (самостійних) східнослов'янських мов виникла порівняно невелика кількість фонетичних явищ.

Це, звичайно, не означає, що будь-яку рису великого поширення Шахматов хронологізував праслов'янською або прасхіднослов'янською епохами. Так, він [575] полемізував з Будде, який відносив до цих епох змішування шиплячих і свистячих приголосних у касимівських говорах [55: 263, 281, 287, 325]. Погодившись із такою оцінкою, Ляпунов відзначив, що зазначена хронологія Будде є «лише плодом занадто непомірного застосування того ж методу пошуку джерел сучасних діалектних відмінностей у прामовах, яким користувалися наші вчителі — Фортунатов і Шахматов» [349: 234]. У зв'язку з цим можна згадати також критику Дурново [215: 28] інтерпретації Будде «казанського» дифтонга *eo* (*zam'eopznu*) як прасхіднослов'янського архетипу [56: 87].

Проте вчені Московської школи не обмежувалися лише віднесенням тих або інших мовних явищ до певних «колін» родовідного дерева. У межах

реконструйованих мовно-територіальних одиниць вони встановлювали свою ієрархію мовних змін.

Так, на думку Шахматова, процес лабіалізації (лабіовеляризації) приголосних у праслов'янській мові відбувся до зміни індоєвропейських *ii* та *ii* в *у* та *ь* — нелабіалізовані голосні середнього ряду [595: 60]. Висунувши твердження про те, що «веляризація та лабіалізація приголосних зникла в слов[янських] мовах поступово, у різний час в різних говорах і не відразу в усіх групах приголосних» [там же: 62], Шахматов устанавлює відносну хронологію втрати задньоязиковими приголосними лабіалізованого характеру і переходу *gy, ky, xy* > *z'i, k'i, x'i* на східнослов'янському терені. Учений пояснює цей перехід делабіалізацією задньоязикових, яка йому безпосередньо передувала. Оскільки зазначений перехід відбувався відносно пізно і його можна добре хронологізувати за пам'ятками, є можливість установити й абсолютну хронологію делабіалізації задньоязикових: у XII ст. в «південноруських» та значно пізніше в «східноруських» і «північноруських» говорах, «у багатьох з них — не раніше XIV ст.» [там же: 311].

Наведений приклад є показовим і в плані поєднання різних видів хронології: де це було можливим (щодо пізніх процесів, відбитих у пам'ятках), учені Московської школи давали й абсолютну хронологію відповідних явищ, при цьому абсолютну хронологію вони обов'язково поєднували з відносною ¹.

Уже сучасники Шахматова вказували на таку особливість Шахматова—вченого, як намагання історично пояснити всі, навіть найдрібніші діалектні явища східнослов'янських мов [270: 103]. Наш аналіз показує, що це стосується й прийому хронологізації. Для всіх явищ, які розглядає Шахматов у своїх історико-фонетичних студіях, учений обов'язково встановлює хронологію. У тих випадках, коли виникали певні сумніви, Шахматов прямо вказував на них. Так, щодо форм типу укр. *зілля*, блр. *ружжо* Шахматов пропонує два варіанти: або подібні форми виникли в «південноруському наріччі» та, отже, мають спільне походження в українській і білоруській мовах, або вони розвилися окремо на ґрунті української та білоруської мов [595: 306].

Відносячи ті або інші фонетичні явища до певних «колін» родовідного дерева, учені Московської школи давали не тільки відносну, а певною мірою й абсолютну хронологію мовних змін. Дійсно, у працях учнів Фортунатова реконструйовані прамови та наріччя мають достатньо чітко окреслені хронологічні межі (див. вище).

Проте здійснена в такий спосіб відносна й абсолютна хронологізація є одночасно відносною й абсолютною локалізацією тих або інших явищ. Справді, Шахматов характеризує, зокрема, «південноруське», «північноруське» та «східноруське» наріччя в територіальному аспекті: учений устанавлює

¹ Відносну хронологію як послідовність фонетичних змін у часі в поєднанні з абсолютною щодо окремих явищ устанавлювали й представники історичного методу [500: 63–67; 321: 194–198], проте, як відзначалося, абсолютна хронологізація в їх працях явно переважає над відносною.

приблизну територію відповідних «племен» і їх взаємне розташування з урахуванням міграційних процесів.

При цьому території поширення тих або інших фонетичних явищ минулого і відповідних сучасних рефлексів у працях Шахматова та інших учених Московської школи досить часто не збігаються. Оскільки Шахматов розглядав історію мови у зв'язку з історією народу та, зокрема, надавав великої ваги міграціям давніх «племен», це здавалося вченому цілком логічним і закономірним. У цьому плані безперечний інтерес викликає зауваження Шахматова щодо локалізації історико-фонетичних явищ у Кримського: «визначаючи те або інше звукове явище», Кримський «територію поширення його часто обмежує доволі наївним матеріалом з пам'яток або живих говорів, не уявляючи собі того природного розвитку, який це явище мало дістати за самою суттю своєю» [569: 154].

Для наукової творчості вчених Московської школи характерне подальше вдосконалення прийому генетичного обертання. Теоретичне обґрунтування важливості цього прийому дав Будде, який відзначив, «що детальне вивчення окремих наріч мови, напр. руської (її діалектологія), сприяє неминуче більш точному уявленню про спільноруську епоху, тому що дає лінгвістичні наочні в наріччях р[уської] мови зображення долі прасхіднослов'янських звукових сполучень в окремому житті цих наріч, а точне відтворення епохи спільноруської зближує цю епоху з більш ранніми та сприяє точності відтворення більш віддалених епох життя мови» [56: 58–59]. Це пов'язане з консервативністю мови [там же: 13].

Яскравим прикладом плідного використання прийому генетичного обертання може служити дослідження Шахматовим і Дурново генезису акання: різні типи акання, наявні в сучасних російських і білоруських говорах, представлено як послідовні стадії єдиного еволюційного процесу.

Ми вже відзначали, що найбільш поширені фонетичні явища вчені Московської школи розглядали і як найбільш давні. Це окремий випадок прийому генетичного обертання, який дозволяв представникам школи перетворювати просторові відношення в часову послідовність. Те, що об'єднує ряд слов'янських мов, мовознавці виводили або зі праслов'янської мови, або з епохи південно-східнослов'янської (Шахматов) чи західно-східнослов'янської (Ляпунов) єдності; те, що об'єднує східнослов'янські мови, — зі спільноруської прамови. Спільні українсько-білоруські фонетичні явища належать до південноруського наріччя, а спільні південновеликорусько-білоруські — до східноруського (Шахматов). Нарешті, специфічні риси східнослов'янських мов було інтерпретовано як такі, що виникли на ґрунті південноруського, північноруського та східноруського наріч або — найновіші явища — на ґрунті окремих східнослов'янських мов. Щоб уникнути антиісторизму, необхідно коректувати сучасні діалектні дані матеріалом давніх писемних пам'яток [604: 9, 11], що й відбите в практиці досліджень учених Московської школи.

Специфіка Московської школи багато в чому полягає саме в ширшому, ніж у попередників і сучасників, застосуванні прийому генетичного обертання,

який дозволяє зв'язати реконструйовані звуки-архетипи та звуки сучасних мов в «одну еволюційну нитку» [349: 223].

Надійність результатів залежала від того, що лінгвісти Московської школи, насамперед Шахматов, вивчали дані східнослов'янських мов на всій території їх поширення, включаючи явища, які є лише в окремих говорах [270: 103]. Орієнтація на вірогідні, чітко локалізовані явища — одна з вимог історизму в трактуванні вчених Московської школи [565: 66]. У зв'язку з цим можна згадати, що Шахматов, досліджуючи дифтонги *yo* та *ie* в російських говорах, великий розділ своєї праці присвятив ретельному огляду діалектних даних, причому значну увагу приділив локалізації [572, № 5: 111–115].

Про важливість прийомів хронологізації та локалізації в студіях учених Московської школи свідчить і критика ними тих тверджень інших мовознавців, у яких, з точки зору представників школи, дано неправильну хронологію та допущені помилки в локалізації мовних фактів минулого. Найбільш помітною тут була полеміка навколо «нового Ъ». Слідом за Ягичем [628: 99–100; 505: 16] учені Московської школи внесли важливі поправки у визначення місцевості написання пам'яток з «новим Ъ»: ці пам'ятки слід розглядати не як «галицько-волинські», а як південноруські, тобто протоукраїнські [569: 162; 605: 52; 279: 40].

Поряд з цими добре відомими фактами можна навести менш відому (власне кажучи, забуту) оцінку Дурново. На його думку, відзначені О.І.Соболевським особливості правопису даних пам'яток (у тому числі «новий Ъ») свідчать не тільки про певні діалектні особливості, а й про створення нової орфографічної системи. Вона не могла виникнути в Києві, навіть якщо в давньокіївському говорі був «новий Ъ», через наявність орфографічних традицій і вплив південнослов'янського письма. Інша ситуація була в Галичі. Тому, як вважав Дурново, Соболевський мав рацію, характеризуючи відповідні пам'ятки як «галицько-волинські», але його висновок про те, що відсутність «нового Ъ» у решті південноруських пам'яток свідчить про брак подовження *e* у відповідних південноруських говорах, «мусить бути визнаним дещо поспішним» [210: 835].

Було зроблено й важливі зауваження хронологічного характеру. Вони стосуються відсутності «нового Ъ» у давньокіївських пам'ятках XI ст. (Ізборниках 1073 і 1076 рр.). Ці пам'ятки є хронологічно більш ранніми, ніж «галицько-волинські» пам'ятки Соболевського. Отже, у них і не могло бути «нового Ъ»; його немає й у Галицькому євангелії 1144 р., і це пов'язане з тим, що ця пам'ятка не відбиває занепаду редукованих. А саме занепад редукованих викликав зміну *o*, *e* в нових закритих складах [627: 15; 569: 162; 605: 49–54; 346: 42].

Новий принцип хронологізації історії слов'янських мов запропонував Бузук. Він висунув тезу про те, що історію слов'янських мов треба ділити не на епохи правови та відокремленого життя мов, а на доісторичну та історичну епохи [61 : 98].

3.2. Причини й умови мовних змін

У працях учених Харківської школи міститься низка висловлювань, які свідчать про глибоке розуміння важливості врахування в дослідженнях з історії мови принципу причиновості. Наполегливий пошук причин фонетичних змін, як буде показано нижче, є однією з найхарактерніших методологічних особливостей студій Потебні, Колосова та Житецького.

У загальному плані продовжував зберігати актуальність здійснений Срезневським (2.2) розподіл причин змін у мові на зовнішні і внутрішні зі ствердженням пріоритету останніх. На пріоритетний характер внутрішніх причин мовних змін вказував, зокрема, Колосов [309: 266].

На матеріалі історичної фонетики східнослов'янських мов це твердження докладно розробляв Потебня. Він підкреслював, що навіть «найдрібніші звукові особливості не піддаються ніяким впливам, крім літературних» [430: 11]. Потебня підтверджує це діалектним матеріалом тогочасної української мови: у деяких говорах сіл Харківської губернії (за умов загальної «чистоти» української мови та віддаленості цих сіл від російських) у 3-й особі однини дієслів теперішнього часу представлено твердий *т*, а не м'який *т'*, як у більшості українських говорів. У цій діалектній особливості Потебня бачить «ознаку задніпровського наріччя, яку впродовж більше двох століть зберігають переселенці з-за Дніпра, які серед однорідного населення говорять *ть*» [там же].

На думку Потебні, ті або інші фонетичні особливості «можна пояснювати стороннім впливом», тобто мовною взаємодією, але звертатися до цього чинника слід «тільки в крайніх випадках, коли всі інші пояснення є непридатними» [там же: 48]. Зокрема, у східнослов'янських мовах є слова з неповноголоссям типу рос. *благо* «багато, небагато, добре, погано», *благой* «худий, бридкий, пустотливий, неспокійний», *блажь* «пустота, дурниця», укр. *благий*, *благенький* «пустий». Жодного з цих значень немає в ст.-сл. *áěāāī*, *áěāāú*. Звідси зроблено висновок, що це споконвічні східнослов'янські форми: «Малоймовірно, щоб чужу форму, рівносильну народній, було запозичено в тих випадках, коли народне значення, яке зберігається в слові, так відрізняється від церковнослов'янського» [там же: 48–49].

Допускає Потебня й можливість паралельного розвитку явищ у споріднених мовах. «З однакових засад у відокремлених одне від одного наріччях, — писав він, — виникають вельми подібні явища, причому дуже важко допустити взаємний вплив цих нарічч» [356: 30¹].

У цьому плані викликає інтерес зауваження Житецького про пріоритет внутрішніх причин розвитку фонетичних і граматичних явищ української мови: «Звуки та форми малоруського наріччя настільки своєрідні, що про польський вплив на ті та інші не може бути й мови» [227: 26].

На пріоритетний характер внутрішніх причин фонетичних змін в історії української мови вказував і Колосов. Щодо «чужих впливів», то вони, якщо й мали місце, не внесли в українську фонетичну систему нічого, що порушило б її цілісність [309: 266]. Показово, що в поясненні зміни напружених редукованих в

о, е в історії російської мови Колосов переходить від зовнішніх причин (кліматичні умови) до внутрішніх (дисиміляція) [310: 44–45; 309: 115].

Характерно, що припущення Потебні про запозичення білоруськими говорами з українських у XV–XVII ст. африкати *дж* і подовжених приголосних на місці сполучень «приголосний + *ж*» [430: 55] викликало критичні зауваження Житецького: оскільки, на його думку, білоруська мова «щодо звучності приголосних» більш близька до української, ніж до російської, зазначені фонетичні явища є для неї органічними (тобто причини їх виникнення полягають у самій фонетичній системі), і немає підстав розглядати їх як запозичені [225: 213–214].

Подальшим розвитком традицій, що склалися в порівняльно-історичному мовознавстві першого періоду, у працях учених Харківської школи, стало вивчення причин мовних, зокрема фонетичних, змін у студіях учених Московської школи. Необхідність і важливість цього добре усвідомлювали Фортунатов [552: 52; 549: 197] і його учні.

Оскільки в мовному минулому «діяли певні причини, що змінювали мову» [590: 6], одне з найважливіших завдань порівняльно-історичного мовознавства полягає саме у «визначенні причин тих або інших змін мови» [там же: 8]. У цьому контексті можна згадати й бодуєнівську дефініцію мовознавства як «систематичного, наукового дослідження явищ мови в їхньому причиновому зв'язку» [39, т. 2: 96]. Такому трактуванню повною мірою відповідала практика досліджень учених Московської школи, які намагалися встановити причини всіх фонетичних явищ, представлених у їх історико-лінгвістичних працях. Прагнення досліджувати причиново-наслідкові зв'язки історіографи мовознавства розглядають як сильну сторону студій Фортунатова та його учнів [26: 35–36].

З погляду вчених Московської школи, причини фонетичних змін не мають фізіологічного характеру [599: 4; 590: 93; 54: 165]: фізіологічно неприпустимі сполучення звуків не можуть виникати за фізіологічними причинами [590: 93]. Якщо ж це так, то залишається визнати психологічний характер фонетичних змін [549: 195; 599: 4, 7; 590: 94; 54: 165].

Учені Московської школи виділяють такі психологічні чинники (причини) фонетичних змін, як 1) економія зусиль, 2) «антиципація мускульних відчужань» як одне з виявлень прагнення до економії зусиль (приклад — палаталізація приголосних під впливом голосних переднього ряду та *ж*), 3) явища аналогії, 4) вплив однієї мови на іншу [590: 94–98; 54: 169].

Визнаючи пріоритет внутрішніх причин розвитку мови, учні Московської школи зверталися й до зовнішніх причин, що є розвитком ідей попередників, зокрема вчених Харківської школи.

Лише в деяких випадках учні Харківської школи звертаються до пояснень фонетичних змін зовнішніми причинами. Так, Колосов допускав, що в частині говорів російської мови акання могло виникнути не як закономірний наслідок внутрішнього розвитку фонетичної системи, а під впливом акаючих російських говорів [309: 56–57].

Серед учених Московської школи найбільшу увагу зовнішнім причинам як у теоретичному, так і в практичному аспекті приділяв Шахматов. Виходячи з твердження, що «історичний розвиток кожної мови стоїть у найтіснішому зв'язку з культурним і державним розвитком народу, що нею розмовляє», Шахматов підкреслює: «З цього не випливає, однак, щоб характер розвитку тієї чи іншої мови залежав від розвитку суспільства або народу та визначався ним — будь-яка мова змінюється й розвивається сама, і причини цих змін лежать у психічній організації мовців; розвиток мови, який визначає ці зміни, не у своєму характері, а у своїх наслідках мусить бути поставлений у зв'язок з історичною долею народу, що нею розмовляє» [599: 7].

Звернення до праць Шахматова переконає в правомірності висновку, що вчений «намагається вивчити всі екстралінгвістичні чинники, що впливають на розвиток мови» [327: 64].

У цьому плані дуже показовою є оцінка, яку Бодуен де Куртене та Шахматов дали праці Д. К. Зеленіна «Великорусские говоры с неорганическим и непреходным смягчением задненебных согласных в связи с течениями позднейшей великорусской колонизации» [256]¹.

Бодуен де Куртене відзначив, що Зеленін ретельно зібрав цікавий матеріал; мовні дані вчений розглядає в тісному зв'язку з побутовими явищами, перш за все з народним одягом і типом будівель. Подібні зіставлення заслуговують на повагу, хоча вони не завжди переконливі [686: 41 зв.]. У зв'язку з цим Бодуен де Куртене висловився однозначно: «Лінгвістичний елемент у книжці Д. К. Зеленіна не дуже сильний. Уже сама назва вказує на дещо дивне, з сучасної точки зору, розуміння фонетичних питань» [там же: 41]. На думку Бодуена де Куртене, намагання Зеленіна «використати обране ним фонетичне явище для висвітлення питання про колонізацію не витримує критики; але тут можуть бути різні погляди, так що це не говорить ще проти науковості твору» [там же: 41–41 зв.]. Свій відгук Бодуен де Куртене закінчив словами про те, що «всесічного висвітлення» сильних і слабких сторін цієї праці він чекає від Шахматова, «як найбільш компетентного знавця» [там же: 42].

Зауваження Шахматова на книжку Зеленіна мають виключно фактологічний характер [див. 571: 333–356]. Методологію дослідження Зеленіна, концептуальний бік рецензованої праці Шахматов оцінив дуже високо. Назвавши її видатним внеском у вивчення російської мови (її діалектів) і російської етнографії, Шахматов відзначив, що важливе значення праці Зеленіна зумовлене, по-перше, «оригінальними прийомами дослідження», по-друге, «визначними за своєю науковою цінністю висновками в галузі російської діалектології та історичного розселення російського народу» [699: 47]. З погляду Шахматова, Зеленін «зумів прокласти ряд нових шляхів, якими неминуче

¹ Ми використовуємо тут неопубліковані відгуки Бодуена де Куртене та Шахматова на книжку Зеленіна [686; 699], які зберігаються в Історичному архіві (Санкт-Петербург). Відгук Шахматова доповнює його ж рецензію [571], до якої ми також звертаємося.

скористаються майбутні дослідники» [571: 332]. Лінгвістичні дані автор «майже систематично зіставляє й погоджує з даними історичної географії, місцевої історії й етнографії» [там же: 356]. Завдяки цьому Зеленін зміг показати значення діалектології для «розв'язання питань про етнографічний склад російського племені, про найдавніші його колонізаційні рухи та пов'язані з ним явища економічні й культурні» [там же: 332] і тим самим «розчистив шлях для наукового вивчення великоруської діалектології» [там же: 358].

З нашого погляду, така діаметрально протилежна оцінка була зумовлена відмінністю між трактуванням зовнішньої історії мови в Бодуена де Куртене і тим її трактуванням, що йшло від Фортунатова й було реалізоване в практиці досліджень Шахматова, для якого історія мови не тільки пов'язана з історією народу, а й виступає як її частина. Це, зокрема, відбито в матеріалі дослідження: історію народу Шахматов відтворює насамперед за лінгвістичними даними [210: 102].

Інакше підходив до зовнішньої історії Бодуен де Куртене: «В історії зовнішній ми розуміємо певну мову як нерозкладне ціле і говоримо про її долю, тобто, власне, про долю певного людського колективу, що володіє тією або іншою мовою. Це, отже, історія певного племені та народу, який розглядають з точки зору спільності мовного мислення» [39, т. 2: 295]. Якщо для внутрішньої історії мови «матеріалом служить сама мова як предмет дослідження», то «матеріал для зовнішньої історії мови збігається значною мірою з матеріалом для історії та історії літератури» [39, т. 1: 45]. Отже, для Бодуена де Куртене зовнішня історія мови не є власне мовною історією ні за своїм змістом, ні за матеріалом дослідження. І хоча Бодуен де Куртене підкреслював тісний взаємозв'язок зовнішньої та внутрішньої історії мови [там же: 69], вони в нього достатньо автономні.

Як відомо, Шахматов ширше, ніж попередники й сучасники, звертався до зовнішніх причин виникнення та поширення фонетичних явищ. Це перш за все відбилося в тому, що він пояснював зовнішніми причинами не окремі фонетичні явища, а цілі їх комплекси. Найбільш повно ця особливість виявилася в «ляській» гіпотезі Шахматова, що залишила помітний слід у вивченні історичної фонетики східнослов'янських мов.

На схожість таких властивих різним говорам східнослов'янських мов явищ, як дзекання-цекання та ствердіння *p*, з подібними фактами в польській мові Шахматов звернув увагу вже у своїх ранніх працях, причому він припускав можливість подвійного пояснення: або ці явища є наслідком паралельного розвитку, або східнослов'янські дзекання-цекання та ствердіння *p* виникли під польським впливом [599: 33].

Щодо шахматовської критики твердження Будде про генетичну близькість змішування *ж, ш* із *з, с* у російських говорах з подібним явищем у польських [575: 29], то вона, очевидно, була викликана негативним ставленням Шахматова до «хвильової» теорії (3.1).

У подальшому Шахматов не тільки підтримав ідею генетичної близькості деяких східнослов'янських і польських явищ, а й значно поповнив

список цих явищ і подав їх обґрунтування з точки зору історії народу, формулюючи й розробляючи в деталях «ляську» гіпотезу.

Польським впливом Шахматов пояснював такий значний комплекс фонетичних явищ східнослов'янських діалектів, як дзекання-цекання, цокання, ствердіння *ч*, вимову м'яких *з'* і *с'* із шиплячим призвуком, змішування *ж*, *ш* із *з*, *с*, ствердіння *р*, наявність сполучень *гл*, *кл* на місці праслов'янських *dl*, *tl* [590: 23, 158; 474: 368–374, 664, 763–768; 457: 9–29; 465: 4–10; 595: 101–103, 313–319, 325–330, 347–349; 456: 55–62, 108, 111; 488: 27–28; 564: 8].

Шахматов трактував ці явища саме як комплекс взаємопов'язаних рис, зумовлених однією зовнішньою причиною¹. Про це найбільш наочно свідчить шахматовська інтерпретація цокання. Як відзначалося, ще Надеждин висунув твердження про фіно-угорське походження цього явища. Гіпотезу фіно-угорського субстрату цокання підтримали Бодуен де Куртене [39, т. 1: 369] і В. І. Чернишов [449].

Шахматов вважав фіно-угорський вплив цілком імовірним, але, оскільки в говорах східнослов'янських мов є ряд явищ, які слід інтерпретувати як «ляські», більш правильно бачити в цоканні наслідок польського впливу [456: 55–56].

Дурново вважав «ляську» гіпотезу лише імовірним [162: 199; 214: 148–149, 171], а Поржезинський і Ляпунов — не єдиним можливим поясненням відповідних мовних фактів [339: 23; 349: 96–97]. Слідом за Карським [214: 345] В. К. Поржезинський і Ляпунов були схильні пояснювати дзекання внутрішніми причинами [339: 23; 349: 96–97].

Крім польської, Шахматов припускав вплив на східнослов'янські мови й інших мов, зокрема фіно-угорських. Так, він пояснював перехід твердого *l* у середній європейській у російських говорах саме фіно-угорським субстратом [562: 56, 60], хоча й заперечував останній, на відміну від Зеленіна [256: 201], у випадках типу *лупок* «лубок», *два тня* «два дні» [571: 334].

Звертаючись до зовнішніх причин, Шахматов вимагав чіткості та несуперечливості в поясненнях. Зокрема, він відзначив непослідовність Зеленіна [256: 118, 142, 146, 202, 218–221, 282, 529] у встановленні генезису вимови м'яких *з'* і *с'* із шиплячим призвуком і сокання [571: 334, 356–356].

Звернувшись до питання загальної причини фонетичних змін, Потебня відзначив: «Щодо причини занепаду звуків, то звуки зазнають зміни, руйнування лише тоді, коли пов'язане з ними значення втрачає свою важливість для думки» [430: 20]. При цьому «відмінність напрямків, за якими йде занепад звуків у різних мовах, потребує фізіологічного пояснення» [там же: 21]; отже, у фонетичних змінах кожна мова йде своїм шляхом, і причини цього — фізіологічні. Даючи причинові пояснення, Потебня вказував на необхідність

¹Цікаво відзначити, що на це вказував Поржезинський, який не був прихильником «ляської» гіпотези: «О. О. Шахматов пов'язував цю рису (сполучення *гл*, *кл* – В. Г.) в одну струнку систему з деякими іншими звуковими рисами» [339: 140].

розуміти під поясненням «не встановлення звукових рядів, а показ їх відповідності напрямкам у зміні органів і умовам цих змін» [356: 19²].

Новаторський характер мало й протиставлення Потебнею [352: 179–181] і Колосовим [309: 17, 27] причин, пов'язаних з функціями звуків у мові, і «механічних» причин (причини першого типу Колосов називає етимологічними, а другого — звуковими, або фонетичними). Фонетичні зміни, зумовлені «механічними» причинами, «підлягають віданню однієї фонетики, тому що не мали й не мають ніякої окремої функції, ніякого наочного відношення до окремих форм, у яких зустрічаються, і знаменні лише у відношенні до дуже загальних, важко визначуваних цілей мови» [352: 180]. Серед «механічних» причин змін голосних звуків Потебня називає вплив наголосу, позицію, якість складу (відкритий, закритий), якість наступного приголосного, його опущення [там же: 179–180].

У свою чергу, «механічні» причини зумовлені прагненням до «зручності вимови» [там же: 180]. Дією цього чинника пояснено, зокрема, явища асиміляції, дисиміляції та епентези приголосних [356: 34²].

На намагання носіїв мови полегшити вимову як на причину фонетичних змін, що діє в мовленнєвому потоці, вказував і Житецький [225: 157].

Отже, з погляду вчених Харківської школи, внутрішні причини фонетичних змін (законів) в історії тієї або іншої мови мають фізіологічний характер і зумовлені таким чинником, як прагнення до зручності вимови. Цей чинник як загальна причина фонетичних змін¹ зумовлює часткові причини, що діють у мовленнєвому потоці. Звідси пошук причин звукових змін у фонетичному оточенні, у позиційній зумовленості.

Конкретно це відбито в різноманітних інтерпретаціях фонетичних змін, які в трактуванні Потебні, Колосова та Житецького мають синтагматичний характер.

Так, досліджуючи неперехідне пом'якшення задньоязикових приголосних у говорах російської мови (*ноге, ноги, о волке, волки, о слухе, слухи, пекѣшь і пекешь, толька, чайкю* і под.), Потебня відзначає: «Глибокогортанна вимова звуків *г, к, х* (що було причиною того, що звуки ці, сполучаючись із йотою або м'якою голосною, переходили в шиплячі або свистячі) близько XIV ст. стала змінюватися у вимову більш піднебінну, яка робить можливим безпосереднє сполучення гортанних з м'якими голосними» [430: 67²]. Отже, в інтерпретації Потебні первісне місце творення *г, к, х* було причиною неможливості неперехідного пом'якшення цих приголосних; під впливом наступного *ј* і голосних переднього ряду ще в праслов'янській мові вони зазнавали перехідного пом'якшення, змінюючи місце творення, тобто стаючи зубними (свистячі) або передньопіднебінними (шиплячі). У російських говорах *г, к, х* стали пересуватися ближче до передньої зони ротової порожнини,

¹ Як відзначають дослідники, пошук єдиної універсальної причини фонетичних змін був характерний для більшості мовознавців XIX ст. – початку XX ст. [342: 165].

і це (що впливає з логіки викладу, хоча представлене імпліцитно) стало причиною неперехідного пом'якшення.

Причиною подовження приголосних в українських формах типу *життя* виступає вплив наступного *j*. Тут «*j* уподібило собі попередню приголосну, зробивши її піднебінною, а потім само під її впливом перетворилося в таку ж» [345: 75]. Необхідно відзначити, що Потебня пише про взаємну зміну сусідніх звуків у межах складу. Важливість такого пояснення підкреслює В. В. Колосов: у випадку йотації йдеться не про поглинання одного звука іншим, як було прийнято вважати в часи Потебні, а про взаємну зміну обох сусідніх звуків у складі [238: 27].

Проте причини фонетичних змін діють не лише в межах складу: однією з причин переходу редукованих *ѣ, ѥ* у голосні повного творення *о, е*, за Потебнею, було зникнення або ослаблення слабких редукованих у наступних складах [430: 93; 345: 14; 352: 51].

Напружений пошук причин фонетичних змін у мовленнєвому потоці характеризує наукову творчість Колосова. Вони для дослідника часто залишаються неясними, що відзначає сам Колосов, наприклад, стосовно східнослов'янського переходу *е* в *о* [309: 81, 84], зміни *о* в *у* в говорах східнослов'янських мов [там же: 101–104], переходу *ѣ* в *е* та *і* в північновеликоруських говорах [там же: 27]. У зв'язку з цим Колосов зазначає, що фонетичні причини «виявляються нерідко безпідставними через багато фактів тієї самої категорії, що не підходять під вигаданий закон» [380: 8].

Синтагматичні чинники зміни українських приголосних докладно розглядає Житецький. Він виділяє нові групи приголосних, що виникли внаслідок занепаду редукованих, і на багатому матеріалі аналізує відповідні процеси [169]. Висновки, до яких прийшов учений, було зроблено на основі аналізу початкових, серединних та кінцевих сполучень приголосних, виділених шляхом вибірки з рукописного словника П. П. Білецького-Носенка¹. Такий синтагматичний аналіз консонантизму української мови був здійснений уперше.

На розумінні синтагматичного характеру фонетичних змін (законів) побудована критика Потебнею деяких причинових пояснень. Так, відзначивши, що за пануючою думкою старослов'янські сполучення *штг, жд* пояснюються метатезою звуків у сполученнях *тш (=ч), дж*², учений показав незадовільність цього пояснення з трьох причин: 1) у слов'янських мовах метатеза звуків є окремим випадком, винятком; 2) *ч, дж* — цілісні, нероздільні звуки, а не звукосполучення; 3) метатеза приголосних, якби вона тут відбулася, не відповідала б прагненню до зручності вимови [356: 45²].

Погоджуючись із М. Андрієвським у тому, що перехід *о, е* в *і* в історії української мови можна пояснити «евфонічними» причинами, Потебня водночас вважає помилковою ту інтерпретацію, яку представлено в статті М. Андрієвського. На думку останнього, вплив наступного приголосного на *е* (у

¹ Словник було видано значно пізніше. Див. 29.

² Цієї точки зору дотримувався, зокрема, Колосов [310: 46; 307: 18].

закритому складі) спричинився до звуження ротової порожнини *i*, як наслідок, до переходу *e > i*. Потебня зазначив: якщо б це було так, то будь-який голосний закритого складу мав би перейти в *i* [361: 77–78].

Учений наполягав на необхідності конкретно–історичного розгляду причин фонетичних змін. Так, з приводу історії редукованих голосних Потебня писав, що «слід, звичайно, приймати, усупереч, напр., п. Максимовичу, що глухі голосні можуть створювати склад і що тлумачення про зручність або незручність, красоту або потворність подібної вимови, ґрунтуючись на звичках сучасної мови, є абсолютно безплідним» [там же: 77].

У практиці своїх досліджень учені Харківської школи намагалися чітко розрізнявати категорії *причина* та *умова* і відрізняти причини фонетичних законів від тих умов, за яких ці закони здійснювалися. Так, Потебня відзначав, що м'якість приголосних *ц'* і *ч'* є необхідною умовою виникнення північновеликоруського цокання, але не є причиною цього явища, про що свідчить брак цокання в українській мові [430: 85]. Колосов підкреслював, що різноманітність умов переходу *e* в *o* в північновеликоруському наріччі перешкоджає визначенню загальної причини цього переходу [309: 79].

Праці Потебні, Колосова та Житецького дають чимало прикладів урахування різноманітних умов, за яких відбувалися ті чи інші фонетичні зміни. Так, перехід *e* в *o* (*ě*) в південновеликоруському наріччі «має передумовою м'якість і наголошеність цього *ě* і твердість наступного складу» [430: 66²]. Актуальним було й звернення до умов дії фонетичних законів, які відбувалися в історії різних слов'янських мов. Так, Потебня та Колосов відзначали подібність і відмінність умов українського переходу *o*, *e* в *i* в нових закритих складах (через систему дифтонгів і монофтонгів) і польської зміни *o > u*, чеської *o > ů*, кашубської *o > uo*, *oe* [там же: 103–104; 309: 55], різні умови переходу *e > o* в східнослов'янських і в польській мовах, виникнення акання в південновеликоруському наріччі та в словенській мові [309: 82, 105–106]. Таким чином, пошук ученими Харківської школи умов фонетичних змін сприяв поглибленню синтагматичного аспекту вивчення фонетичних систем східнослов'янських мов у їх історії.

У цьому плані можна відзначити принциповий характер критичних зауважень Потебні на книжку Соболевського «Очерки из истории русского языка» [505]: з погляду Потебні, автор книжки не враховує можливих відмінностей в умовах протікання фонетичних процесів у різних українських і російських говорах. Потебня підкреслює, що умови необхідно вивчати всебічно, до дрібниць, тому що пізнання фонетичного закону залежить від знання повноти умов [445: 5]¹.

¹ Важливість тверджень, які містяться в рецензії Потебні на працю Соболевського (у тому числі й методологічного характеру), сприяла тому, що ця рецензія, не надрукована за життя Потебні, була видана з ініціативи молодого Шахматова, який у той час робив перші кроки як діяч Академії наук [див. 555: 39–41; 445: 193].

Водночас необхідно відзначити, що намагання вчених Харківської школи шукати причини конкретних звукових змін у фонетичному оточенні викликало те, що пояснення багатьох фонетичних законів було зведено саме до встановлення фонетичних умов.

Істотний внесок у теоретичне і практичне дослідження питання про внутрішні причини фонетичних змін зробили вчені Московської школи. Важливе значення мала критика пояснень фонетичних змін прагненням до милозвучності та на основі мінімальних відхилень у мовленні представників молодшого покоління¹: милозвучність — річ умовна, до того ж у людей немає свідомого прагнення змінювати вимову; щодо мінімальних відхилень, то залишається без відповіді питання про напрямок фонетичних змін [338: 168–171].

Як і більшість лінгвістів XIX ст. – початку XX ст. [342: 165], учені Московської школи дотримувалися концепції єдиної універсальної причини фонетичних змін. Подібно до вчених Харківської школи (див. вище) і молодогограматиків [405: 75–76], учені Московської школи висували на перший план таку причину фонетичних змін, як прагнення до зручності вимови (економії зусиль)², причому вони інтерпретували цей чинник як такий, що має психологічний характер [549: 195; 590: 94–98; 54: 169]. У зв'язку з цим можна відзначити, що Бодуен де Куртене вбачав один з проявів прогресу в мовознавстві XIX ст. в переході від пояснень фонетичних змін прагненням до милозвучності до пояснень на основі «прагнення до економії мовної роботи» [36, т. 2: 6]. Щоправда, й цей чинник досить швидко зазнав критики: значна кількість мовних фактів суперечить поясненням на основі прагнення до зручності вимови [145: 227; 338: 169]. Поржезинський висловлює твердження про те, що в основі фонетичних процесів лежить комплекс причин — «кумуляція цілого ряду чинників психічних і фізичних» [339: 62].

Учені Московської школи розрізняють фонетичні зміни, не зумовлені й зумовлені фонетичною позицією [548: 203; 431: 84; 590: 99–101; 214: 10–11; 54: 170–171; 338: 214; 339: 59]. Зміни першого типу є «первинними», а другого — «вторинними фонетичними явищами». Останні виникають унаслідок дії різноманітних «фонетичних причин» [431: 84; 548: 203]. Серед них можна виділити зміни звуків під впливом сусідніх звуків (або їх комплексу), наголосу, позиції звуків у кінці, на початку, в середині слова, а також під впливом відмінностей у темпі мовлення [548: 203–204; 431: 84; 590: 99–102; 214: 10–11; 54: 170–171; 338: 214–161; 339: 59].

Отже, тут ідеться про причини, що діють у мовленнєвому потоці. Намагання шукати причини звукових змін у фонетичному оточенні, у позиційній зумовленості було характерне також для вчених Харківської школи (див. вище) та молодогограматиків [405: 88]. На думку дослідників, це є особливістю

¹ До останнього пояснення зверталися молодогограматики [405: 80–81; 145: 227–228], а в російському мовознавстві – Соболевський [398: 4]

² Як відзначав Дельбрюк, терміни *зручність вимови* та *принцип економії зусиль* є синонімами [145: 227]. Про це писали й пізніше [342: 165]

порівняльно-історичного мовознавства другого періоду в цілому [416: 12–13; 342: 172; 177: 73].

Аналіз праць учених Московської школи показує, що розгляд «вторинних фонетичних явищ» зведено до встановлення фонетичних умов, за яких вони відбуваються. У теоретичних узагальненнях щодо фонетичних законів і в їх практичному дослідженні вчені Московської школи, як і молодогограматики, оперують саме терміном *умова*, а не *причина*; формулювання ними того або іншого фонетичного закону в першу чергу полягає у визначенні фонетичних умов. Не випадково зазначені чинники (вплив сусідніх звуків, наголосу, позиції в кінці, на початку, в середині слова, темпу мовлення) Фортунатов називав не тільки «фонетичними причинами», а й «фонетичними умовами» [548: 440–444]; отже, він іноді вживав терміни *причина* та *умова* як синоніми.

Щодо «первинних фонетичних явищ», то їх представники Московської школи не пояснювали взагалі. Це є цілком закономірним: відповідні зміни звуків відбуваються незалежно від фонетичних умов, отже, фонетичне оточення не давало вченим Московської школи ніякого матеріалу для висновків причиново-наслідкового характеру. Це добре видно на прикладі деназалізації носових голосних у спільноруській мові: учені школи лише констатували цей процес, а питання про його причини навіть не ставили [595: 109; 221: 151; 56: 40–42; 339, 110–111; 275: 174–178].

Необхідність урахування та конкретного визначення умов фонетичних змін, на яку Фортунатов указував уже на початку своєї наукової діяльності [552: 40, 44], набула особливої ваги у зв'язку з тим великим методологічним і методичним значенням, яке набрав у студіях учених Московської школи (як і в працях молодогограматиків) фонетичний закон. У зв'язку з цим можна відзначити, що сучасники вбачали найхарактернішу особливість Московської школи в намаганні створити повну картину історії мови з давніх епох до сучасності «з логічною примусовістю, з математичною точністю» завдяки реконструкції «небагатьох основних законів, видобутих наукою шляхом спостереження над фізіологічними та психологічними умовами мовлення» [371: 10].

Ретельне вивчення вченими школи різноманітних умов фонетичних законів стало значним внеском в історичну фонетику східнослов'янських мов. Уже сучасники ставили Шахматову в заслугу вивчення умов таких фонетичних процесів, як третє повноголосся [270: 105], акання [349: 229]¹ та ін.

У рецензіях Шахматова на праці інших мовознавців містяться критичні зауваження, пов'язані з недостатністю дослідження умов фонетичних процесів [452: 148–150; 454: 333]: прогресивного асимілятивного пом'якшення задньоязикових приголосних (властивого російським говорам) у Зеленіна [197: 9–10], переходу *e* в *ä* в кінці слів на східнослов'янському півдні X ст. в Кримського [256: 199–200].

¹ Ляпунов відзначав, що подальше дослідження умов виникнення акання здійснив Дурново, причому саме «під сильним впливом ідей Шахматова» [349: 229]. Посилання на відповідні праці Шахматова та Дурново див. вище (4.1).

Треба відзначити, що встановлення фонетичних умов, за яких відбувалися ті або інші звукові зміни, є характерною, але не специфічною особливістю Московської школи. До умов фонетичних змін зверталися молодограматиків, учені Казанської школи, представники історичного методу в російському та українському мовознавстві.

Тому видається занадто суворою оцінка Виноградова, який відзначав, що в «Очерках из истории русского языка» [505] немає дослідження умов фонетичних процесів (через отождоження фонетики з графікою) [106:175]. Як відомо, Соболевському належить заслуга розкриття умов появи «нового Ъ», які вперше представлені саме в названій праці [505: 1–67]. У той же час висновок Виноградова про те, що Соболевський не встановлює причин фонетичних змін [106: 175], слід визнати справедливим. Більше того: в Соболевського не було й настанови на пізнання таких причин. Очевидно, це зумовлене позитивізмом ученого.

У зв'язку з цим доцільно навести ту оцінку, яку Кульбакін дав «Лекциям по истории русского языка» [398]: Соболевський «тільки наводить факти, не пояснюючи їх, не намагаючись дати читачеві відповідь на запитання: «чому?», яке природно виникає, наприклад, щодо фізіологічних основ звукових змін» [264: 6].

Це можна проілюструвати матеріалом зміни *telt > tolot, telot*. Соболевський обмежується лише констатацією цього переходу [398: 24]. Інакше підходить до проблеми Шахматов. Він висуває пояснення, яке згодом одержало визнання в історичній фонетиці східнослов'янських мов: сполучення *-оло-* (*молоко*) з'явилося під впливом наступного лабіовеляризованого *л*; даючи історичну інтерпретацію *-ело-*, треба брати до уваги й споконвічну м'якість попередніх *ж, ш* (*желоб, шелом*) [595: 31, 45, 132–133, 146–147].

Націленості на вивчення внутрішніх причин фонетичних змін не було також у інших представників історичного методу (Каринського, Кримського): як і Соболевський, ці дослідники обмежуються встановленням фонетичних умов, за яких відбувалися ті або інші процеси [212: 17–22; 256: 421β]. Питання про загальну внутрішню причину фонетичних змін вони не ставлять взагалі. Це стосується й Васильєва, який у низці випадків дав приклади ретельного аналізу фонетичних умов [77: 252–256; 83: 204–206; 79: 8–9].

Звернімося в цьому контексті до проблеми історичних фонетичних законів.

На думку Соколова, в Потєбні «не можна шукати того точного ставлення до фонетичного закону, яке є одним з головних надбань нової лінгвістичної школи» [507: 356]¹. Більше того: «Судячи з його (Потєбні — В. Г.) праць, кожна форма в мові живе самостійно» [там же]. Чи мав Соколов підстави для такого висновку? Звернімося до рецензії Фортунатова на статтю Потєбні

¹ Під останньою Соколов розумів, очевидно, молодограматиків, а серед російських мовознавців перш за все Фортунатова та Бодуена де Куртене (див. 3.1).

«Этимологические заметки. Начальные сочетания *лы-, ры-, лу-, ру-* = основным **ал, *ар*»¹.

Фортунатов вважає, що Потебні не вдалося показати закономірність виникнення початкових *лы-, ры-* в слов'янських мовах з **ал, *ар*: стаття Потебні «перш за все викликає запитання, які автор залишає без відповіді: як пояснює п. Потебня поступовий процес утворення початкових слов'янських *лы-, ры-* з *ал, ар*, як дивиться він на появу *у* (тобто спільнослов[‘ янського] дифтонга *ou*) у цих *лу-, ру-* з *ал, ар*?» [433: 33–34]. Отже, на думку Фортунатова, у зображенні Потебні слов'янський перехід *а > и, у* в цілому виступає як невмотивований.

Далі Фортунатов відзначає, що в статті Потебні «читач знаходить тільки окремі слова, у яких п. Потебня вважає за можливе пояснювати початкові *лы-, ры-, лу-, ру-* з *ал, ар*» [там же: 34]. Ті пояснення, які Потебня дає фонетичним переходам, що, на його думку, відбулися в окремих словах, Фортунатов вважає непереконливими: переходи виступають як фонетично незакономірні, довільні, причому Потебня віддає перевагу складним поясненням. Так, за Фортунатовим, «зовсім загадковим» у трактуванні Потебні виступає «утворення **луна, лунка* з гаданої основи **арна*, яка до того ж невідома з інших мов» [там же]². Відзначивши цю «загадковість», Фортунатов запитує: «Які проміжні форми (виділено нами — В. Г.) допускає тут п. Потебня і на якій підставі?» [там же]. Фортунатов переконаний, що тут необхідно визнати за краще більш просте та фонетично закономірне пояснення: «Ми не розуміємо й того, чому цьому сміливому поясненню необхідно віддати перевагу над *правильним у фонетичному відношенні* (виділено нами — В. Г.) і ясним за значенням зіставленням слова *лунка* з відомим коренем *лу, лѹ* «різати, рвати» [там же]. Непереконливим видається Фортунатову й посилання Потебні на слово *воронка*³: «П. Потебня посилається на «подібне за значенням» (?) *воронка*, але якщо б навіть його міркування щодо останнього слова були правильні (а первісна тотожність цього **varna* зі слов[‘ янським] *рана* є сумнівною), вони не доводили б усе-таки походження *лунка* з **арна*» [там же]⁴.

¹ Статтю було вміщено в 1-му номері журналу «Русский филологический вестник», який вийшов у 1879 р. (с. 75–91). Згодом вона побачила світ як початок 2-ї частини праці Потебні «К истории звуков русского языка» [439: 1–11]. Далі ми посилаємося на це видання. Рецензію Фортунатова було опубліковано того ж 1879 р. У цей час Фортунатов, якому минув 31 рік, був уже досвідченим ученим, що висунув ряд сміливих і оригінальних ідей, які згодом склали основу мовознавчих поглядів його учнів, лінгвістів Московської школи [26: 28–30]. Ці ідеї були висловлені Фортунатовим у його лекційних курсах, які він читав з січня 1876 р., і в магістерській дисертації [552]. Рецензію Фортунатова згадує дослідниця наукової творчості Потебні В. Ю. Франчук [557: 83].

² Див. 439: 8.

³ Див. 439: 8.

⁴ Потебнянську етимологію слова *лунка* не було прийнято в подальших дослідженнях. Характерно, що, зокрема, Фасмер її взагалі не згадує. Щоправда,

Отже, звернення до рецензії Фортунатова показує, що він бачив істотну ваду дослідження Потебні у відсутності точного застосування фонетичних законів до фактів історії мови. Дійсно, аналіз етимологічних розвідок Потебні, здійснених на матеріалі індоєвропейських мов, підтверджує це.

У чому ж причина? Вище ми наводили тезу Потебні про те, що «звуки зазнають зміни, руйнування лише тоді, коли пов'язане з ними значення втрачає свою важливість для думки». У цьому, очевидно, полягає ключ до розуміння позиції Потебні. У його трактуванні фонетика тісно пов'язана з семантикою (на відміну від поглядів учених Московської школи; про це свідчить здійснене нами фронтальне вивчення їхніх праць).

Проте в дослідженнях з історичної фонетики східнослов'янських мов Потебня розглядає взаємопов'язані фонетичні закони, які в його інтерпретації постають як точні, поширюються не тільки на окремі звуки, а й навіть на їхні ознаки (концепція «кількісних змін приголосних»). Отже, твердження Соколова про те, що в студіях Потебні «кожна форма в мові живе самостійно», не відповідає реальним фактам.

Як відзначають дослідники, одним з найважливіших тверджень порівняльно-історичного мовознавства другого періоду стала вимога з максимальною точністю враховувати дію фонетичних законів і аналогії. Фонетичний закон і аналогія стають точними одиницями лінгвістичного опису [9: 428].

Учення про фонетичні закони та аналогію одержало глибоку розробку перш за все в працях молодогограматиків, які висунули ці явища на перший план лінгвістичного дослідження [193: 185]. В основі молодогограматичної концепції фонетичних законів лежить визнання їх найважливішої ролі: «Тільки той, хто точно враховує дію звукових законів, на понятті яких базується вся наша наука, знаходиться на твердому ґрунті у своїх дослідженнях» [317: 194–195]. Звідси намагання молодогограматиків пізнати суть і умови фонетичних змін і створити повну й несуперечливу теорію фонетичного закону [9: 431].

Однією з найсуттєвіших рис молодогограматизму стало твердження про безвинятковість фонетичних законів. Вони діють у межах однієї мови, за певного часу та за наявності однакових звукових умов без будь-яких винятків. Так звані винятки слід пояснювати дією інших фонетичних законів, новотворами за аналогією, запозиченнями [566: 158; 317: 194; 405: 92; 146: 117–119]¹.

Якщо Пауль висловлюється проти тлумачення фонетичних законів як законів природи, подібних до хімічних або фізичних [405: 87], то Крушевський, навпроти, указує на «існування загальних звукових, або, точніше, фізіологічних

зближення з давньоіндійськими формами *lunāti*, *lunōti* «ріже, відрізає» (а саме їх, очевидно, мав на увазі Фортунатов) Фасмер також заперечує. Див. 541, т. 2: 534.

¹ Як відомо, твердження про безвинятковість фонетичних законів і про роль аналогії в історико-мовних процесах лінгвістики розробляли до появи праць молодогограматиків. Див., напр., 247: 61–62; 228: 142. Деякий матеріал з цього питання наведено вище (2.2).

законів, що за природою своєю нічим не відрізняються від законів фізичних або хімічних» [323: 60]. Заперечуючи молодограматичне трактування фонетичних законів [там же: 9], Крушевський висуває твердження про загальнолюдські динамічні фонетичні закони, які виявляються в завжди однаковій зміні певного звука в різних мовах [там же: 42–43]. Це є визнанням мовних універсалій [26: 187; 24: 249].

Інакше підходив до проблеми фонетичних законів Бодуен де Куртене. Він критикував і розуміння фонетичних законів як законів природи, і молодограматичну інтерпретацію цього поняття [39, т. 2: 205–208]. Учений, зокрема, відзначав, що «однорідність і регулярність» треба розглядати «не як залежність, яку охоплює точна формула «фонетичного закону», а лише як статистичну констатацію факту збігу в деяких умовах, що існують у частині соціально–мовного спілкування» [там же: 202]. На думку Бодуена де Куртене, «фонетичні закони» лише констатують те, що «відбувається на поверхні явищ» [там же: 208]. Справжні закони ще не відкрито: «Дійсні закони», закони причиновості, заховані в глибині, у заплутаному вузлі найрізноманітніших елементів. «Закони» існують, але не там, де їх шукають» [там же].

Близьку позицію зайняв Шухардт, який прийшов до висновку про необхідність перетворення емпіричних фонетичних законів у теоретичні, що виявляють причиново–наслідкові зв'язки [615: 49].

Незважаючи на критику сучасників, молодограматична концепція фонетичного закону набула значного поширення. Теза про безвинятковість фонетичних законів стала фундаментальним твердженням компаративістики, постулатом великої методологічної цінності, який не могли знецінити заперечення опонентів [182: 26; 177: 73].

Учені Московської школи прийняли молодограматичну концепцію. Вони послідовно дотримувалися твердження про безвинятковість фонетичних законів. Слідом за молодограматиками вчені школи підкреслювали: те, що здається винятком з фонетичного закону, насправді не є винятком, і відповідне явище слід пояснювати або дією іншого фонетичного закону (що виникає за інших умов і може мати іншу хронологію), або аналогією, або запозиченням [548: 203; 590: 105; 162: 32; 214: 14; 221: 11; 158: 132–133; 56: 28; 337: 20–21; 339: 60].

Як і молодограматиками [317: 194; 405: 87–88], учені Московської школи обмежували дію фонетичних законів певним часом і простором, звертаючи особливу увагу на умови, за яких відбуваються ті або інші фонетичні зміни [548: 203; 590: 103–104; 162: 32; 214: 14; 221: 11; 158: 132–133; 56: 28–29; 339: 61]. У цьому плані дуже характерним є одне з визначень, яке дав фонетичному закону Дурново: «Умови, за яких відбувається та чи інша фонетична зміна в той або інший момент життя мови, можуть бути точно сформульовані як правила, або, як їх називають, звукові (фонетичні) закони, що не допускають винятків» [214: 13–14]. Це визначення цікаве тим, що фонетичний закон практично зведено до умов, за яких відбувається зміна звука. У тому визначенні фонетичного закону, яке Дурново подає в «Грамматическом словаре» (отже, оскільки це словникова дефініція, можна заздалегідь припускати її продуманість і зваженість), умови

цілком закономірно висунуто на перший план: «Правило, яке визначає умови, час і поширеність тієї чи іншої фонетичної зміни або групи однорідних фонетичних змін у якій-небудь мові» [158: 132–133].

Дослідники відзначають, що фонетичні закони Фортунатов і його учні відтворювали шляхом ретельного вивчення фактів мовної історії [26: 42]. Ця ретельність, безсумнівно, полягає перш за все в урахуванні тих умов, за яких діяли реконструйовані фонетичні закони. У цьому переконує, зокрема, звернення до фонетичних законів, які встановлює для давньоруської мови (спільносхіднослов'янської мови пізнього періоду) Шахматов. В «Очерке древнейшего периода истории русского языка» учений, підводячи підсумки попереднього розгляду, подає зведення таких законів [595: 192–195], до яких він відносить, наприклад, зміни голосних під впливом голосних наступних складів, а саме переходу *ě* > *i* перед складом з *i* (**дитина**), *ъ* > *o* перед складом з *o* (**золоба**), *ь* > *e* перед складом з *e* (**серебро**) [там же: 194].

Компаративісти розглядуваного періоду активно зверталися до чинника аналогії. Як було показано вище (2.2), пояснення за допомогою аналогії траплялися вже в студіях представників порівняльно-історичного мовознавства першого періоду (поряд з урахуванням дії фонетичних законів).

Такі пояснення (у випадках, коли встановити фонетичну причину певної зміни видавалося неможливим) представлено в працях Колосова. Так, він відзначав, що дією аналогії викликана поява в російській мові таких форм, як *o волке* (пор. *волк*), *пекешь* (пор. *пеку*); з останньою формою Колосов зіставляв *толчу* (пор. *толчешь*) [309: 140–141]. За аналогією з'являється й *o* на місці етимологічного *ě* у російських формах типу *гнѣзда* [там же: 75].

Проте в Потебні звернень до чинника аналогії немає. Це відзначав Соколов: хоча Потебня був послідовником Й. Гербарта (його асоціативна психологія стала основою вчення про аналогію), посилань на аналогію Потебня не дає [507: 352–356]. З погляду Соколова, це є істотним недоліком і свідчить про те, що Потебня не повною мірою враховував досягнення сучасної йому науки [там же: 356]. Проте таке пояснення є однобічним і спрощеним. На думку Л. А. Булаховського, Потебня не брав до уваги «відхилень, викликаних граматичною аналогією», тому, що він не приймав «механічних або механізуючих живий процес схем» [60: 43].

Аналогія посіла чільне місце у теорії та практиці досліджень учених Московської школи. Відзначимо, що в лінгвістиці 70-х рр. XIX ст. чинник аналогії було осмислено й теоретично, причому головну роль у цьому відіграв Бодуен де Куртене [523: 177]. Як відзначає Журавльов [186: 461, 475], саме Бодуен де Куртене, випередивши молодогограматиків, здійснив першу спробу теоретичного усвідомлення аналогії [39, т. 1: 89, 98, 111; 510: 19–38]. До теоретичного вивчення аналогії звертався й Богородицький [32: 222–224; 31: 156–154].

Значну увагу чиннику аналогії приділяли молодогограматики [566: 158; 317: 194–197; 405: 128–142; 146: 117–119]. Дослідження ними аналогії в

теоретичному і практичному аспекті істотно вплинуло на розвиток порівняльно-історичного мовознавства [337: 22]¹.

Водночас уже сучасники в особі К. Ю. Аппеля показали певні вади молодогограматичного трактування аналогії [23: 270, 274; 271: 20]. На думку Аппеля, погляд молодогограматиків на фонетичні закони та аналогію як на протилежні чинники, що виключають один одного, є занадто вузьким [7: 356]. Розвиваючи ідеї Бодуена де Куртене [510: 90], Аппель підкреслює, що немає ніяких підстав вважати аналогію останнім притулком у випадках, коли фонетичні закони непридатні: аналогія не тільки не суперечить фонетичним законам, а й часто діє заодно з ними [7: 356, 364]. На взаємозв'язок і найтіснішу взаємодію фонетичних законів і аналогії вказував Богородицький [32: 223–224].

Прагнучи до оптимального поєднання фонетичних законів і аналогії, учені Московської школи також намагалися розв'язати проблему співвідношення та розмежування цих двох чинників. Перш за все необхідно відзначити, що, на відміну від Соболевського [398: 4] і подібно до Богородицького [32: 223–224; 31: 109–110, 152–156], учені Московської школи дотримувалися твердження про закономірність процесів аналогії [599: 6; 590: 92; 214: 15; 221: 12; 56: 29; 422: 62]. Водночас Шахматов підкреслював, що «в явищах аналогії ми спостерігаємо набагато більше випадкового», ніж у дії фонетичних законів [599: 6].

Аналіз окремих висловлювань Шахматова може викликати враження, що він виходив з ідеї конфлікту між фонетичними законами і аналогією. Учений писав про «руйнівну дію грам[атичних] асоціацій» стосовно фонетичних законів [590: 89], про «порушення старих відношень під впливом аналогії» [595: 248]. Проте більш детальний аналіз праць Шахматова переконує в тому, що така інтерпретація його поглядів була б однобічною. Шахматов розглядає співвідношення фонетичних законів і аналогії як взаємодію, причому, з одного боку, фонетичні закони і аналогія можуть виступати як антагоністичні чинники, з іншого, аналогію в певних випадках доцільно розглядати як союзницю фонетичних законів: вона розширює сферу дії того або іншого фонетичного закону, прискорюючи його [599: 7; 596: 120]. Отже, Шахматов зовсім не розглядає фонетичний закон і аналогію як лише антагоністичні чинники, що обов'язково діють у протилежних напрямках.

Про це свідчать і конкретні шахматовські інтерпретації. Так, за Шахматовим, «напівкороткий» кінцевий голосний *ĩ* на східнослов'янському мовному ґрунті фонетично занепадав (*мать < мати*), проте в закінченні інфінітива в українських і російських говорах (*сясьти* «сісти») його збережено, що слід пояснювати впливом закінчення *-ти* з наголошеним *и* у формах типу рос. *нессти* [595: 222–224]. Тут аналогія протидіє фонетичному закону, звужуючи

¹ З погляду Ф. О. Нікітіної, «учення про аналогію, яким воно склалося на початок ХХ ст., створили молодогограматики, у першу чергу, Г. Пауль» [380: 7]. Роль Бодуена де Куртене та Богородицького у вивченні аналогії Ф. О. Нікітіна оцінює більш стримано, ніж Журавльов: Бодуен де Куртене зробив важливі висновки щодо окремих виявлень аналогії, а Богородицький підкреслив її роль у мовних змінах [там же].

сферу його поширення. Протилежний процес впливу аналогії на збільшення кількості слів, у яких з'являється той або інший звук, можна проілюструвати шахматовською інтерпретацією появи голосних *o* (в Шахматова також *ö*), *e* на місці слабких редукованих *ъ, ъ* (у Шахматова — «напівкоротких» *ъ, ъ*). На думку вченого, звуки *o* (*ö*), *e* виникають у важких для вимови сполученнях приголосних за аналогією. Шахматов детально розглядає це явище в межах шести груп слів, виділених ним. Сюди включено, наприклад, появу суфікса *-еск-* (з *-ьск-* у повних формах прикметників, де *ъ* був слабким, під впливом коротких форм із сильним *ъ* [там же: 250–256]). Очевидно, як це імпліцитно представлене в Шахматова, такі випадки нефонетичної заміни слабких редукованих голосними повного творення сприяли поширенню і, можливо, прискоренню дії фонетичного закону переходу в голосні повного творення сильних редукованих.

Важливим у концепції Московської школи є твердження про упорядковуючу роль аналогії: вона сприяє упорядкуванню змін мови, надає стійкості мовній системі [158: 11–12].

Представники цієї школи неодноразово вказували на складність вивчення явищ аналогії та розмежування фонетичних законів і аналогії [548: 202–203; 599: 6; 214: 16]. Вихідною для них була ідея пріоритетності фонетичних пояснень [552: 41; 548: 203]; якщо ж дати фонетичну інтерпретацію тому або іншому явищу не видавалося можливим, учені школи зверталися до аналогії. Такий підхід був характерний, зокрема, для Шахматова, на що вказували сучасники вченого [349: 9; 213: 655; 104: 48; 106: 182]. У цьому, як відзначають дослідники, спостерігається близькість позицій Московської школи та молододіаграматиків [26: 275–276].

Водночас аналіз праць учених Московської школи показує, що вони досить критично ставилися до молододіаграматичного трактування аналогії, недоліком якого є зловживання цим чинником [603: 30; 338: 167; 339: 58]. Самі вчені Московської школи не перебільшували ролі аналогії в мовних змінах [284: 92]. Характерно, що у своїй рецензії на працю Я.Гебауера Шахматов ставив у заслугу історикові чеської мови намагання пояснювати явища мови фонетично, без частих посилань на дію аналогії [603: 30]. Проте деякі сучасники вважали, що Шахматов недооцінює значення аналогії [393: 421–434; 41: 142]. Вивчення студій Шахматова показує, що це перебільшення: учений не був занадто обережним у зверненні до цього чинника [284: 92].

Питанню співвідношення фонетичних законів і аналогії вчені Московської школи надавали великої ваги. Про це свідчать, зокрема, зауваження Дурново на перше видання «Лекцій по истории русского языка» Будде [56]. Коментуючи твердження про те, що «факти мови, які суперечать нашим знайденим законам, ми *поки* називаємо фактами, що виникли за *аналогією*» [161: 29] (виділено автором — В. Г.), Дурново відзначає логічні неточності в наведеному висловлюванні: «Ніби аналогія перестане бути аналогією, коли будуть знайдені її закони, і ніби всі факти, які суперечать знайденим фонетичним законам, ми пояснюємо аналогією (ми допускаємо також і запозичення або невідомі нам фонетичні умови)» [там же: 21].

Звернення до праць Потебні, Колосова та Житецького показує, що вони відчували певну незадовільність пояснення фонетичних змін тільки взаємодією звуків у мовленнєвому потоці. Так, Колосов, реконструюючи слідом за Потебнею та Житецьким довгий *ѡ* в українських формах типу *нѡс* (після занепаду кінцевого редукованого) і вбачаючи причину цього явища у виникненні закритого складу, зауважує: «Та ж причина не викликала в великоруському довготи *о*, а якщо допустити, що викликала, то довгота ця не розвинула в ньому дифтонга» [309: 107–108]. У зв'язку з цим питання про причину зазначеного явища Колосов вважає відкритим [там же: 107]. Справжні фонетичні причини, за Колосовим, мають системний характер: причина виникнення акання в південновеликоруському наріччі «повинна лежати в загальному устрої фонетики давньоруської мови тієї смуги Росії, де тепер акають» [380: 309].

Розуміння вченими Харківської школи системного характеру фонетичних змін зумовило пошук зв'язку між ними (див. 3.3), намагання виявити однорідні фонетичні закони, які об'єднані спільною причиною і діють у певний період історії мови.

Ця тенденція найбільш виразно відбилася в історико-фонетичних студіях Потебні. Оригінальна потебнянська концепція «кількісних змін приголосних» дозволила об'єднати такі мовні факти (узяті в їх історії), які до виходу праць Потебні розглядалися як розрізнені.

До «кількісних змін приголосних» учений відносив «ослаблення» приголосних і «підсилення» їх.

Включивши в явище «ослаблення» приголосних занепад приголосних, спірантизацію проривних та африкат і африкатизацію проривних, одзвінчення глухих, Потебня запропонував широке розуміння консонантного еліпсиса, яке виявилось перспективним у лінгвістиці ХХ ст., зокрема у вивченні російської мови різних сфер уживання [229: 109; 323: 102].

Потебня розглядає занепад приголосних у консонантних сполученнях на початку, у середині та в кінці слова (укр. *де*, блр. діал. *лі, ля* «для»; укр. *сонце, тоді*, рос. діал. *отѣцесъво*; рос. діал. *гось* «гість», *крес, хрѣс* «хрест», ржевськ. *радось* «радість», *цась* «частина» та ін.), у кінці слова після голосних (укр. *далебі* та ін.), в інтервокальній позиції (укр. *мого*, півд.–зах. укр. *мо́я* «моя», *співа́у* «співаю», блр. *сваму́* «своєму», рос. діал. *благослоула* «благословила», *провои* «проводи», *тея* «тебе», *сея* «себе» тощо) [430: 72, 88–90, 116–118, 134–136].

У працях Потебні наведено багатий діалектний матеріал, що відбиває такий різновид еліпсиса приголосних, як спірантизація проривних. Це зміна проривного *z* (він був властивий праслов'янській мові) у фрикативний приголосний, що відбулася в історії низки слов'янських мов, зокрема в українській і білоруській мовах та в південноросійському наріччі, а також такі зміни приголосних у різних східнослов'янських діалектах, як *к > x* (укр. і рос. діал. *кто > хто*, рос. діал. *к кому > х кому*), *д' > j* (блр. діал. *малайці́* «молодця», півд.–зах. укр. *двайцять* «двадцять»). Предметом вивчення в Потебні стали також спірантизація африкат (*ч > ш*, напр. рос. *что > што*, укр.

ручник > *рушник*; *ш'тш'* > *ш'* > *ш*, напр. рос. діал. *шшыпáть* «щипати»; *ж'дж'* > *ж'* > *ж*, напр. рос. діал. *дбжжык* («дощик») і африкатизація проривних: *тч, дч* > *ч*; *тц, дц* > *ц* [там же: 70–88, 126–137; 345: 85–86; 360: 62, 65, 70].

До «ослаблень» Потебня відносив, зокрема, перехідне пом'якшення приголосних унаслідок праслов'янських йотацій і палаталізацій, а також пом'якшення й подовження приголосних у сполученнях з *j* (це явище вчений зафіксував у південно–східному наріччі української мови та в деяких білоруських говорах). «Ослаблення» приголосних як результат взаємодії з *j* Потебня пов'язував з фрикативним творенням *j* [430: 131; 345: 74–75]. Розглядаючи рефлeksi першої та другої палаталізацій задньоязикових, Потебня реконструював ланцюг «ослаблень» приголосних: *z* > *дж* > *ж*, *z* > *дз* > *з* [430: 71, 126–127; 345: 62; 360: 74]. У зв'язку з цим, безумовно, заслуговує на увагу твердження Потебні про те, що дзвінки африкати легше зазнають спірантизації, ніж глухі [356: 14¹]. Водночас спірантизуватися можуть і глухі африкати, що Потебня показав на матеріалі північновеликоруського сокання (*сарь* «цар», *отес* «батько») [430: 87]. Зокрема, Потебня не погоджується з В. І. Далем в інтерпретації форм типу *ясной (пирог)* «ячний (пиріг)» як таких, що походять від *яшной* [144: LXX]; оскільки в говорі Переяславського повіту Владимирської губернії, описаному Далем, зафіксоване цокання, слід виводити форму *ясной* з *яцной* [430: 87]¹.

Усебічно, з використанням широкого кола діалектних явищ дослідив Потебня й одзвінчення глухих приголосних. Важливо взяти до уваги різноманітність фонетичних позицій одзвінчення, на які вказав Потебня. Це, перш за все, позиція перед дзвінками приголосними. Асиміляція за дзвінкістю тут має регресивний характер. У зв'язку з цим необхідно відзначити звернення Потебні до етимології форм типу *здоров, дважды*; учений підкреслив: це вторинні форми, у яких *з* і *ж* виникли з *с* і *ш*. Водночас в окремих випадках асиміляція за дзвінкістю є прогресивною. У вивченні цього явища заслуга Потебні також безумовна. Саме він увів у науковий обіг укр. *різдво* та пояснив механізм фонетичних змін у цьому слові [там же: 66–67]. Крім того, Потебня відзначив у південно–західних говорах української мови («галицькому біля Перемишля») приклади типу *лижга, мизга* [там же: 133; 360: 67], що пізніше привертати увагу діалектологів [368: 7, 30]. Надзвичайно цінним є спостереження вченого над одзвінченням приголосних в інтервокальній позиції (буковин. *з лабок*) і в позиції перед сонорними (ржевськ. *звядьба, злушаць, змеласць* і под.). Велике значення для подальшого вивчення мало й звернення Потебні до історії українських прийменників–префіксів *від (од)*, з (учений пояснював появу в них дзвінких приголосних «ослабленням» відповідних глухих) [430: 135–136; 360: 65, 72–73].

¹ Така інтерпретація набула поширення в подальших студіях. Огляд літератури див. 219: 82–83.

Як «ослаблення» Потебня розглядав також перехід *в* (на губно–губний або губно–зубний характер цього приголосного вчений не вказував) та *л* в *ў* (*у* нескладове). Зміна *в* > *ў*, як відзначав Потебня, мала місце перед приголосними на початку та в середині слова (у деяких говорах також у кінці слова) в українській, російській (у частині говорів) та білоруській мовах: укр. *быўши, праўда, усе, у дворі* (у двох останніх прикладах представлено складове *у* < *в*), рос. діал. *лаўка, постаў* тощо [430: 69–70, 91, 133–135]¹. Найбільш докладно зміну *л* > *ў* (*w*) Потебня проаналізував в українській мові. Він уперше відзначив, що ця зміна відбувалася за двох умов: 1) у давніх сполученнях *ьл, ъл* поміж приголосними (*вовк, довгий*); 2) на кінці слова у дієсловах минулого часу чоловічого роду — колишніх дієприкметниках (*сів, ішов*). Саме в таких позиціях відбулася зазначена зміна в південно–східному наріччі; тут вона є «найбільш давньою». Перехід *л* > *ў* (*w*), принаймні у випадках типу *сів*, Потебня пов'язував із занепадом редукованих і відносив до XIII–XIV ст. [там же: 134]. Учений зазначив, що в південно–західних говорах *ў* < *л* представлено на кінці складу й за інших умов (брак *о* з *ь*, позиція перед *ь*, що занепає, у середині слова та на кінці іменників): *сонівка, горівка* (звідки *горівочка*), *ків* «кіл», *дів* «діл» [там же: 133–134]. Перехід *л* > *ў* (*w*) Потебня відмічав також у російських і білоруських говорах; він підкреслював, що в більшій частині білоруських говорів цей перехід відбувався за тих же умов, що й в українських [там же: 70, 91].

Різновидами «підсилення» Потебня вважав перехід фрикативних в африкати та проривні і оглушення дзвінких.

Дослідник відзначив випадки переходу фрикативних *жс* і *з* в африкати *дж* і *дз* в українській мові (див. 3.1), фрикативного *х* у проривний *к* у діалектах російської мови: *сухари* > *сукари*, *хлеба* > *клеба* [там же: 91].

Основну увагу серед явищ «підсилення» приголосних Потебня закономірно приділяє оглушенню дзвінких. Він розглядає цей процес як «підсилення» приголосних тому, що перехід дзвінких приголосних у глухі водночас є зміною слабких приголосних у сильні (див. 3.3). Учений виділяє ряд фонетичних позицій, у яких відбувається перехід дзвінких приголосних у глухі, і простежує це явище в східнослов'янських діалектах, відзначаючи в ряді випадків відмінності в говорах тієї самої мови. Так, дослідивши матеріал українських діалектів, Потебня відмітив, що в позиції кінця слова перехід дзвінких приголосних у глухі має місце лише в частині говорів української мови; у «східних» і «північно–західних» говорах кінцеві дзвінки не оглушуються. У позиції перед глухими в середині слова і на стику прийменників з повнозначними словами в «галицькому говорі» дзвінки приголосні переходять у глухі, причому оглушується й *в*, змінюючись у *ф*; у південно–східних говорах дзвінки приголосні не змінюються [там же: 134; 360: 67–68].

¹ У слов'янському мовознавстві XX ст. переважає твердження про первинність *ў* та вторинність губно–губного (*w*) та губно–зубного (*в*) приголосних. При цьому *w* розглядають як проміжний звук: *ў* > *w* > *в*. Такий процес реконструював ще Шахматов [595: 40].

Важливим є те, що, як показав Потебня, розглянуті зміни приголосних відбувалися за різних умов; це стосується, наприклад, занепаду приголосних (див. вище). Отже, причини вказаних фонетичних законів, як це імпліцитно представлено в ученого, не можна звести до взаємодії звуків у мовленнєвому потоці; наведений Потебнею матеріал об'єктивно свідчить про існування причин, що діють у самій фонетичній системі.

Аналіз показує, що пошук таких причин характеризує наукову позицію Житецького, який здійснив спробу встановити причини еволюції всієї фонетичної системи української мови. В інтерпретації Житецького певна фонетична зміна (занепад редукованих) виступає причиною ряду інших фонетичних змін: занепад редукованих викликає ланцюгову реакцію у вокалізмі та консонантизмі прасхіднослов'янської, а згодом окремих східнослов'янських мов.

У вокалізмі це повноголосся та дифтонгізація *о*, *е* в нових закритих складах («двоголосся»); це замінні процеси, викликані намаганням відновити вокалізм, ослаблений занепадом редукованих. Отже, між повноголоссям і «двоголоссям» існує внутрішній зв'язок [225: 64, 108, 156, 264–265].

У консонантизмі це ряд змін у говорах спільноруської мови. Житецький поділяє їх на два однаково давні типи. Перший характеризується «підсиленням» вокалізму та «ослабленням» консонантизму (майбутні українські, білоруські та деякі російські говори), другий — «ослабленням» вокалізму та «підсиленням» консонантизму (переважна більшість майбутніх російських говорів) [там же: 209–211].

Найбільш докладно Житецький розглядає перший тип. В історії говорів цього типу «підсилення» вокалізму передувало «ослабленню» консонантизму [там же: 265]. Останнє виявилось в переважанні дзвінких приголосних (зокрема, у відсутності або слабкому розвитку оглушення дзвінких), причому найбільш послідовно ця особливість реалізувалася в південно-східному наріччі української мови [там же: 162–164].

У руслі зазначеної тенденції Житецький інтерпретує конкретні консонантні зміни. Розглядаючи приголосні в синтагматичному аспекті, учений виділяє нові консонантні групи, що виникли внаслідок занепаду редукованих, і характеризує їх за ознакою голосу [там же: 156–202]. Як і Потебня, Житецький зосереджує увагу на «кількісних змінах приголосних», але трактує це явище вужче: до «кількісних» він відносить лише зміни приголосних за участю голосу і шуму. Поряд з «кількісними» Житецький розглядає «якісні» зміни приголосних; вони, на думку вченого, відбувалися внаслідок пом'якшення приголосних перед *j* та голосними переднього ряду [там же: 220]. Водночас звернення до деяких інтерпретацій Житецького показує, що він був схильний розглядати «якісні» зміни приголосних як різновид «кількісних» [там же: 218, 220], можливо, під впливом Потебні (це твердження, як було показано вище, Потебня обґрунтував теоретично).

Зокрема, Житецький вважав, що подовження пом'якшених приголосних у сполученнях «приголосний + *j*» було викликане необхідністю компенсувати

певне «ослаблення» вокалізму, яке виникло внаслідок занепаду редукованих. З погляду вченого, «пом'якшено—подвоєні приголосні з'явилися для поновлення ослаблого консонантизму», вони є «навіть необхідним наслідком кількісного занепаду приголосних» [там же: 217]. Отже, подовження приголосних унаслідок йотації Житецький відносить до «кількісних змін приголосних», але, на відміну від Потебні, він бачить у подібних випадках не «ослаблення», а «підсилення» приголосних, аргументуючи це тим, що *j* переходить у звук, більш сильний, ніж сам *j* [там же, 218].

Об'єктом дослідження Житецького виступають і зміни *л* і *в* в *ў*, однак учений розглядає їх не як «ослаблення» (таку інтерпретацію, як було показано вище, запропонував Потебня), а як «вокалізацію» [там же: 158]. Звук *ў* на місці *л* і *в* Житецький назвав одним з «неминучих супутників звучного консонантизму» [там же: 211]. Цей звук є не тільки в українській мові, а й у білоруській та в деяких російських говорах [там же].

Узагалі в плані реалізації категорії дзвінкості—глухості приголосних білоруська мова більш близька до української, ніж до російської. Висуваючи це твердження, Житецький відзначає його гіпотетичність, пов'язану з недостатністю діалектного матеріалу. Брак оглушення приголосних у кінці слова і перед глухими приголосними в українській і білоруській мовах, за Житецьким, свідчить про те, що це давнє явище, яке виникло ще в говорах прасхіднослов'янської мови. Проте пізніше воно локалізувалося, головним чином, у південно-східному наріччі української мови [там же: 210–213].

Отже, у межах концепції зв'язку вокалізму і консонантизму в історії української мови Житецький розглядає історію фонетичних явищ, між якими він встановлює причиново-наслідковий зв'язок. Велике значення для подальших історико-фонетичних досліджень мало намагання Житецького вийти за межі фонетичного оточення і виявити причини, що діють у самій фонетичній системі.

Водночас необхідно відзначити, що трактування причиново-наслідкових зв'язків у Житецького є занадто узагальненим: так, занепад редукованих (причина) викликає повноголосся (наслідок), але механізм цього процесу залишено нез'ясованим. Звернення тут до тенденції відновлення вокалізму, ослабленого занепадом редукованих, є, очевидно, і сильною, і слабкою стороною гіпотези Житецького: намагання вченого визначити рушійні сили в самій фонетичній системі мало, безумовно, новаторський характер, проте реалізовано такий підхід занадто абстрактно та схематично. Це й призвело до того, що встановлений Житецьким причиново-наслідковий зв'язок між занепадом редукованих і повноголоссям відкинули вже Потебня та Колосов [352: 44–45; 309: 261].

З розумінням системного характеру фонетичних змін була пов'язана вимога Шахматова «розглядати однорідні явища, що залежали у своєму походженні від однієї спільної причини та виникли в один і той же час, не поодиноці, а разом, у зв'язному викладі» [603: 35]. Брак такого підходу в праці Гебауера [520] викликав критичні зауваження Шахматова [603: 35–36].

Шахматов ставить завдання реконструкції системи однорідних (паралельних) фонетичних законів, які об'єднані спільною причиною та діють у певний період розвитку мови. Практичним утіленням цієї вимоги стала, зокрема, інтерпретація спільноруських переходів $je > e > \ddot{o} > o$ та $ju > u$ на початку слова як «однорідних» процесів із спільним механізмом [595: 138–143; 339: 97].

Як паралельні фонетичні закони, що діяли в «передісторії» східнослов'янських мов, Шахматов реконструює закон палаталізації приголосних перед голосними переднього ряду та закон лабіалізації (лабіовеляризації) приголосних перед голосними заднього ряду. Відтворення останнього стало оригінальним внеском Шахматова в компаративістику. Зазначивши паралелізм цих законів, Шахматов увів в історичну фонетику слов'янських мов поняття акомодатії приголосних наступним голосним [116: 21; 107: 38].

Поряд з регресивною акомодатією приголосних Шахматов реконструював і прогресивну палаталізацію та лабіалізацію приголосного r у праслов'янських (у ранніх працях — «спільноруських») «дифтонгічних сполученнях» $er, \bar{v}r, or, \bar{v}r$ [472: 48–49; 595: 35, 44; 47–48, 62–63; 564: 22 зв.].

Отже, фонетичні закони палаталізації та лабіалізації (лабіовеляризації) учений об'єднує як такі, що мають спільну причину — вплив голосних переднього або заднього ряду на приголосні в межах складу.

Паралельними в інтерпретації Шахматова є й такі реконструйовані ним фонетичні закони, як $\epsilon > \ddot{a} > a$, $e > \ddot{o} > o$, $\bar{v} > \bar{v} (\ddot{u}) > \bar{a} > a$, $\bar{e} > \bar{a} > a$. Не зачіпаючи питання про хронологію цих процесів, їхні етапи, відзначимо, що їх об'єднано як V-депалаталізацію, в основі яких лежить спільна причина — «дисиміляція» з попередніми м'якими приголосними, що стали м'якими саме внаслідок впливу голосних переднього ряду $\epsilon, e, \bar{e}, \bar{v}$, тобто в результаті дії закону палаталізації приголосних перед голосними переднього ряду [480: 571; 472: 21–23, 29–30, 34–35, 38, 44–45; 474: 16–18, 44–45; 595: 117–119, 126, 134, 136].

Як вважав Шахматов, перехід «напівм'яких» приголосних у м'які, що відбувся в спільноруській мові, викликав зміни у вокалізмі. Вони були зумовлені тим, що звукосполученням «м'який приголосний + голосний переднього ряду середнього або низького підняття», на відміну від сполучень «м'який приголосний + голосний переднього ряду високого підняття», була властивою неоднорідність артикуляції приголосних і голосних. Такі фізіологічно неоднорідні звукосполучення в спільноруській мові змінювалися. Це стало продовженням праслов'янської тенденції і дало ті ж результати, а саме зміни в артикуляції голосних невисокого підняття. Головна відмінність цього процесу в спільноруській мові від подібного в праслов'янській полягає в тому, що в спільноруській він відбувся після «вторинно пом'якшених» приголосних [480: 571; 472: 21–24; 474: 16–17; 595: 126].

На думку Шахматова, артикуляція голосних змінювалася двома шляхами в залежності від того, чи взаємодіяли голосні з наступними приголосними. У цю взаємодію не вступали звуки ϵ та \ddot{a} (завдяки носовому

призвуку), а також голосний *е*, якщо він знаходився в кінці слова (*ь* сильний у такій позиції не вживався). У сполученнях *t'ę*, *t'ü*, *t'e* (де *t'* — будь-який «вторинно пом'якшений») відбувалася «дисиміляція» голосних і приголосних. Унаслідок її виникли зміни в артикуляції голосних: *t'ę* > *t'ü* > *t'q* (змінилися підняття та ряд), *t'ü* > *t'q* (змінився ряд), *t'e* > *t'ü* (змінилося підняття) [480: 571; 472: 29–30; 474: 16–17; 595: 126, 136].

Наслідки взаємодії голосних переднього ряду з наступними приголосними в різних працях Шахматова оцінено по-різному. Спочатку вчений припускав, що така взаємодія була як перед м'якими, так і перед твердими приголосними. Перед м'якими приголосними звуки *е* та *ь* сильний асимілювалися їм, набуваючи закритого характеру (*ê* та *ь*). Звук *ü* в позиції перед м'якими приголосними не змінювався; перед твердими він переходив в *а* [480: 571; 472: 34–35, 38, 44–45; 474: 18, 44–45]. Пізніше Шахматов змінив свій погляд. Перехід *е* > *ê* він реконструював для «східноруського» та «північноруського» наріч; в обох цей процес здійснювався незалежно [595: 345]. Звук *ü* в спільноруській прамові в будь-якій позиції змінювався в *а* [там же: 117–119].

На думку Шахматова, перед твердими приголосними голосні *е* та *ь* сильний зазнавали впливу як попередніх приголосних (здійснювалася «дисиміляція»), так і наступних (відбувалася «асиміляція»). Унаслідок цього *е* змінювався в *ö* (лабіалізований голосний переднього ряду), а *ь* — у *ь* (лабіалізований *ь*) або «*ü* ірраціональний» (*u* переднього ряду) [480: 571; 472: 35, 44–45; 474: 18; 595: 134].

Шахматов вважав, що лабіалізація приголосних у праслов'янській мові відбулася до переходу *ü* в *у* та *й* в *ь* — нелабіалізовані голосні середнього ряду [595: 60]¹. Це дозволяє зробити висновок: у концепції Шахматова імпліцитно міститься припущення, що лабіалізація приголосних перед голосними заднього ряду була викликана делабіалізацією голосних [107: 43].

Отже, депалаталізація та делабіалізація голосних у концепції Шахматова виступають як процеси паралельні, однорідні [116: 9, 18, 20].

Як бачимо, Шахматов розробив твердження про характерну для праслов'янської та «спільноруської» мов тенденцію до однорідності звуків у складі з погляду передньої або непередньої артикуляції. Тим самим, як відзначають дослідники [290: 51], було висловлено ідею складового сингармонізму (хоча сам цей термін пізнішого походження).

Вивчення праць представників порівняльно-історичного мовознавства другого періоду свідчить, що теза Шахматова про акомодацию приголосних наступним голосним — у її ранньому варіанті, відповідно до якого в

¹ До цього висновку учений прийшов не відразу. Раніше, розглядаючи деякі фонетичні явища західнослов'янських мов і дотримуючись твердження про те, що лабіалізовані приголосні виникли після розпаду праслов'янської мови, Шахматов писав про лабіалізацію приголосних «перед голосними *о, о, и, ь, у*», що відбулася в «західнослов'янську епоху» [470: 10].

праслов'янській мові палаталізувалися та лабіалізувалися лише задньоязикові приголосні, а губні та передньоязикові зазнавали акомодатії вже в спільноруській мові, — прийняли тільки однодумці вченого Дурново, Будде, Кульбакін [162: 99–101, 156; 56: 89–97, 111, 115; 54: 197–204; 264: 56–56]¹. Лише в працях учених Московської школи можна знайти в зазначений період і посилання на шахматовські V-депалаталізації [162: 157–161; 56: 91; 264: 54–56]. Проте в пізніших узагальнюючих працях Дурново та Кульбакіна про лабіалізацію приголосних взагалі не йдеться, а окремі V-депалаталізації розглянуто як процеси невзаємопов'язані, ізольовані [221: 151–152, 170, 203; 265: 27–28, 30–32].

Щодо шахматовської концепції в її пізньому варіанті (акомодатія приголосних будь-якого місця творення відбулася в праслов'янській мові), то її позитивна оцінка в зазначений період міститься лише в присвяченій Шахматову праці Ляпунова [349: 64]. Подальшого ж поглиблення вона не одержала, що можна пояснити гіпотетичністю концепції Шахматова, сміливістю її тверджень (як відзначалося, джерелом даної концепції стали майже виключно сучасні діалектні дані).

Отже, сучасники Шахматова недооцінили його концепцію. По-справжньому її було оцінено лише з фонологічних позицій.

З виникненням історичної фонології твердження Шахматова про дуже ранню (періоду відносної єдності праслов'янської мови) акомодатію (не тільки палаталізацію, а й лабіалізацію) приголосних голосним у межах складу підтримав ряд лінгвістів [528: 8, 20–23; 569: 356; 190: 33–45; 188: 3–8; 178: 7–12; 290: 32–42, 168]. Воно, за словами Журавльова, «як зерно, принесло свої плоди в цілій серії нових найвизначніших узагальнень і відкриттів» [186: 468]: Якобсон, переписавши цю тезу в термінах фонології, прийшов до висновку про наявність тембрової кореляції складів і складового сингармонізму в праслов'янській мові [528: 8, 20–23]². Виникає термін *силабема* [4: 41–57]. Введення поняття групового сингармонізму [326] дозволило висунути й обґрунтувати тезу про трансформацію групового сингармонізму в складовий у праслов'янській та пов'язати це з дією закону відкритого складу [188]. Повна реалізація цього закону³ спричинилася до руйнування сингармонізму, до розпаду групофоном і — пізніше — силабем. Це викликало занепад редукованих [183; 191; 179; 180; 186: 483–484], який сприяв формуванню кореляції приголосних за м'якістю–твердістю. З виникненням у частині слов'янських мов цієї кореляції й пов'язані

¹ При цьому Дурново дещо модифікував шахматовську концепцію, висунувши припущення, що губні та передньоязикові приголосні палаталізувалися й лабіалізувалися в тих говорах праслов'янської мови, з яких пізніше виникли східно- та західнослов'янські мови [162: 99–101, 156].

² Як відзначає В. К. Журавльов, твердження про відмінність твердих і м'яких складів у праслов'янській мові висунув Бодуен де Куртене [509: 69], проте Якобсон сформулював його незалежно від фундатора Казанської школи [186: 468].

³ Першим велику роль закону відкритого складу для розвитку фонетичної системи праслов'янської мови показав Ільїнський [207: 349]. Див. 186: 473.

слов'янські V-епалаталізації [556: 27–33; 568: 480–483; 519: 47–55; 518: 15–24; 211: 19–20; 290: 31, 52–55; 450: 72–78]. У пошуках вихідного пункту зазначених явищ процес лабіалізації приголосних і зв'язані з ним процеси делябіалізації голосних і виникнення протетичного **и** пов'язують з сатемовою палаталізацією та генезисом слов'янського **х** [189; 186: 484].

Отже, у дослідженні глобальних процесів історії фонетичних систем східнослов'янських (і взагалі слов'янських) мов історична фонологія пішла по вказаному Шахматовим шляху пошуку єдиних пояснень для ряду фонетичних змін, який дозволяє представити історію фонетичної (фонологічної) системи як ланцюг причиново пов'язаних фонетичних процесів. Цікаво відзначити, що В. І. Постовалова ілюструє цю тенденцію сучасного етапу розвитку історичної фонології саме «спробою побудови єдиного пояснення трьох явищ у слов'янських мовах — палаталізації, збігу **о** з **а** та закону відкритих складів» у студіях Журавльова [342: 171].

З визначенням причиново-наслідкових зв'язків пов'язане встановлення відносної хронології ряду фонетичних законів. Причиново-наслідковий зв'язок занепаду редукованих та кількісних і якісних змін **о**, **е** в нових закритих складах української мови реконструював Потебня, а слідом за ним Житецький і Колосов (див. вище). Це дозволило встановити відносну хронологію зазначених явищ. Недостатньо обґрунтоване визначення причиново-наслідкових зв'язків призводило до помилок у встановленні відносної та абсолютної хронології певних фонетичних змін. Так, твердження про ранній, до виникнення в східних слов'ян писемності, занепад редукованих на східнослов'янському терені Житецький аргументував, зокрема, посиланням на хронологію повноголосся. Учений підкреслював, що повноголосся — явище «споконовічне, спільноруське», бо воно властиве всім східнослов'янським мовам і відбите в найдавніших писемних пам'ятках [225: 66]. Але оскільки, за Житецьким, між занепадом редукованих і повноголоссям існує причиново-наслідковий зв'язок, занепад редукованих не тільки почався, а й встиг «значно зміцніти» в прасхіднослов'янській мові дописемного періоду [там же].

Звернення до праць учених Московської школи показує, що в них причиновий ряд є ізоморфним відповідному часовому порядку [590: 8]. У практиці історико-фонетичних досліджень учених школи встановлення причиново-наслідкових зв'язків сприяло відносній хронологізації ряду фонетичних законів. Це стало розвитком традицій Харківської школи (3.2) на більш значному мовному матеріалі. Характеризуючи принцип історизму в працях учених Московської школи, ми зверталися до шахматовської хронологізації таких процесів, як делябіалізація задньоязикових приголосних і перехід **гы**, **кы**, **хы** в **г'і**, **к'і**, **х'і** на східнослов'янському мовному терені. Тут підкреслимо, що відносну хронологію цих явищ було визначено завдяки встановленню причиново-наслідкових зв'язків: оскільки перехід **гы**, **кы**, **хы** в **г'і**, **к'і**, **х'і** викликаний делябіалізацією задньоязикових, остання безпосередньо передувала цьому переходу.

3.3. Мова як система

Важливе місце в науковій творчості вчених Харківської школи посідає розробка твердження про системний характер мови. Для Потебні, Колосова та Житецького є характерною свідомо орієнтація на принцип системності у вивченні мовних явищ. Серед висловлювань Потебні про системний характер мови можна виділити дефініцію мови як «системи знаків, здатної до невизначеного, до безмежного розширювання» [351: 134]. У більш розгорнутому вигляді тезу про системність мови Потебня експлікував так: «Не все одно, чи уявляється нам мова зібранням безладних і довільних значків, з [яких] кожний необхідно заучувати поодиночі і кожний обтяжує пам'ять, заважаючи іншого роду розумовій діяльності, або ж зв'язною системою, у якій знання дечого дає ключ до розуміння незрівнянно більшого» [358: 68]. Узагалі ж учений звичайно не вживає слово *система* в його термінологічному значенні [49: 88–89], проте численні зауваження Потебні з приводу конкретних мовних явищ дають достатньо ясну картину розуміння ним системності мови. У зв'язку з цим дослідники говорять про розробку Потебнею принципу структурної об'єднаності та співвідносності всіх елементів мови [441: 76].

Твердження про необхідність системного підходу до мови розвиває Колосов. Він підкреслює, що розуміння системності є ознакою високого рівня розвитку мовознавчої науки: «Можна розраховувати — у майбутньому — на такий стан науки про мову, завдяки якому, на основі деяких відомих рис, спеціаліст буде спроможним робити висновки про інші, теоретично визначаючи звукову фізіономію даної мови або наріччя» [309: III]. За словами Колосова, у кожній мові (діалекті) «є своя система, свої звукові відношення» [380: 8]; у цьому сенсі «кожний говір є самостійним організмом» [там же: 9], причому він не може відрізнятись від інших, близьких йому говорів лише однією будь-якою ознакою, тому що з цією ознакою обов'язково пов'язані інші. Звідси необхідність «установлення гармонії в теорії звукових відношень» [306: 8].

Такий підхід протистояв атомарному розгляду мовних явищ¹, який учені Харківської школи оцінювали як істотний недолік сучасних їм досліджень: «До цього часу мовознавство здебільшого змушене обертатися в колі елементарних спостережень над розрізненими явищами мови і дає нам право лише сподіватися, що подальші комбінації цих явищ від нього не втечуть» [346: 162]. Це примушувало вчених Харківської школи теоретично обґрунтовувати системний підхід до мовних фактів. У цьому плані викликає інтерес міркування Житецького, який писав: «Ми вирішили залишити осторонь прийом уривчастого, розрізненого вивчення звукових явищ. Нам здавалося, що, висмикуючи один факт з ряду генетично споріднених фактів, ми позбавляємо його ґрунту та мимоволі через це даємо йому фальшиве висвітлення. Визначити цей ґрунт, хоч би приблизно, було нашим завданням...» [225: 144–145].

¹ Вище (2.2) ми відзначали відносний характер такої атомарності.

Учені Харківської школи розглядають поняття мовної системи переважно в історичному аспекті: в історії тієї або іншої мови система зазнає якісних змін.

Системне трактування мовних явищ з достатньою повнотою відбилося в історико-фонетичних студіях Потебні, Колосова та Житецького.

Розгляд мовної системи в історичному аспекті в практиці фонетичних досліджень учених Харківської школи був пов'язаний з розумінням системного характеру сучасної мови. Так, Колосов підкреслював, що «малоруська фонетика становить органічну цілісність, що вказує на органічний розвиток» [309: 266].

Для вчених Московської школи теза про системність мови стала одним з найважливіших тверджень, розроблених як у теоретичному, так і в практичному аспекті. Поняття мовної системи вони розглядали і в синхронії, і (переважно) в діяхронії. За Шахматовим, унаслідок дії психічних законів «звукові уявлення виявляються не у вигляді поодиноких, розрізнених фактів, а в тісному та зумовленому зв'язку між собою» [590: 77]. Розуміння системного характеру мови на будь-якому синхронному зрізі спричиняється, з одного боку, до висновку про системність мовних змін, з іншого, до усвідомлення необхідності системного підходу до явищ мови як у синхронії, так і в діяхронії. Як зразок системного вивчення окремого говору звичайно наводять дослідження Дурново «Описание говора деревни Парфёнок, Рузского уезда Московской губернии» [165].

Щодо системності в діяхронії, то її вивчення значною мірою пов'язане з ім'ям Шахматова. На думку Р. О. Якобсона, саме Шахматову належить заслуга формулювання завдання дослідження історії фонетичної системи як взаємопов'язаного цілого [529: 7]. «Між тим одним з головних завдань історичної граматики, — писав Шахматов, — треба визнати історичний розгляд не тільки окремих звукових явищ, а й усього звукового складу, тому що історія окремих звуків стоїть у тісному, нерозривному зв'язку з історією всього звукового складу» [603: 35].

Отже, Шахматов підкреслював важливість системного підходу до мовних явищ не тільки в синхронії, а й у діяхронії. Розвиваючи це твердження, Дурново не погоджується з тезою про асистемність діяхронічних явищ, викладеною в «Курсі загальної лінгвістики» Соссюра (3.1). За Дурново, зміни в мові «неминуче пов'язані з усією мовною системою й зумовлені цією системою»; звідси висновок про те, що «історія мови є наукою не про окремі сепаратні зміни в мові, а про зміну самої мови як системи» [157: 10].

Принцип системності в історико-фонетичних студіях учених Харківської школи реалізувався, зокрема, у процесі застосування прийому генетичного ототожнення фактів.

Подальше вдосконалення цього прийому, який ґрунтується на системному розумінні мовних явищ, виявилось, наприклад, у дослідженні Потебнею історії африкати *дж* в українській мові (3.1). Слідом за Срезневським (2.2) Потебня відзначає паралелізм виникнення в прасхіднослов'янській мові африкат *ч* і *дж* [430: 124]. Отже, учений ототожнює (зближує) певні факти

історії мови з системних міркувань. Розглянувши рефлекси сполучень *tj* і *dj* у слов'янських і балтійських мовах, Потебня прийшов до висновку, що «литовсько-латиська мова подає в замінах *dj*, *tj* лише явища аналогічні, а не тотожні слов'янським» [356: 57].

Учений висуває припущення, що звук *дѣс* може походити також із *з* (як наслідок першої палаталізації задньоязикових). Потебня порівнює ряди приголосних, що виникли в результаті першої та другої палаталізації задньоязикових, і відзначає, що з *з*, *к*, *х* повинні були виникати: 1) *дѣс*, *ч*, *ш*, 2) *дз*, *ц*, *с*, причому вчений підкреслює паралельний характер виникнення африкат *дз* і *дѣс*: «звуку *с=дз* мусить відповідати не *жс*, а *дѣс*» [там же: 13¹].

Аналіз праць Потебні показує, що за наявності фактів, які свідчать про йотацію приголосних звуків того або іншого місця творення в історії слов'янських мов, учений робив висновок про те, що йотація поширювалася на всі приголосні (незалежно від місця). Так, на думку Потебні, брак епентетичного *л* у дієслівних формах типу *любю* «люблю» в західних українських говорах можна пояснити польським впливом, тому що форма *любю* «не гармоніює з існуючими в тих самих говорах *ч=тj*» [там же: 64].

Усвідомлення вченими Московської школи системного характеру мови виявилось, зокрема, у тому, що в їх студіях генетично ототоженні факти східнослов'янських мов включено в широкий контекст явищ різних слов'янських мов (діалектів), розглянуто в різнобічних зв'язках, як елементи динамічних систем.

Пріоритет тут, безперечно, належав Шахматову. Він ототожнив низку таких фонетичних явищ, які до виходу праць ученого генетично не пов'язували. Більше того, питання про їх генетичне зближення навіть не було поставлене (3.1).

Установлення зв'язку між такими, зокрема, явищами, як наявність *з'ї*, *к'ї*, *х'ї* на місці споконвічних *зы*, *кы*, *хы*, *о* на місці *е* після м'яких приголосних, *ѡ* на місці *о* під висхідною інтонацією (3.1, 3.2), *и* на місці *ї* перед приголосними та в кінці слова, *о* на місці *е*, *ь* після твердих приголосних перед *ї* (*молоко* < **melko*, *волок* < **vyľkь*) [595: 31, 45, 61–62, 132–133, 146–147], дозволило Шахматову реконструювати відповідні архетипи (палаталізовані й лабіалізовані приголосні, депалаталізовані й делабіалізовані голосні та ін.) і фонетичні закони (палаталізація й лабіалізація приголосних, депалаталізація й делабіалізація голосних, лабіалізація голосних і делабіалізація приголосних у різні періоди «передісторії» та історії східнослов'янських мов у зв'язку з подібними процесами в західнослов'янських).

Отже, завдяки генетичному ототоженню широкого кола фактів Шахматов реконструював не тільки звуки, а й цілі ознаки звуків, до яких належать палаталізованість і лабіалізованість (лабіовеляризovanість) приголосних у праслов'янській і спільноруській мовах.

Усі ці відкриття Шахматова стали можливими завдяки включенню генетично ототожнених фактів східнослов'янських мов у широкий контекст явищ інших слов'янських мов з урахуванням їхнього діалектного членування. Це

дозволило не тільки зблизити фонетичні явища, між якими до появи праць Шахматова не вбачали нічого спільного, а й установити відмінності між зовнішньо подібними фактами різних слов'янських мов, наприклад між східнослов'янським і словенським аканням (4.1).

Наведений матеріал свідчить про свідому орієнтацію вчених Харківської та Московської шкіл на принцип системності, яка виявилася не тільки в прийомі генетичного ототожнення фактів, а й у процедурі реконструкції архетипу та фонетичного закону.

Твердження про системний характер реконструйованих архетипів і фонетичних законів дістало певне теоретичне висвітлення. Його розробляє, зокрема, Колосов, хоча питання про те, у чому полягає системний характер тих або інших фонетичних законів (наприклад, переходу *o* в *i* в нових закритих складах української мови), для Колосова залишається відкритим. Він упевнений: будь-які фонетичні закони зумовлені мовною системою. Якщо ж та або інша зміна органічно не впливає з тенденцій розвитку фонетичної системи, то причина її не фонетична і вона, отже, не є фонетичним законом. Саме так (див. 3.2) Колосов інтерпретував спочатку перехід напружених редукованих у голосні *o*, *e* в російській мові.

Учені Харківської школи практикою своїх досліджень стверджували: фонетичні закони не є поодинокими, ізольованими змінами, вони утворюють певну систему. Так, Колосов (на відміну, наприклад, від Лавровського, див. 2.2) констатував тісний зв'язок переходів *ч* у *ц*, *ж* у *з*, *ш* у *с* у частині північновеликоруських говорів: *вѣцер* «вечір», *жърко* «жарко», *бѣтюска* «батюшка» [309: 183–187].

На значно більш широкому матеріалі ідею взаємозв'язку архетипів і фонетичних законів реалізує Потебня. Він реконструює не окремі фонетичні закони, а систему законів із спільним (подібним) механізмом зміни. Беручи за відправну точку для спостереження окремий конкретний факт мови, Потебня не обмежується ним, але включає його в широке коло подібних фактів, що дозволяє вченому відтворювати історію того або іншого явища як прояв загальномовної тенденції, у частковому бачити загальне [172: 6]. Тому відкриття Потебні, фонологічно осмислені, стали надбанням мовознавства ХХ ст. Це стосується, зокрема, концепції «кількісних змін приголосних» (3.1, 3.2).

Введення цього поняття дозволило Потебні об'єднати в загальній концепції історичний розвиток ряду явищ східнослов'янського консонантизму, які до виходу праць ученого мовознавці розглядали як розрізнені. Водночас можливість пошуку в цьому напрямку певною мірою була підказана О. Потебні вивченням наукової спадщини компаративістів першого періоду: як відзначав Я. Грімм, у мовах (діалектах) з подовженими приголосними (що виникли зі сполучень «приголосний + *j*») не відбувається оглушення дзвінких приголосних у кінці слова; отже, виникнення подовжених приголосних і збереження дзвінких тісно пов'язані [522: 122]. Проте в працях українських і російських мовознавців середини ХІХ ст. ці й подібні процеси виступали як ізольовані зміни, причому їх механізм лишався нез'ясованим.

Якщо Я. Ф. Головацький вважав консонантні ознаки *сила-слабкість*, з одного боку, і *глухість-дзвінкість*, з іншого, співвідносними [134: 6–9], то в М. Н. Каткова такої чіткості немає. Він виділяв такі групи приголосних за участю голосу і шуму: 1) дзвінки, 2) глухі, 3) середні (*р, л, м, н*). Крім того, за Катковим, усі приголосні можна поділити на сильні і слабкі. «Чим сильніше спрямовується голос або дихання до органів, — писав Катков, — тим більш твердий звук, і навпаки, чим слабше спрямування, тим більш близькі приголосні до простого голосу або дихання» [221: 79]. З цих міркувань лишається незрозумілим, як пов'язане творення, з одного боку, сильних і слабких, з іншого — глухих і дзвінких приголосних. До слабких приголосних Катков відносив *р, л, м, н*; ці звуки за особливостями творення наближаються до голосних. Узагалі між голосними і приголосними немає чіткої межі: «півголосні» звуки *ј* і *в* мають «голосне походження» [там же: 89]. У зв'язку з першим германським пересуванням приголосних (закон Раска – Грімма) Катков приходиться до висновку про істотну відмінність між германськими та слов'янськими мовами: останнім не властиві зміни приголосних у межах одного місця творення. Якщо такі зміни й зустрічаються, вони є випадковими. Як приклад наведено наявність у слов'янських мовах прийменників *от* і *од*, сполучників *та* і *да* [там же].

Невипадковість, закономірність подібних змін в історії східнослов'янських мов (переважно російської) показав Ф. І. Буслаєв. Систематизувавши значний матеріал російської та української мов, Буслаєв розглянув серед змін приголосних у межах одного місця творення перехід дзвінких приголосних у глухі та глухих у дзвінки, а також проривних і африкат у фрикативні й навпаки [69: 67–68]. Поряд з сучасними діалектними даними Буслаєв використовує матеріал давніх писемних пам'яток, що дозволяє вченому встановити етимологію таких слів, як *бджола* (укр.) — *пчела* (рос.), *где, здесь, здоров* [там же: 67–69]. Увагу Буслаєва привертає й перехід глухих приголосних у дзвінки в українських прийменниках- префіксах *від* (*од*), *з*, який учений називає «надзвичайною зміною» [там же: 69]. Проте пояснення механізму цих змін у Буслаєва немає.

З прийняттям у європейському мовознавстві чіткої класифікації приголосних стало можливим установлення взаємозв'язку між їх ознаками. Концепція «кількісних змін приголосних» в історії східнослов'янських мов, запропонована Потебнею, установлювала такий взаємозв'язок між ознаками сили-слабкості, глухості–дзвінкості, проривності–фрикативності, м'якості–твердості.

Потебня писав: «Кількістю приголосної називається ступінь сили дихання, необхідний для вимови цієї приголосної. Дихання з більшою силою спрямовується до органів, коли вимовляємо *к, т, н*, ніж тоді, коли вимовляємо *г, д, б*, і з більшою силою в цьому останньому випадку, ніж тоді, коли вимовляємо *spirantes* (*ј, в, с, х, һ* та ін.), язові *р, л* і носові *н, м*. Тому зміну приголосних беззвучних або одночасних у напрямі до звучних або довгих, які непомітно зливаються з голосними (*һ з а, ј з і, в з у*), є кількісним занепадом цих приголосних» [430: 68²–69].

Отже, на думку Потебні, глухі і дзвінки, проривні і фрикативні приголосні фонетично розрізняються також за силою–слабкістю¹. Ступені сили приголосних у порядку зменшення можна представити так: глухі проривні — дзвінки проривні — фрикативні та *р, л, м, н*. Останні на цій шкалі — голосні: це найбільш слабкі звуки, при цьому між приголосними і голосними немає чітких меж².

Звідси потебнянська кваліфікація тих або інших консонантних змін як «ослаблень» або «підсилень». Зокрема, спірантизацію проривних та африкат і африкатизацію проривних учений розглядає як «ослаблення», а перехід фрикативних в африкати та проривні — як «підсилення» (див. 3.2).

Наведений матеріал свідчить, що концепція «кількісних змін приголосних» дозволила охопити практично всі фонетичні закони в історії консонантних систем східнослов'янських мов.

У центрі уваги Потебні — оглушення і одзвінчення приголосних. Пов'язуючи перехід глухих приголосних у дзвінки та дзвінких у глухі з занепадом редукованих, Потебня не спрощує цих процесів. У його концепції зміна глухих приголосних у дзвінки та дзвінких у глухі не є механічним результатом занепаду редукованих, має свій власний зміст.

Проте такий підхід до 70-х рр. ХХ ст. не отримував розвитку в працях істориків слов'янських (зокрема, східнослов'янських) мов: для праслов'янської та спільносхіднослов'янської (давньоруської) мов визнавали диференціальну ознаку дзвінкості, яка властива сучасним слов'янським мовам, а розвиток кореляції дзвінкості–глухості було зведено до збільшення позицій нейтралізації³.

У загальному плані необхідно відзначити, що концепція Потебні в цілому залишилася непоміченою в історичній фонетиці східнослов'янських мов і в лінгвістичній історіографії. Її не було належно оцінено сучасниками Потебні. Більше того: вона навіть не привернула до себе їхньої уваги (за винятком Житецького, див. нижче). Очевидно, це стало наслідком сміливого, посправжньому новаторського розв'язання проблем історичної фонетики східнослов'янських мов у студіях Потебні.

Не враховано концепцію «кількісних змін приголосних» і в працях істориків-фонетистів (хоча результати Потебні, як ми частково вже показали, стали надбанням мовознавства ХХ ст. – початку ХХІ ст.) та історіографів-мовознавців наступних поколінь. Не стала вона предметом дослідження і в сучасних студіях, якщо не брати до уваги наших публікацій [159; 155; 141]. Отже, концепція Потебні й до цього часу не дістала належної оцінки

¹ У сучасній лінгвістиці поряд з термінами *сила-слабкість* вживають терміни *напруженість-ненапруженість*, що відбивають артикуляційні особливості приголосних.

² Дослідження приголосних і голосних за ступенем їх напруженості та сонантності зберегло актуальність і в мовознавстві ХХ ст. – початку ХХІ ст. [див. 490: 31; 13: 117–127].

³ Критику подібних концепцій див. 232: 66.

мовознавців. Пріоритет Потебні у вивченні відповідного кола питань не відзначено. Проте найбільш вагомі результати в дослідженні конкретного матеріалу були здобуті саме на тому шляху, який визначив Потебня.

Новий підхід до зазначеної проблеми в мовознавстві ХХ ст. пов'язаний, очевидно, з трьома чинниками. По-перше, було дано фонологічну інтерпретацію ознак дзвінкості та напруженості. Було встановлено, що в різних мовах (діалектах) як фонологічно суттєві (диференціальні) можуть виступати і ознака дзвінкості, і ознака напруженості, при цьому в першому випадку ознака напруженості, а в другому ознака дзвінкості є додатковими, супровідними (на фонетичному рівні) [426: 175–176]. По-друге, у частині архаїчних північновеликоруських говорів було виявлено сліди консонантної кореляції напруженості–ненапруженості [322: 37; 323: 99; 220; 227]. По-третє, дослідження з діакронічної фонології германських мов показали, що в їх історії відбулася зміна «модальних кореляцій другого ступеня», або трансфонологізація [416; 334].

Це дало можливість сучасним історикам слов'янських мов висунути й аргументувати твердження про те, що глухі-дзвінки приголосні праслов'янської мови (і ранньої спільносхіднослов'янської) фонологічно різнилися диференціальною ознакою напруженості, яку в подальшому було втрачено в ряді слов'янських мов (діалектів) унаслідок трансфонологізації, що полягала в зміні маркування та заміні маркуючих членів опозиції [231: 34; 234: 58–63, 158–173; 138: 46–61, 78–81; 220; 563]. Така інтерпретація мовного матеріалу розвиває ідеї Потебні.

Перспективними виявилися й інші напрямки, представлені в студіях Потебні. Учений розглядав одзвінчення глухих і спірантизацію проривних як споріднені процеси, в основі яких лежить «ослаблення» приголосних (тобто зменшення ступеня їх напруженості), а одним з різновидів спірантизації (африкатизації) вважав перехідне пом'якшення приголосних унаслідок праслов'янських йотацій, а також палаталізацій задньоязикових. Подальшим розвитком цих тверджень у мовознавстві ХХ ст. стали дослідження взаємозв'язку кореляції дзвінкості–глухості з кореляцією проривності–фрикативності [426: 169–176] і — у діакронічному аспекті — з кореляцією м'якості–твердості [234: 165–221; 138: 80–81].

Отже, хоча розглянуті фонетичні закони Потебня об'єднує на фізіологічній основі як такі, що мають подібний механізм, об'єктивно вони пов'язані між собою на фонологічному рівні, що й було показане в дослідженнях ХХ ст¹.

У сучасних працях з української лінгвістичної історіографії відзначено, що «Очерк звуковой истории малорусского наречия» [169] є першою спробою цілісного огляду історичної фонетики української мови [15: 170]. Системний

¹ Ми ще раз хотіли б наголосити на тому, що ніхто з мовознавців ХХ ст., до чийх тверджень ми щойно зверталися, на праці Потебні не посилався.

підхід до мовних явищ у їх історії Житецький реалізує насамперед шляхом поєднання в цілісній концепції розвитку вокалізму і консонантизму.

Важливо підкреслити, що Житецький розглядає не лише зв'язок окремих голосних і приголосних у мовленнєвому потоці. Він досліджує зв'язок самих підсистем вокалізму і консонантизму. При цьому кожне фонетичне явище, до якого звертається Житецький, органічно включене в загальну концепцію і з неї випливає. Проведене нами фронтальне вивчення історико-лінгвістичних праць 20-х рр. XIX ст. – 20-х рр. XX ст. показує, що саме Житецькому належить заслуга постановки проблеми зв'язку вокалізму і консонантизму в історії української мови і тим самим в історії слов'янських мов узагалі. Дослідники відзначають, що реалізація необхідності подолати межі між вокалізмом і консонантизмом є значним досягненням славістики і вперше представлена в студіях О. О. Шахматова та Р. О. Якобсона [186: 485]. Аналіз праці П. Г. Житецького «Очерк звуковой истории малорусского наречия» в контексті тогочасного мовознавства показує, що пріоритет у постановці проблеми зв'язку вокалізму і консонантизму належить саме йому.

Проте цей факт залишився непоміченим як у працях з історичної фонетики української мови та слов'янських мов узагалі, так і в дослідженнях з історії мовознавства, незважаючи на те, що студіям Житецького звичайно давали й дають високу оцінку (Карський, зокрема, писав, що «праці Житецького, поза всяким сумнівом, викликали в науці інтерес до малоруської мови та помітно сприяли подальшому її вивченню» [216: 56]). У зв'язку з цим ми хотіли б підкреслити, що «Очерк звуковой истории малорусского наречия» є значним внеском не тільки в україністику, а й у славистику: розв'язання проблеми зв'язку вокалізму і консонантизму на матеріалі будь-якої слов'янської мови має велике загальнославистичне значення¹. Необхідно відзначити, що Житецький пише саме про однібічний зв'язок вокалізму і консонантизму, а не про їх взаємодію: в історії української мови зміни в підсистемі голосних (занепад редукованих) викликали зміни в підсистемі приголосних. Твердження про зворотний вплив консонантизму на вокалізм в історії східнослов'янських (і взагалі слов'янських) мов уперше представлене в працях Шахматова, який розглядав зв'язок вокалізму і консонантизму як взаємодію (див. 4.3).

Дуже важливим у праці Житецького є встановлення стійких тенденцій до рівноваги голосних і приголосних в історії української мови [333: 89]. З погляду вченого, між вокалізмом і консонантизмом існують компенсаційні відношення. «Ослаблення» вокалізму, за Житецьким, спричиняється до «підсилення» консонантизму, а «підсилення» вокалізму — до «ослаблення» консонантизму. Щоправда, учений трактує це твердження дещо механістично і за різними ознаками для голосних і приголосних: «ослаблення» вокалізму полягає в скороченні кількості голосних звуків (занепад редукованих), а «підсилення» консонантизму — у вживанні в певних позиціях (у кінці слова та

¹ Водночас, як відзначає А. Й. Багмут, студії Житецького «свідчать про його глибокі знання порівняльно-історичної граматики слов'янських мов» [11: 26].

перед глухими приголосними) сильних (глухих) приголосних звуків (див. 3.2). Водночас сама думка про те, що в тих чи інших сучасних слов'янських мовах (діалектах) та в їх історії «бідний» вокалізм поєднується з «багатим» консонантизмом і навпаки, виявилася дуже продуктивною в мовознавстві ХХ ст. Вона стала основою поділу слов'янських мов (діалектів) на два типи — вокалічний і консонантний, які інтерпретовано як у синхронічному, так і в діахронічному аспекті [208: 106–121; 137: 40–56; 138: 55, 75, 84, 112; 201: 75, 157–158, 225–228; 234: 18, 139, 206–207; 48: 8–31; 209: 34–39]¹.

Дослідження цієї проблеми в лінгвістиці ХХ ст. дозволили виділити ряд особливостей, що характеризують вокалічні та консонантні мови, і водночас установити, що «чистих» вокалічних і «чистих» консонантних мов (діалектів) не існує. Так, у праці С. В. Бромлей показано, що вокалічні говори (з різним ступенем вокальності) є в усіх східнослов'янських мовах [48]. Імпліцитно подібні ідеї представлено вже в Житецького: він відзначає вокалізовані приголосні в говорах усіх східнослов'янських мов і більшу поширеність цих звуків в українських говорах порівняно з білоруськими та російськими [225: 211].

Зберігає актуальність і твердження Житецького про те, що відмінності між слов'янськими мовами полягають не тільки у вокалізмі, а й у консонантизмі. На думку вченого, у вокалізмі «індивідуалізм слов'янських наріч різкіше впадає в очі; але аналіз малоруського консонантизму покаже нам, що й тут панують глибоко типові звукові риси, хоча значною мірою вони зумовлені перетвореннями в галузі голосних звуків» [там же: 145]. Це видається Житецькому закономірним: «Та інакше й бути не могло: своєрідна система голосних повинна була викликати своєрідну систему приголосних звуків» [там же].

Дістала великого поширення та подальшого поглиблення й ідея Житецького про провідну роль вокалізму в процесі перетворення систем вокалізму і консонантизму слов'янських мов: саме зміни в підсистемі голосних (занепад редукованих) викликають наступні зміни як у підсистемі голосних, так і в підсистемі приголосних. З погляду Житецького, для прасхіднослов'янської епохи характерне «процвітання глухих голосних» [там же: 67]. Цей час і був періодом відносної рівноваги вокалізму і консонантизму у фонетичних системах слов'янських мов. Прямо на це Житецький не вказує, проте дане твердження представлено в ученого імпліцитно: воно органічне для системи ідей Житецького. Про це свідчить, зокрема, і те, як зображує вчений еволюцію фонетичної системи української мови після занепаду редукованих голосних: «Рух звуків у малоруському наріччі, як і в усіх слов'янських наріччях, почався, на нашу думку, з утрати глухих звуків *ъ* і *ь*...» [там же: 50].

Ущипливе зауваження Потєбні («Що ж робили звуки до того часу, якщо вони не рухалися» [352: 44]) побудоване на непорозумінні. Потєбня справедливо

¹ Ще раз підкреслимо: у студіях, на які ми тут посилаємося, пріоритет Житецького в постановці проблеми зв'язку вокалізму і консонантизму не відзначено.

вказує на те, що звуки змінюються завжди, однак, оскільки Житецькому властивий історичний підхід до мовних явищ, це було для нього очевидним. Пафос наведеного висловлювання в іншому: занепаду редукованих і фонетичним змінам, викликаним цим процесом, передував період відносної рівноваги вокалізму і консонантизму у фонетичних системах слов'янських мов.

Необхідно підкреслити, що сучасники й однодумці Житецького Потебня та Колосов не завжди були достатньо об'єктивними в оцінці ряду тверджень ученого. Зокрема, як відзначають дослідники, Потебня зосередив увагу майже виключно на недоліках праці Житецького [333: 96]. На притаманне Житецькому системне розуміння явищ історії української мови вказував Колосов, проте результати, здобуті Житецьким, Колосов оцінював як лише негативні: «Книжці п. Житецького не можна відмовити в цілісності системи й послідовності в проведенні основних думок. Але думки ці нічим не доведені та є науковим упередженням. Такою є, напр., думка його про доісторичну давність «підляських» дифтонгів» [309: 261]. Отже, Колосов, справедливо критикуючи Житецького за обмеженість історичного підходу до мовних явищ, не дає об'єктивної оцінки досягненням Житецького в дослідженні системного характеру змін у мові.

Очевидно, суворість цих оцінок можна пояснити тим, що історичний зв'язок вокалізму і консонантизму в концепції Житецького виступає значною мірою в занадто загальному та схематичному вигляді. Обмеженість системного підходу до мовних явищ виявилася, зокрема, у припущенні для російської та білоруської мов, де збережено етимологічні *o, e* в нових закритих складах (на відміну від української мови), двох протилежних процесів: спочатку подовження *o, e* з наступною дифтонгізацією, а потім монофтонгізації дифтонгів і переходу подовжених *ō, ē* в неподовжені голосні (див. 3.1 і 3.2).

Неаргументованість цієї гіпотези викликала негативну оцінку сучасників Житецького. Під впливом критики Потебні [352: 46–47], Колосова [309: 261], Ягича [527: 348–363] Житецький відмовився від твердження про прасхіднослов'янський характер дифтонгізації *ō, ē*, погодившись із Ягичем у тому, що прасхіднослов'янським було лише подовження *o, e* [227: 108–109]. Проте, на думку Потебні, сучасні східнослов'янські мови не містять у собі фактів, які свідчили б про «спільноруський» характер подовження *o, e* в нових закритих складах: подовження цих голосних на східнослов'янському півдні можна реконструювати, спираючись на українські форми типу *куонь*, але, зокрема, у південноросійському наріччі «таких виразних слідів подовження» немає [352: 47].

Отже, у працях Потебні та Житецького реконструйовано системи архетипів і системи фонетичних законів з подібним механізмом (об'єднаних спільною причиною). Завдяки цьому історія фонетичних систем східнослов'янських мов виступає як ланцюг причиново пов'язаних фонетичних процесів на рівні підсистем (вокалізм і консонантизм) і ознак звуків (сила і слабкість, глухість і дзвінкість, проривність і фрикативність, твердість і м'якість приголосних). Це й зумовило те, що концепції «кількісних змін приголосних»

Потебні та зв'язку вокалізму і консонантизму в історії української мови Житецького зберегли актуальність у мовознавстві ХХ ст. – початку ХХІ ст.

На початку розділу ми поставили одне з його завдань: з'ясувати об'єктивність і справедливість критичних суджень Соколова щодо історико-фонетичної спадщини Потебні, установити, якою мірою вони відбивають реальні досягнення й вади студій ученого. Проведений аналіз показав, що запропонована Соколовим інтерпретація поглядів Потебні на генетичні зв'язки мов, фонетичні закони й аналогію є однобічною та спрощеною.

Історико-фонетичні дослідження Потебні дійсно, за словами Соколова, «не удостоювалися належної оцінки» сучасників; але з наведених фактів випливає, що це було наслідком не «швидкого старіння» загальних настанов і прийомів Потебні, а, навпаки, сміливого, по-справжньому новаторського розв'язання ним проблем історичної фонетики східнослов'янських мов (концепція «кількісних змін приголосних»). У самому судженні Соколова про брак «належної оцінки» історико-фонетичних студій Потебні в сучасній йому лінгвістиці внаслідок «швидкого старіння» є протиріччя. Соколов стверджує: їх оцінювали нижче, ніж вони на те заслуговували; а це зовсім не узгоджується з його ж тезою про «швидке старіння».

Не можна не прийняти твердження Соколова про поєднання в студіях Потебні старого і нового (без наступності неможливий розвиток будь-якої науки), проте живання Соколовим таких слів, як *суміш* і *рутина*, свідчить, безсумнівно, про упередженість рецензента.

Отже, загальна оцінка Соколова, його спроба прогиставити методологічні позиції Потебні та вчених Московської школи є неправомірними.

Головна причина критичного характеру оцінок Соколова полягає в тому, що до історико-фонетичної спадщини Потебні він підходив не як історіограф мовознавства, а з погляду «асиміляції минулого» (див. Вступ).

Важливо відзначити, що в примітці редакції «Известий Отделения русского языка и словесности» до рецензії Соколова підкреслено, що редакція «не може погодитися з даною ним тут оцінкою і не вважає справедливим *суворий вирок* (виділено нами — В. Г.) Соколова» [507: 347].

Очевидно, примітку написав Шахматов, який у цей час редагував «Известия Отделения русского языка и словесности». Відомо, що Шахматов добре знав праці Потебні вже під час навчання в гімназії. Він глибоко — на все своє творче життя — засвоїв ряд думок Потебні, зокрема твердження про різний час занепаду редукованих на східнослов'янському терені¹. Високу оцінку історико-фонетичної спадщини фундатора Харківської школи можна знайти в низці праць Шахматова². Ці та інші факти ставлення Шахматова до наукової творчості Потебні³ необхідно враховувати в розв'язанні проблеми наступності

¹ Див. 555: 36; 445: 189–190.

² Див., зокрема, 480: 581.

³ Див. 555; 445.

розвитку українського і російського порівняльно-історичного мовознавства другого періоду.

Важливо підкреслити, що в Шахматова представлено саме *системи* реконструйованих архетипів і фонетичних законів. Зупинимося на цьому докладніше.

У працях з лінгвістичної історіографії відзначено, що системний підхід Шахматова до історико-фонетичних явищ відбився, зокрема, на вивченні таких фрагментів системи, як *ѡ* у зв'язку з *ѣ*, друге повноголосся в загальних межах змін, інтерпретованих як перше та третє повноголосся, редуковані у зв'язку з просодичними змінами в спільноруській мові [233: 55], різні типи акання [286: 20–25]¹.

Та найбільш повно системний підхід до реконструкції фонетичних явищ минулого було реалізовано саме в глобальній шахматовській концепції взаємодії вокалізму і консонантизму в історії слов'янських (насамперед східнослов'янських) мов. Ми вже неодноразово звертали до цієї концепції. До викладеного необхідно додати кілька важливих штрихів.

Як відомо, одним із значних досягнень слов'янського порівняльно-історичного мовознавства XIX ст. стало відкриття Фортунатовим першої та другої палаталізацій задньоязикових приголосних [431: 61–63], а Бодуеном де Куртене — третьої палаталізації задньоязикових у праслов'янській мові [511: 45–57]. Здійснення в праслов'янській мові перехідного пом'якшення задньоязикових приголосних у позиції перед голосними переднього ряду (у випадку третьої палаталізації — після голосних переднього ряду) примусило Фортунатова висунути припущення, що губні та передньоязикові приголосні в праслов'янській мові також пом'якшувалися перед голосними переднього ряду [431: 18], а приголосні *ѣ, ѡ* — і в позиції після *ѣ* (якщо після них не було твердих передньоязикових приголосних) [там же: 151–154].

Отже, сама ідея палаталізації приголосних будь-якого місця творення в праслов'янській мові у Фортунатова (а слідом за ним і в Шахматова) виникла з системних міркувань: палаталізація задньоязикових у праслов'янській — очевидний факт, але вибірність задньоязикових не знаходить пояснення, тому необхідно припустити, що палаталізації зазнавали й приголосні іншого місця творення — передньоязикові та губні.

Безперечно, висновок про палаталізацію всіх приголосних праслов'янської мови в зазначеній позиції став твердженням глобальної важливості. Проте Шахматов не зупинився на цій тезі. Системний підхід до мовних явищ дозволив йому зробити подібний висновок щодо впливу на приголосні голосних заднього ряду.

Цілком імовірно, що саме системні міркування примусили Шахматова реконструювати поряд з V-депалаталізацією паралельний процес V-делабіалізації (4.2).

¹ Слідом за Шахматовим системний підхід до акання в діахронічному аспекті плідно застосовував Дурново (див. 3.1).

Сутність розглянутих процесів Шахматов убачав у перерозподілі тембру, у передачі високого й низького тембру приголосних голосним у межах складу¹. Надалі в історії східнослов'янських мов, на думку Шахматова, низький тембр приголосних міг повертатися до наступних голосних: відбувалися процеси лабіалізації голосних і делябіалізації приголосних, тобто втрати останніми самостійної, позиційно не зумовленої ознаки лабіалізованості. У складах з високим тембром подібний процес не відбувся.

Отже, у працях Шахматова імпліцитно показано, що в низці східнослов'янських діалектів ознака палаталізованості закріпилася за приголосними (у голосних ознака ряду набула позиційного характеру), а ознака лабіалізованості — за голосними (у приголосних вона стала позиційною) [116: 22]. Тим самим була імпліцитно висловлена популярна в подальшому ідея про консонантний характер російської мови (точніше, російських говорів центру), який виник у результаті еволюції вихідної системи з пануванням вокалізму [див. 137: 40–56; 138: 55, 75, 84, 112; 201: 75, 157–158, 225–228; 234: 18, 139, 206–207; 48: 8–31].

Системний підхід Шахматова до зазначених явищ чи не найповніше виявився в тому, що він уперше в мовознавстві представив розвиток вокалізму і консонантизму слов'янських (переважно східнослов'янських) мов як взаємодію [116: 9, 21; 107: 38–45]. У ході цієї взаємодії на різних етапах розвитку мови відбувалася передача найважливіших ознак від елементів однієї підсистеми до елементів іншої². Шахматовське твердження про взаємодію вокалізму і консонантизму в історії слов'янських мов стало подальшим розвитком тези Житецького про зв'язок вокалізму і консонантизму (див. вище).

Отже, для Шахматова характерне намагання аналізувати не окремі мовні факти, узяті ізольовано, а групи споріднених фактів. Він реконструює не тільки окремі звуки, а й цілі ознаки звуків (напр., палаталізованість і лабіалізованість приголосних у праслов'янській і «спільноруській» мовах). Це дало вченому можливість встановити основні закономірності розвитку праслов'янської та «спільноруської» фонетичних систем [233: 55–60].

Щодо Московської школи в цілому, то її представники були схильні розглядати реконструйовані архетипи та фонетичні закони як значною мірою ізольовані, невзаємопов'язані. Про це наочно свідчать наведені дані про ставлення вчених школи до шахматовської концепції взаємодії вокалізму і консонантизму в історії східнослов'янських мов (3.2).

Як ізольовані виступають архетипи та фонетичні закони в працях представників молодограматизму. У лінгвістичній історіографії значного поширення набула теза про «атомізм» молодограматиків [222: 19; 196: 173].

¹ Саме так інтерпретовано в подальших дослідженнях як слов'янські V-депалаталізації [556: 27–33; 538: 480–483; 519: 47–55; 518: 15–24; 450: 72–78], так і делябіалізацію приголосних у праслов'янській мові [539: 356–366; 190: 35–39; 178: 6–12].

² Звичайно, Шахматов не живив цих термінів, але розумів відповідні явища саме фонологічно.

Однак очевидно, що про атомістичне, ізольоване вивчення окремих елементів мови в студіях молодогограматиків можна говорити саме лише в плані відсутності внутрішнього зв'язку між реконструйованими архетипами та фонетичними законами. Сама ж їх реконструкція, а також генетичне ототожнення фактів у дослідженнях мовознавців XIX ст. – початку XX ст., у тому числі в працях молодогограматиків, передбачали системне трактування мовних явищ (2.2).

Те ж саме необхідно сказати про студії Соболевського. У його інтерпретації історична фонетика є історією окремих фонетичних явищ, що виступають як ізольовані. Це може бути проілюстроване, наприклад, зверненням до переходів $e > o$ та $e > a$, які Соболевський, на відміну від Шахматова, ніяк не пов'язує [398: 59–67, 86–88]¹. Звернення до «Лекцій по истории русского языка» показує, що Соболевський визнає зв'язок тільки між тими фонетичними законами, які на той час були добре та всебічно досліджені в працях учених Харківської й Московської шкіл і в студіях самого Соболевського. Це серія змін у вокалізмі та консонантизмі, зумовлених занепадом редукованих на східнослов'янському терені [там же: 50–57, 103–122].

У цілому ж архетипи та фонетичні закони виступають в Соболевського як ізольовані, невзаємопов'язані. Водночас у його працях об'єктивно виявилися системні властивості мови (у прийомі генетичного ототожнення фактів і в процедурі реконструкції окремих архетипів і фонетичних законів). Отже, приписувати Соболевському виключно асистемний підхід до фактів мови було б методологічно неправильно. Очевидно, тут варто говорити про певну обмеженість Соболевського в розумінні системного характеру мовних змін і про відповідну інтерпретацію ним історико-фонетичних явищ.

На думку Шахматова, реконструкція архетипів і фонетичних законів як ізольованих істотно обмежує значимість одержаних результатів. Саме такий недолік властивий праці Гебауера [603: 34–36]. Шахматов відзначив, зокрема, що «опис явищ в усьому їх обсязі, а не лише змін, що мали місце в окремих звуках», значно полегшив би чеському мовознавцеві «складання картини історичного розвитку чеської мови; водночас такий виклад висвітлив би багато темних питань фонетики особливо тому, що зосередив би увагу там, де тепер йому доводиться роздрібнюватися, відхиляючись до розгляду поодиноці окремих результатів того ж самого спільного явища» [там же: 36].

Аналіз показує, що реконструкція фонетичних явищ у студіях лінгвістів 70-х рр. XIX ст. – 30-х рр. XX ст., як і в працях істориків мови 20-х – 60-х рр. XIX ст. (2.2), мала субстанційний характер:

Так, Потебня, Колосов і Житецький реконструювали *субстанцію*, *матерію* мови, а не відношення між мовними одиницями. Останнє стало надбанням лінгвістики XX ст.

¹ У цьому плані доречно зіставити розгляд переходів $e > o$ та $e > a$ (через проміжні звуки \ddot{o} , \ddot{a} , див. 3.1) в історії української мови як паралельних, взаємопов'язаних у Кримського [256: 198–201є, 369–420а; 254: 99], на що вказували дослідники [175: 34] і в чому не можна не вбачати впливу Шахматова.

Субстанційний характер фонетичної реконструкції в працях учених Харківської школи відбився, зокрема, у реконструкції середніх звуків-архетипів, за допомогою яких можна пояснити сучасні рефлекси в різних слов'янських мовах (діалектах).

Аргументуючи це, Потебня зауважував, що, наприклад, пояснювати неповноголосну старослов'янську форму повноголосною східнослов'янською та навпаки «більш ризиковано, ніж виводити ту й іншу з третьої, яку вони передбачають» [356: 50]. Тому вчений допускав можливість реконструкції для повноголосних і неповноголосних форм середнього архетипу [352: 113]. Подібно до цього Потебня вважав, що праслов'янські сполучення *tj* і *dj* на «русько-болгарському» ґрунті давали *ч'ч'* і *дж'дж'* (3.1). Потебня реконструював такі архетипи саме тому, що вони пояснюють наявність різних рефлексів *tj* і *dj* у східнослов'янських і південнослов'янських мовах. Покажемо у цьому плані є й пояснення походження початкових *je* та *o* в слов'янських мовах, яке дав Колосов. Вище відзначалося, що він визнавав первинність початкового *je* в ст.-сл. *елень* і вторинність початкового *o* в укр. і рос. *олень*. Водночас Колосов допускав можливість іншої інтерпретації: *je* та *o* походять від *третього* звука — праслов'янського *e* [310: 15–16]. У зв'язку з цим Потебня також обґрунтовував твердження про те, що праслов'янським архетипом міг бути лише *третій* звук [352: 18–23].

Важливим внеском у розробку принципу системності стала теза про неприпустимість множинності в галузі реконструкції архетипів. Це твердження обґрунтовував Колосов. На його думку, істотним недоліком «Очерка звуковой истории малорусского наречия» є те, що Житецький реконструює не один, а кілька архетипів як рефлекси прасхіднослов'янського *ě*. Це, за Колосовим, свідчить про хаос, асистемність у зображенні історії мовних явищ [306: 27–28].

Звернення до праці Житецького показує, що реконструйовані ним два рефлекси наголошеного *ě* (*ijě* і *ije*) характеризували різні «наріччя» прасхіднослов'янської мови [225: 93–95]. Проте думка про різну локалізацію цих рефлексів висловлена Житецьким недостатньо чітко, і це робить зрозумілою негативну оцінку Колосова.

Як і представники порівняльно-історичного мовознавства першого періоду, українські та російські компаративісти 70-х рр. ХХ ст. – 30-х рр. ХХ ст. з трьох головних атрибутів мовної системи — структури, субстанції та функції — досліджували субстанцію, матеріальне перетворення мовних одиниць (2.3, 3.3).

Те ж саме, за спостереженнями дослідників, характерне для молодограматиків. Вони реконструювали склад, інвентар елементів правопису; у цьому сенсі говорять про інвентарну систему молодограматиків [99: 8] і відзначають, що фонетичний закон у класичному, загальноприйнятому значенні цього терміна (яке закріпилося в мовознавстві багато в чому завдяки зусиллям молодограматиків) відбиває діахронічні процеси у «фонетичній субстанції» мови [342: 127].

Аналіз праць учених Московської школи підтверджує, що реконструкція ними архетипів і фонетичних законів також мала субстанційний характер.

При цьому для вчених школи, як і для багатьох представників порівняльно-історичного мовознавства XIX ст. – початку XX ст. взагалі [223: 39–41; 305: 26–27; 248: 92], було характерним «наївне» трактування реконструкції як відтворення мовних фактів минулого в дещо буквальному розумінні. Цьому протистояла протилежна позиція — сприймання архетипів і фонетичних законів реконструйованих прамов як фікцій, наукових абстракцій, видобутих дедуктивним шляхом [див. 145: 219–221; 39, т. 1: 70, 131; т. 2: 113].

Учені Московської школи в усіх випадках намагалися реконструювати конкретні артикуляційні ознаки голосних і приголосних, у тому числі проміжних звуків як компонентів того або іншого фонетичного закону. Так, на думку Фортунатова та Шахматова, перехід *e > o* в східнослов'янських мовах відбувся не безпосередньо, а через ступінь *ǫ*. Отже, тут розрізнено лабіалізовані голосні заднього (*o*) та переднього (*ǫ*) ряду як певні етапи трансформації архетипу *e* (4.1, 4.2).

Іноді вчені школи вказували на конкретне звучання архетипів шляхом їх порівняння зі звуками сучасних індоєвропейських мов: наприклад, спільноруські носові голосні (як праслов'янську спадщину) було уподібнено сучасним французьким і польським [56: 40; 214: 11–12], а звук *й* як проміжний у процесі переходу *ь > o* охарактеризовано за допомогою німецького *й* та французького *и* [480: 571].

Спроби вчених Московської школи визначити характер артикуляції того або іншого звука, реконструйованого за допомогою порівняльно-історичного методу, наштовхувалися на певні труднощі. Саме тому в «Очерке древнейшего периода истории русского языка» праслов'янський *r* у позиції перед голосними заднього ряду та в сполученнях *or*, *ʁr* розглядається то як лабіалізований [595: 44], то як веляризований [там же: 62], то як лабіовеляризований [там же: 47]. Терміни *лабіалізація* та *веляризація* іноді вживаються як синоніми [там же: 30]. Водночас характерним є прагнення Шахматова до більш точного вживання цих термінів. Стосовно праслов'янської мови вчений вважає за краще говорити про лабіовеляризацію приголосних, припускаючи, що власне лабіалізованими були губні та задньоязикові, у той час як передньоязикові були веляризованими [там же: 62].

Субстанційний характер реконструкції в студіях учених Московської школи був пов'язаний із сумативним (адитивним) розумінням цілісності. Таке трактування цілісності було характерне й для молодогограматиків [50: 4–5]. Це нове розуміння цілісності, відповідно до якого властивості мови як цілого зумовлені взаємодією її частин (і, отже, увагу дослідника перенесено із субстанції на структуру) і яке йшло від Бодуена де Куртене [39, т. 1: 195] та Соссюра [409: 155–159], у працях учених Московської школи не відбилося: вони залишилися на традиційних позиціях.

Якщо Бодуен де Куртене відзначав наявність у мові «фонетичних», «морфологічних» і «семасіологічних» груп і розрядів, тобто парадигм [39, т. 2:

260], то Шахматов виділяв парадигматичні («асоціативні») відношення лише в лексиці та граматиці, але не у фонетиці [590: 77–84]. У практиці історико-фонетичних досліджень учених Московської школи, як і в історичній фонетиці взагалі (у протилежність історичній фонології), предметом вивчення стає синтагматика мови [136: 80–83; 233: 55]: мовознавці досліджують синтагматичні фонемні зміни [342: 102]. При цьому базисною одиницею опису виступає фонема як звукотип [136: 79–80; 233: 55].

Із субстанційним характером реконструкції в студіях учених Московської школи пов'язана її надмірність, що полягає у відтворенні різноманітних відтінків звуків. Учені школи були впевнені, що багато сучасних відмінностей між мовами та діалектами можна пояснити відмінностями, які існували в прамові. На цю особливість праць Фортунатова та Московської школи в цілому вказували сучасники [66: 831; 67: 323; 503: 90; 104: 34]. На думку С. К. Булича, саме така настанова примушувала вчених школи реконструювати в прамові найтонші й різноманітні відтінки звуків (див. 3.1). Булич відзначив, що цей «прийом» не є специфічною особливістю Фортунатова та його школи¹, проте ніхто з мовознавців не застосовував зазначений «прийом» так широко й систематично [67: 323]. У зв'язку з цим доречно вказати на ретельність у реконструкції архетипів і фонетичних законів, яку відзначали в Фортунатова та Шахматова їхні однодумці [500; 349: 92].

Як приклади таких відтінків — компонентів довгих ланцюжків найтонших звукових переходів — можна навести розрізнення коротких, напівкоротких, довгих, напівдовгих голосних [595: 1–2], голосних *ǫ* та *o*, м'яких і напівм'яких, лабіалізованих і напівлабіалізованих приголосних (див. вище), звуків *i* та *j* [466; 478, 286, 305–306].

Перехід *s* > *x* у праслов'янській мові Шахматов пояснював тим, що між *s* і *x* був звук-посередник у вигляді палаталізованого й водночас лабіалізованого *s*. Такий змішаний характер *s*, за Шахматовим, пояснює, чому даний перехід відбувся після таких різних за місцем творення звуків, як *i*, *u*, *r*, *k* [595: 35].

Бачачи у відтворенні відтінків звуків вади реконструкції, необхідно відзначити, що вченим Московської школи, насамперед Шахматову, «вдалося чітко передбачити найбільш суттєве в складі розрізнявальних одиниць мови та в їх зміні», хоча «складне переплетіння фонетичних у вузькому значенні слова та фонологічних фактів ускладнює розуміння шахматовських праць сьогодні» [233: 59].

Аналіз праць учених Московської школи показує, що в процесі реконструкції відтінків між мовознавцями виникали й деякі розбіжності, але вони стосувалися лише конкретних інтерпретацій, а не самої можливості реконструкції відтінків. Так, Ляпунов, реконструюючи в закінченнях форм типу *дьябрь*, *есмь* (з написанням *ь* замість *ъ*) звук *e* (або *ǫ*), не погоджується з

¹ Націленість на реконструкцію відтінків звуків була характерною й для молодогограматиків, що знайшло в них і теоретичне висвітлення [317: 191].

Шахматовим, який виводив *e* (*ѣ*) з «ірраціонального» *ы*, і вважає, що звук *e* (*ѣ*) виник з «ірраціонального» *ѣ* [278: 208–209].

Реконструкція відтінків у студіях учених Московської школи була пов'язана з тим, що пріоритетним джерелом вивчення історії мови вони вважали сучасні діалектні дані. У цьому плані заслуговує на увагу думка Шахматова про те, що письмо «неспроможне передати всіх відтінків звуків, які схоплюються слухом у живому мовленні та служать предметом наукового спостереження» [590: 8–9]¹. «Надзвичайна різноманітність звукових відтінків у галузі голосних або приголосних у вимові осіб, що належать до різних говорів, — писав Будде, — мусить бути взята до відома в наукових побудовах і гіпотезах про системи звуків руської мови тих епох, які недоступні нашому безпосередньому спостереженню» [52: 7]. У зв'язку з цим Шахматов відзначав, що «непомітна майже відмінність, маленький у наш час відтінок» дає дослідникові можливість реконструювати «великі відмінності й різко розмежовані явища в минулому» [590: 9].

Отже, реконструкція відтінків звуків у минулому була пов'язана з наявністю відтінків у сучасних мовах. Так, у сучасних східнослов'янських мовах є короткі, напівкороткі, довгі, напівдовгі голосні, звук *ѣ*, напівм'які приголосні та ін. [там же: 45–49, 59–60, 63–65; 596: 99, 102]. Твердження Шахматова та інших учених Московської школи про те, що давні мови мусили мати такі ж скарби звуків, як і сучасні, і сприяло реконструкції відтінків звуків [155: 413; 349: 102; 210: 104].

Реконструкції відтінків у працях учених Московської школи протистояв брак *ї* в Соболевського. Зокрема, у нього йдеться про процеси пом'якшення в історії східнослов'янських мов, але не про ступені пом'якшення [398: 115]. Це, очевидно, пов'язане з тим, що для Соболевського пріоритетним джерелом реконструкції були писемні пам'ятки, які не відбивають відтінків звуків².

Позиція Соболевського була активною: він досить різко критикував Шахматова за схильність до реконструкції відтінків [393: 424]. Соболевський не був самотнім: подібну оцінку працям Фортунатова та Шахматова дали й інші мовознавці [39, т. 1: 256; 205: 393–394]. Та, мабуть, найоб'єктивнішою слід вважати характеристику Дурново — однодумця Фортунатова та Шахматова: «Погоджуючись із тим, що мова в минулі епохи повинна була мати багатство звуків, властивих живим мовам, треба визнати, що дані сучасних говорів і писемних пам'яток далеко не достатні для відтворення цього багатства, і тому

¹ Про наявність найтонших відтінків звуків саме в «живих народних говорах» (а не в давніх писемних пам'ятках) ідеться в «маніфесті молодограматиків» [317: 191].

² Можна відзначити, що Кримський визнавав відтінки, реконструйовані в студіях учених Московської школи, але не надавав їм великої ваги. Зокрема, учений вважав, що на східнослов'янськму півдні до занепаду редукованих приголосні будь-якого місця творення в позиції перед *e* були м'якими або напівм'якими. Деталізацію Кримський вважав зайвою [256: 194].

багато які побудови Шахматова назавжди залишаться тільки гіпотезами» [155: 415].

Із субстанційним характером реконструкції в працях учених Московської школи пов'язане й прагнення до реконструкції середніх звуків-архетипів, за допомогою яких можна пояснити сучасні рефлекси.

Прикладом може служити реконструкція Фортунатовим у праслов'янській мові напівм'яких приголосних (див. вище), які в частині слов'янських мов стверділи, а в частині, у тому числі в спільноруській прамові, набули повного пом'якшення [431: 18]. Фортунатовська теза про пом'якшення всіх приголосних праслов'янської мови перед голосними переднього ряду була прийнята рядом дослідників, зокрема таким авторитетним ученим-молодограматиком, як Лескін [567: 3–4], через що це відкриття іноді пов'язують з його ім'ям [561: 4–5]. Твердження Фортунатова про пом'якшення (до ступеня «напівм'якості») праслов'янських приголосних дістало розвиток у працях Шахматова [599: 143; 463: 13–16; 546: 225; 452: 149; 590: 368–369; 474: 15; 595: 59–60; 564: 23], хоча в деяких ранніх студіях він датував цей процес спільноруським періодом, а для західнослов'янських мов — епохою західнослов'янської єдності [480: 571; 603: 52–56, 64; 472: 11–12, 27–29].

Напівм'які приголосні в «передісторії» східнослов'янських мов слідом за Фортунатовим і Шахматовим визнавали й інші представники Московської школи [162: 99–100; 214: 189–190; 221: 142–144; 56: 89–92; 349: 72–73; 275: 183]. Вірогідність реконструкції напівм'яких приголосних була підкріплена працями О. Брока, який дослідив різні ступені пом'якшеності (палаталізованості) приголосних у сучасних слов'янських мовах [45: 76–83; 46: 151–154]. Щоправда, Брок і О. І. Томсон розмежували два види м'яких приголосних — палатальні і палаталізовані [46: 27, 149–151; 425: 193, 204], але в історико-фонетичних студіях Шахматова та інших учених Московської школи це не було враховане [116: 8].

У частині випадків реконструйовані середні архетипи не збігаються зі звуками сучасних мов. Так, Фортунатов і Шахматов, можливо, під впливом Потебні (див. вище) реконструюють середні приголосні *дѣс'дѣс'* і *ч'ч'* (як рефлекси праслов'янських сполучень *dj* і *tj*, а також *kt* перед голосними переднього ряду), хоча в сучасних слов'янських мовах таких звуків немає [548: 418–419; 595: 37–38, 122–123]. Проте характерно, що інші вчені Московської школи не реконструюють цих проміжних архетипів [56: 87; 339: 132; 265: 41]. Їх визнавав Дурново [214: 177–178], однак пізніше він не тільки відмовився від цієї точки зору, а й наводив реконструкцію архетипів *дѣс'дѣс'* і *ч'ч'* як приклад шахматовського «схематизму», який виявився в тому, що наявність у сучасних говорах двох генетично тотожних звуків «занадто легко виведено з вимови, середньої між ними», при цьому не взято до уваги фізіологічні особливості звуків. «Подвійні» африкати «зовсім неможливі фізіологічно» [155: 414–415].

Системний підхід учених до мовних явищ у їхній історії відбито й у прийомі хронологізації фонетичних явищ.

Так, Колосов негативно оцінював твердження Потебні [352: 44] про збереження редукованих голосних у деяких сучасних північновеликоруських говорах. Один з аргументів Колосова базується на розрізненні голосних призвуків на місці давніх редукованих, з одного боку, і редукованих голосних як фонем, з іншого: «Глухі звуки здавна загубилися в руській мові як окрема звукова категорія, як звуки, що незмінно виявлялися колись у відомих певних випадках; але *можливість вимови* (виділено автором — В. Г.) глухого мовою і досі в деяких говорах не втрачено» [309: 7]. Словосполучення *окрема звукова категорія* Колосов уживає в тому значенні, яке пізніше було закріплене за терміном *фонема*. Отже, у трактуванні історії **ѣ** і **ѥ** як одиниць системи фонем Колосов став попередником мовознавців ХХ ст.

Певна обмеженість історичного підходу до явищ мовної історії, характерна для Житецького, виявилася в одноплщинному співвіднесенні архетипів: на площину спільноруської прамови перенесено такі різні за часом виникнення явища, як повноголосся та занепад редукованих (див. 3.1 і 3.2).

Притаманне вченим Харківської школи розуміння мови як системи реалізувалося також у прийомі локалізації мовних явищ. Так, Потебня відзначив певну системність написань у Повчанні Єфрема Сіріна, волинській пам'ятці кінця ХІІІ ст. Учений звернув увагу на збіг двох давніх прийменників-префіксів **въ** та **у**. Давши цьому явищу фонетичну інтерпретацію, Потебня підкреслив, що такі форми, як **у чась, ув молитвах, узлюбилъ**, з одного боку, і **вгдно, повчити, вьмрѣти**, з іншого, мають «малоруське» походження. Проте форми типу **узи** (замість **взя**) і **вже** (замість **уже**) не можна вважати «малоруськими». Аргументуючи це твердження, Потебня вказує на те, що подібні форми з давнього часу властиві говорах східнослов'янської півночі (учений робить посилання на Смоленську грамоту 1229 р. та північні російські грамоти ХІV–ХV ст.) і гармоніюють з іншими північновеликоруськими рисами, які, за Потебнею, вніс північний переписувач (друге повноголосся, перехід напружених редукованих у сильній позиції в **о** та **е**, цокання) [345: 72–73].

Значну увагу прийому хронологізації (ідеться про встановлення послідовності мовних процесів і про синхронізацію архетипів і фонетичних законів) приділяли вчені Московської школи.

Встановити послідовність здійснення тих або інших фонетичних законів ученим школи допомагали системні міркування. Так, на думку Шахматова, перехід голосного середнього ряду **ѣ** (що походить з напруженого редукованого) в **о** (*сухой*) відбувся раніше переходу **гы, кы, хы** > **г'ї, к'ї, х'ї**: голосні **ѣ** та **ы** є «однорідними», і перехід **кы, хы** > **к'ї, х'ї** «повів би за собою або в усякому випадку передбачав би за однорідністю умов перехід **кѣ, хѣ** > **к'е, х'е**» [474: 548–549].

Стверджуючи синхронність історико-фонетичних явищ, учені Московської школи також виходили з системних міркувань. Шахматов не тільки реконструював палаталізацію та лабіалізацію (лабіовеляризацію) приголосних у «передісторії» східнослов'янських мов як паралельні процеси (див. вище), а й указував на їх одночасність: вплив голосних заднього ряду на приголосні в

межах складу був подібним до впливу голосних переднього ряду, отже, обидва процеси відбулися в той самий час. Хронологію палаталізації й лабіалізації (лабіовеляризації) приголосних у ранніх і більш пізніх працях Шахматова дано по-різному, проте в кожному з двох варіантів ці процеси виступають як синхронізовані.

У студіях Шахматова імпліцитно представлене твердження про те, що критерієм одноплосинного існування архетипів є системність їхньої трансформації. Так, шахматовські V-депалаталізації, зокрема $e > \ddot{o} > o$ та $e > \ddot{a} > a$, включають початковий, проміжний і кінцевий етапи, які вчений розглядає як одночасні саме тому, що трансформація архетипів тут є однорідною, тобто системною.

Водночас серед компаративістів був поширеним погляд, згідно з яким синхронізація мовних явищ минулого є бажаною, але не завжди можливою. Якщо відтворені мовні факти не синхронізовано, лінгвістична реконструкція набуває еkleктичного характеру, який на даному етапі розвитку мовознавства є неминучим і з яким, отже, необхідно миритися. Такої точки зору дотримувалися Дельбрюк, Бодуен де Куртене, а серед учених Московської школи — Поржезинський [145: 219–221; 39, т. 2: 113; 340: 8].

З цим не міг погодитися Шахматов. Його критичні зауваження на праці сучасників свідчать про те, що таке поєднання асинхронних явищ на одному синхронному зрізі він вважав неприпустимим [603: 35–36; 452: 156; 476: 122–123, 127]. Зокрема, Шахматов відзначив, що такі протилежні процеси, як переходи $e > a$ та $a > e$, що їх реконструював для давньоопсковського говору Соболевський [505: 145–146; 398: 86–88], не могли відбуватися одночасно [476: 122–123, 127].

Аналіз теоретичних тверджень і практичних спостережень учених Харківської та Московської шкіл показує, якого великого значення вони надавали прийому систематизації знань, первинному та вторинному рівням цього логічного процесу. Так, Колосов підкреслював, що в мовознавстві мусить бути «стрункий ряд систематизованих фактів», а не «безладний агломерат» їх [306: 5].

Звідси твердження про важливість узагальнення досліджуваного матеріалу: за словами Колосова, лінгвістичні студії повинні містити «узагальнення, що дають логічно неминучі висновки», а не «довільні пояснення, зумовлені симпатіями до відомого роду поглядів або упередженою думкою автора [там же]. Потебня вважав узагальнення знань важливою ознакою наукового пізнання: «Наше пізнання... є підведення часткового під загальну категорію» [362: 216]. Учений відзначав, що будь-яке знання є відносним, і завдання дослідника полягає в тому, щоб систематизувати елементи первинного рівня знання, який включає емпіричні дані та узагальнюючі системи знань, що з розвитком науки виявляються недостатньо узагальненими та упорядкованими. При цьому Потебня вказував на неприпустимість обмеження досліджень переважно емпіричним, несистематизованим матеріалом. «Помічено, — писав він, — що в нас узагалі збирання сирого матеріалу переважає над його поясненням та систематизацією, в силу чого й самі спроби збирання та видавання не можуть мати бажаної

досконалості» [357: 110]¹. У зв'язку з цим Потебня писав про «нерозмірність наукових матеріалів та їх розробки», яка «може полягати тільки в переважанні перших над останньою» [343: 63]. Між тим «найбільш вигідне для успіху знань відношення між збиранням матеріалів та їх науковою розробкою є таке, коли матеріали не залежуються, не залишаються мертвим капіталом у чеканні великого нагромадження, а негайно пускаються в обіг» [там же]. Причина цього полягає в тому, що «тільки при такому стані справ праця призбирувача може розумно направлятися, правильно й неухильно підійматися в ціні та внутрішній вартості [там же]. Тому навіть при недостатності емпіричного матеріалу вчений повинен здійснювати спроби його систематизації: «Якщо дослідник робить помилкові висновки з посилок, недостатньо повних не з його власного недбальства, то й сам він має рацію, і науці від цього може бути тільки користь. Навпаки, вадливо відкладати роботу до нагромадження матеріалів з тим, щоб, коли їх буде досить, будувати без помилок, прямо набіло. Будувати набіло неможливо, зібрані матеріали в роботі стануть непридатними, і ніколи їх не буде впору для будівлі» [там же: 63–64]².

Проте, як зазначав Потебня, будь-які штучні схеми при систематизації є недопустимими, тому що вони перекручують мовну реальність [348: 24].

Підкреслюючи історичність самого процесу пізнання, Потебня відзначав, що наукові погляди, які ще вчора задовольняли дослідників, сьогодні застарівають і стають гальмом для подальшого пізнання явищ [350: 2].

Але це зовсім не означає, що мовознавцям можна не брати до уваги наукових досягнень попередників. Навпаки, вказуючи на наступність як на важливу характеристику розвитку науки, Потебня писав: «Не можна нехтувати й тим, що донині зроблене, бо, завдяки повсякчасній непослідовності людської думки, навіть помилковість загального розв'язання питання не усуває зовсім вірних поглядів на частковості, що входять у нього» [352: 119*].

Проведена нами історико-наукова реконструкція показує, що різнобічне та глибоке дослідження компаративістами 70-х рр. XIX ст. – 30-х рр. XX ст. історії фонетичних систем східнослов'янських мов стало наслідком плідного застосування прийому систематизації знань. Учені Харківської школи ефективно використовували обидва елементи первинного рівня знань — емпіричний матеріал і теоретичні джерела.

Як відзначають дослідники, рівень теоретичних узагальнень в українському і російському мовознавстві до виходу праць Потебні був порівняно невисоким [443: 13]. Емпіричний матеріал у цілому переважав над теоретичними узагальненнями, що, зокрема, спостерігалось в діалектології [302: 75–76].

¹ Подібну оцінку стану тогочасної лінгвістичної науки давав і Колосов: «Ми знаходимося ще в періоді збирання й попередньої розробки матеріалу» [310: IV].

² Доречно відзначити, що, на думку Потебні, ученому не слід боятися помилок, тому що без них рух уперед неможливий: «Дослідникові нема чого боятися докору в тому, що він сам не впевнений в істинності своїх слів: якщо обраний ним шлях виявляється хибним, то для інших користь у тому, що вони побачать цю хибність» [430: 44].

Безперечно, цей висновок можна поширити й на історико-фонетичні дослідження. Проте й емпіричного матеріалу в багатьох випадках бракувало. На це не раз вказував Потебня. Так, вивчаючи дифтонги на місці етимологічного *о* в нових закритих складах (північні українські говори), учений відзначає суперечливість діалектних даних за різними записами: у Сосницькому повіті Чернігівської губернії на місці зазначеного голосного *о* вимовляють або *у* (*в тум*), або *уе* (*вуел*), причому невідомо, яка частина дифтонга є наголошеною [430: 101].

Для мовознавства 70-х рр. XIX ст. багато в чому новим був спосіб систематизації матеріалу, запропонований Колосовим у праці «Очерк истории звуков и форм русского языка с XI по XVI столетие» [310]. Про мету свого нарису вчений пише: «Якщо він явить собою тільки систематичне зведення тих даних, які розсіяні в численних виданих пам'ятках, і тоді поява його не є «безцільною» [там же: IV]. Відзначаючи емпіричний характер сучасних йому досліджень, Колосов підкреслював, що навряд чи можна «чекати появи історії руської мови... навіть у близькому майбутньому [там же], отже, сама праця Колосова має значною мірою попередній характер (див. 3.1). Мовні дані автор подає за століттями, визначаючи фонетичні та морфологічні особливості російської («великоруської») мови в пам'ятках різних століть. «Очерк истории звуков и форм русского языка с XI по XVI столетие» став важливим етапом у вивченні відповідних явищ: ця праця дала «багато систематизованого в порядку хронологічної послідовності лінгвістичного матеріалу» [273: 8].

Водночас таке групування матеріалу мало істотні недоліки. Як відзначив уже Ягич, висновки в праці Колосова механічно згруповані за століттями, що заважає виявити провідні тенденції розвитку мови [505: 7]. Ряд недоліків розкрив Потебня: ігнорування сучасних говорів, брак порівняння фактів давньої та сучасної мов [352: 4–6], розгляд мовних явищ «огулом, у довільному їх узагальненні» [там же: 12]. Останнє виявилось в необґрунтованому ототожненні змін звуків різної артикуляції (шиплячих і *ц*) та у відсутності чіткої локалізації фонетичних змін [там же]¹. Іншу ваду групування матеріалу в праці Колосова відзначив Карський: дві частини книжки — огляд особливостей давньоруської мови та свідчення давніх писемних пам'яток — не пов'язані між собою; у першій частині розглянуто специфічні риси давньоруської мови в інтерпретації різних мовознавців, у другій проаналізовано особливості пам'яток [215: 627].

Необхідно також відзначити, що, хоча Колосов теоретично обґрунтував необхідність узагальнень у лінгвістичних дослідженнях (див. вище), рівень

¹ Той же недолік властивий колосовському опису діалектних особливостей сучасних російських говорів: характеризуються не окремі говори як цілісні системи, а мовні явища тих або інших губерній; при цьому системна кваліфікація цих явищ залишається поза увагою дослідника. Колосов добре усвідомлював ці недоліки, але підкреслював, що в межах тих завдань, які розв'язувалися в його діалектологічних працях, інша систематизація мовного матеріалу не видається можливою [307: 4, 9; 309: II]. А проте ця особливість систематизації матеріалу, притаманна працям Колосова, була оцінена мовознавцями негативно. Див. 91: 18; 215: 626.

узагальнень у даній праці вченого, як і в інших його студіях, на думку дослідників, є відносно невисоким.

Так, Виноградов відзначав, що однією з особливостей праць Колосова є відмова від «загальних побудов» [106: 173].

Отже, суто хронологічний спосіб систематизації матеріалу, запропонований Колосовим, був відкинений уже сучасниками вченого. Натомість Потебня та Житецький використовують інший спосіб систематизації — на концептуальній основі.

Прикладом може служити вивчення Потебнею переходу *o, e* в *i* в українській мові. Основним об'єктом систематизації тут виступає значний емпіричний (діалектний) матеріал. Проаналізувавши його, Потебня прийшов до висновку, що, оскільки в частині українських говорів наявні тверді приголосні перед *i* (*< o*), а в частині на місці етимологічного *o* в нових закритих складах представлено дифтонги, перехід *o* в *i* здійснився через систему дифтонгів. Певне підтвердження цьому Потебня знаходить у теоретичних джерелах: «Це може бути погоджене з тією думкою, згідно з якою теперішнє *i* з *o* передбачає *y* [430: 103]. Таке твердження розробляли Ф. Міклошич [541] і Я. Головацький [134], який посилався на свідчення південно-західних українських пам'яток XV–XVI ст. з *y* на місці етимологічного *o*: **рукъ** «рію», **кунь** «кінь» (див 2.1).

На думку Потебні, наведене твердження потребує доповнень: монофтонг *y* є лише одним з проміжних звуків — монофтонгів і дифтонгів [430: 103]. Отже, гіпотезу Міклошича та Головацького органічно включено в концепцію Потебні, побудовану головним чином на основі упорядкування та узагальнення емпіричного матеріалу. Емпіричний матеріал і теоретичні джерела Потебня використав і при реконструкції подовжених *o, e* як першого етапу в ланцюжку змін *o, e > i*. Учений указав на те, що в історії слов'янських мов дифтонги виникали з довгих монофтонгів, про що свідчить, зокрема, наявність дифтонгів на місці праслов'янського *ъ* у чеській, сербській і хорватській мовах¹. Подібну думку, як відзначив Потебня, висловив і Міклошич [541], хоча й не зовсім точно. Потебня вважає, що тут слід говорити не про брак довготи, як стверджував Міклошич, а навпаки, про її наявність: якісним змінам підлягали саме подовжені *o, e*. Потебня зосереджує увагу не на відмінних, а на спільних елементах у міркуванні Міклошича та своїх власних: у коло чинників, які повинні бути об'єктом дослідження, необхідно включити часокількісні характеристики голосних. Отже, органічне та гармонійне використання обох елементів первинного рівня знань дозволило Потебні реконструювати, зокрема, етапи переходу *o, e > i*.

Наведений матеріал свідчить, що об'єктом систематизації в Потебні виступає перш за все емпіричний матеріал. На велику роботу Потебні над систематизацією фактів давніх писемних пам'яток і сучасних діалектних даних указують дослідники наукової спадщини вченого [380: 36]. Водночас Потебня, як було показано вище, критично використовував також інтерпретації своїх

¹ Необхідно відзначити, що твердження про монофтонгічний характер праслов'янського *ъ* саме потребує доказів. Про різні точки зору на *ъ* див. 430: 160–178.

попередників і сучасників. У деяких випадках основні теоретичні джерела Потебня подає на початку своєї праці [352: 1]¹, або на початку розділів [430: 55, 92]. Посилання на широке коло лінгвістичних праць міститься також безпосередньо в текстах студій Потебні. До цього можна додати, що деякі праці Потебні є рецензіями на студії сучасників ученого [360; 445; 361], отже, основним об'єктом систематизації тут виступає теоретичний матеріал.

Звернення до потебнянської концепції «кількісних змін приголосних» показує, що об'єктом систематизації тут виступає головним чином емпіричний і певною мірою теоретичний матеріал, видобутий з праць Я. Грімма [522], Ф. Міклошича [541], В. Даля [144], Я. Головацького [134; 135], М. Осадці [316], етнографічних збірників і под., а також емпіричний матеріал, який зібрав сам Потебня. З теоретичних джерел у концептуальному плані найбільшу вагу мало, як відзначалося вище, дослідження Я. Грімма.

При цьому системотвірною ознакою виступає спільність механізму тих фонетичних законів, які Потебня об'єднав як «кількісні зміни приголосних». Саме за допомогою цієї ознаки вчений здійснив упорядкування та узагальнення знань: ті фонетичні явища, які до виходу праць Потебня видавалися мовознавцям безладним конгломератом розрізнених фактів (або взагалі були маловідомими та в окремих випадках навіть невідомими), виявилися представленими в логічно вмотивованих зв'язках, як елементи єдиної системи.

Якщо розглядати концепцію «кількісних змін приголосних» у контексті досліджень попередників Потебні (див. вище), то можна виділити три етапи систематизації відповідного матеріалу: 1) заперечення будь-яких закономірностей у фонетичних змінах (Катков), 2) визнання певних закономірностей (Буслаєв), 3) їх розкриття (Потебня).

Усе це дозволяє зробити висновок про наявність у студіях Потебні високого рівня систематизації, результатом якої стало узагальнення знань і створення впорядкованих систем, що ґрунтувалося на вивченні великої кількості мовних фактів у їх всебічних реальних зв'язках.

Не випадково систематизація знань у працях Потебні дістала високу оцінку Срезневського. Стосовно праці Потебні «Два исследования о звуках русского языка» [344] Срезневський писав: «Використавши спостереження, зроблені раніше, Потебня не прийняв жодного з них без критичної оцінки його правильності, збагатив запас даних особистою працею за пам'ятками нинішньої народної мови та за пам'ятками колишнього часу, розглянув кожне з наріч окремо,

¹ Як відзначав М. В. Павлюк [319: 114], перша частина праці Потебні «К истории звуков русского языка» [352] присвячена огляду книжки Колосова «Очерк истории звуков и форм русского языка с XI по XVI столетие» [310]. Але це не зовсім так. По-перше, зміст праці Потебні значно ширший, і її проблематика виходить за межі проблематики книжки Колосова. По-друге, Потебня широко посилається не тільки на працю Колосова, а й на студії інших мовознавців; зокрема, на початку праці Потебні як основні теоретичні джерела подано не тільки книжку Колосова, а й працю Л. Гейтлера [521].

за однією й тією ж системою питань, і нарешті звів усі спостереження до кількох загальних висновків» [413: 307]. Говорячи про наукову творчість Потебні в цілому, Срезневський указав на використання Потебнею спадщини російських і зарубіжних мовознавців, підкресливши, що наука того часу мала порівняльно невелику кількість фактів; багато що в ній було неясним, одержувало довільне тлумачення, стало стереотипом, і саме ці явища творчо досліджував Потебня, керуючись «вимогами точної науки» [412: 326]¹.

Безумовним внеском Потебні в методіку порівняльно-історичних досліджень стала критика ним невиправданих спроб систематизації матеріалу, які було представлено в працях інших мовознавців.

Так, Потебня вказував на неправомірність того впорядкування й узагальнення лінгвістичного матеріалу, що пропонував при зверненні до східнослов'янського повноголосся В. І. Шерць: останній розглядав повноголосся як частковий випадок епентези голосних звуків і на цій підставі об'єднував перший голосний у повноголосних сполученнях *-оро-, -оло-, -ере-, -ело-* з випадними *о, е* в словах типу *овец, окон* (при *овца, окно*) та голосними перед інфінітивним закінченням у дієсловах типу *дѣлати, творити* [491: 104–105]. Потебня підкреслив, що це явища різного походження, і об'єднувати їх не можна [352: 119*–120*].

Те нове, що вніс у розробку прийому систематизації знань порівняно з Потебнею Житецький, полягає, безперечно, в намаганні намалювати більш узагальнену картину розвитку фонетичної системи української мови. Властиве Житецькому прагнення більш високого рівня узагальнення при систематизації спричинилося, безумовно, до позитивного результату: системний підхід Житецький реалізував не тільки при вивченні історії консонантизму української мови (як це спостерігається в Потебні), а й при дослідженні історії всієї фонетичної системи. Більшого рівня узагальнення Житецький прагне, зокрема, при розкритті причиново-наслідкових зв'язків. Так, він приймає твердження Потебні про причиново-наслідковий зв'язок занепаду редукованих і переходу *о, е* в *і*. Проте, за Житецьким, цей зв'язок є більш глибоким: у праці «Очерк звуковой истории малорусского наречия» [169] імпліцитно показано, що він діє не тільки в мовленнєвому потоці (як в Потебні), а й у самій фонетичній системі, бо відбиває тенденцію до рівноваги голосних і приголосних в історії української мови. Отже, з нашого погляду, Житецькому, незважаючи на певну обмеженість (див. вище), у цілому вдалося створити більш загальну концепцію історії української мови, ніж Потебні, хоча побудовано цю концепцію на дедуктивній основі.

Щодо власне консонантної підсистеми, то тут перевага потебнянської концепції «кількісних змін приголосних» безперечно: Потебня міг згрупувати в єдиній концепції значну кількість фактів, які до виходу праць ученого видавалися

¹Негативну оцінку узагальненням Потебні дав Соколов, який вважав їх необґрунтованими [507: 352]. Наведений вище конкретний історико-фонетичний матеріал спростовує цю тезу.

поодинокими. При цьому кількість переходить у якість: Потебня осмислює системні зв'язки в консонантизмі значно глибше, ніж Житецький.

Останній докладно розглядає «кількісні зміни приголосних» у теоретичному та практичному аспектах [там же: 144–219]¹. Проте це поняття Житецький трактує вужче, ніж Потебня: по-перше, Житецький включає до «кількісних змін приголосних» лише одзвінчення глухих і оглушення дзвінких, по-друге, він розглядає зміни приголосних тільки в консонантних сполученнях [там же: 151–219]. Звернення до поняття «кількісні зміни приголосних у Житецького було зумовлене особливостями запропонованої ним схеми зв'язку вокалізму і консонантизму в історії української мови.

Отже, у висвітленні історико-фонетичних явищ Житецький досяг високого рівня узагальнення. Стверджуючи необхідність конкретно-історичного підходу до мовних явищ, що, зокрема, виявилось у вимозі розмежовувати особливості різних мов у їх минулому (див. 3.1), Житецький тим самим виступав проти необґрунтованих узагальнень. Але цієї вади не вдалося уникнути йому самому. Нерозробленість багатьох питань історії фонетичних систем східнослов'янських мов, недосконалість існуючої на той час методики аналізу мовного матеріалу були тими об'єктивними причинами, які призводили до недостатньої аргументованості деяких висновків і узагальнень Житецького. Серед суб'єктивних причин слід назвати схильність ученого до гіпотетичних узагальнень, які будувалися на порівняно невеликому емпіричному матеріалі. У цьому плані Житецький виступив як попередник Шахматова (див. вище).

Зазначена особливість викликала негативну оцінку деяких сучасників. Так, на думку Колосова, книзі Житецького [169] властива «скороспілість і одчайдушна сміливість у загальних висновках» [309: 9].²

Як бачимо, найвищого рівня узагальнення було досягнуто в концепціях «кількісних змін приголосних» Потебні та зв'язку вокалізму і консонантизму в історії української мови Житецького.

Це стало можливим завдяки використанню сучасних діалектних даних як пріоритетного джерела вивчення історії мови (див. 3.1).

У контексті розвитку науки 60-х – 70-х рр. XIX ст. [89: 7] стає зрозумілим потяг до індукції³, який характеризував позицію вчених Харківської школи.

Важливість індукції і дедукції, нерозривну зв'язаність і взаємозумовленість обох способів побудови наукових теорій підкреслював Потебня: «Як тепер правильний хід думки полягає в переході від окремого до

¹ Цікаво відзначити, що посилань на «Два исследования о звуках русского языка» при висвітленні теоретичних питань у книжці Житецького [169] немає, хоча при розгляді історії окремих фонетичних явищ Житецький звертається до праці Потебні досить часто.

² Пор. більш пізню характеристику П. В. Владимірова, який відзначив, що книжці Житецького притаманна «абстрактність побудов» [91: 20].

³ «Наукою індуктивною» називав мовознавство Бодуен де Куртене («Некоторые общие замечания о языковедении и языке», 1871). Див. 39, т. 1: 55.

загального, а потім, на основі цього процесу, й у зворотному русі, так було й завжди» [346: 34]. Наголошуючи на тому, що «діяльність людської думки розпадається на два прийоми, що постійно змінюють один одного: на побудову узагальнення з частковостей і на розкладання цього узагальнення знову на частковості» [350: 73], учений відзначав тісний взаємозв'язок синтетичних і аналітичних операцій [318: 54].

Житецький теоретично обґрунтовував перевагу «індуктивного методу, який веде від часткового до загального», і вказував на «слабкі сторони дедукції, побудованої, головним чином, на аналогії з іншими слов'янськими наріччями» [225: 261]. Проти перебільшення ролі індукції та недооцінки значення дедукції в науці виступав Колосов: «Де немає міцно встановлених законів, де немає місця дедукції, а все дається лише експериментом і спостереженням, там немає й науки, в точному значенні цього слова. Виведення від загальних тверджень (одержаних на підставі експерименту, спостереження, порівняння фактів) до часткових випадків у будь-якій науці є справою законною та необхідною» [306: 5–6].

Хоча теоретично Житецький віддавав перевагу індукції, його концепція зв'язку вокалізму і консонантизму в історії української мови, як це видно з викладеного вище (3.1–3.3), базується на дедуктивній основі. У Житецького схема, побудована на дедуктивній основі, нерідко превалює над конкретним мовним матеріалом. Так, Житецький сумнівається в тому, що наведені Головацьким [134] і М. Осадцею [316] дані про оглушення дзвінких приголосних у кінці слова в південно-західному наріччі української мови відповідають дійсності [225: 162–163]. Випадки ж оглушення дзвінких приголосних перед глухими, що подає Головацький [134], Житецький визнає «спорадичними» [225: 183]. Справедливо вказуючи на необхідність дослідження категорії дзвінкості-глухості приголосних в усіх говорах української мови, Житецький водночас апіорно стверджує, що в усіх українських говорах «закон збереження звучних приголосних проведений в усіх подробицях» [там же: 163]. На думку Житецького, брак або недостатній розвиток асиміляції приголосних за дзвінкістю-глухістю властиві всім українським говорах; у південно-західних і північних говорах асиміляцію проведено лише менш послідовно, ніж у південно-східних. Збереження дзвінкості приголосних перед глухими в українській мові виступає, за Житецьким, «як рефлексивна заміна в галузі приголосних голосного елемента»; ця заміна викликана необхідністю «підсилити вокальні засоби мови, які виснажилися через утрату глухих приголосних» [там же: 164]. Отже, Житецький визнає вірогідним тільки той емпіричний матеріал, який не суперечить його концепції. Таким чином, у деяких випадках концептуальний, системний підхід до мовних явищ, якщо він застосовувався дещо прямолінійно, призводив Житецького до неточних тверджень навіть у фактологічному плані.

Необхідно підкреслити, що в основі систематизації матеріалу в студіях учених Харківської школи лежить послідовний історизм, причому це стосується не тільки власне праць з історії мови, а й синхронних досліджень, де історичний матеріал подається у вигляді історичного коментаря (див. 3.1).

У працях з лінгвістичної історіографії відзначено, що молодограматика та їхні прихильники залучали величезний, різноманітний фактичний матеріал — значно ширший, ніж у студіях компаративістів першого періоду. *Такий* матеріал міг стати науково значимим лише за умов вправної систематизації [228: 138–139]. Цей висновок повною мірою можна поширити на вчених Московської школи.

Вони добре усвідомлювали важливість як упорядкування, так і узагальнення знань, приділяючи останньому процесові особливу увагу. «Дослідникові необхідно іноді скинути з себе окуви фактів, що видаються очевидними, і вдатися до наукових узагальнень», — писав Шахматов [454: 338]. У зв'язку з цим доречно нагадати (див. 3.1), що, за Шахматовим, саме історичний підхід до мовного матеріалу є необхідною умовою високого рівня узагальнення і що при описовому викладі узагальнення неможливе без звернення до мовної історії.

Історико-фонетичний матеріал, до якого ми зверталися вище, свідчить, що найвищого рівня узагальнення Московська школа досягла в шахматовській концепції взаємодії вокалізму і консонантизму в історії східнослов'янських мов, побудованій майже виключно на сучасному діалектному матеріалі. Використання даних сучасних говорів як пріоритетного джерела вивчення історії мови й було необхідною умовою того високого рівня узагальнення, який спостерігається в працях Шахматова.

Схильність до широких узагальнень сучасники сприймали як одну з найхарактерніших особливостей Московської школи [371: 10]. «Його пафос, — писав про Шахматова Д. М. Ушаков, — у загальних побудовах. Шахматов — Ключевський в галузі історії мови» [428: 261].

Важливо підкреслити при цьому наочність, конкретність узагальнень Шахматова, яку він вважав рівнозначною доказовості своїх висновків [328: 151]. Так, на початку праці «Хронология древнейших русских летописных сводов» учений писав: «Це дослідження виходить з деяких тверджень, які поки не доведені. Розвиток цих тверджень, думаю, рівносильний їх доказові» [484: 463].

Сучасники відзначали також складність і гіпотетичність побудов Фортунатова та Шахматова [67: 323; 213: 656, 655]. На гіпотетичний характер своїх тверджень указував і сам Шахматов [468: 1]. Складність тієї або іншої гіпотези була однією з причин її заміни новою, отже, еволюція поглядів Шахматова на історію мовних явищ була пов'язана, зокрема, з пошуком більш простих пояснень фактів мови [213: 655].

Тенденція до широких узагальнень об'єднувала Московську школу з Казанською¹ та протистояла молодограматичній методиці систематизації матеріалу з властивим їй упором на впорядкування знань при порівняно невеликій вазі узагальнення. Позитивізм молодограматиків виявився, зокрема, у тому, що

¹ На наявність у студіях учених Казанської школи значних узагальнень указував сам її фундатор, який підкреслював неможливість існування мовознавства (і науки взагалі) без узагальнень [39, т. 2: 52].

вони допускали узагальнення лише часткового порядку, причому аргументовані емпіричним матеріалом [9: 420].

У Росії ці ідеї втілював передусім Соболевський, який, як відомо, був дуже обережним в узагальненнях [230: 85–86]. Свою позицію він свідомо протиставляв настановам Московської школи: «Ми не пропонуємо ні на чому не основаних гіпотез і не віддаємося лінгвістичним мріям (що ввійшли, на жаль, у моду в молоду науку про руську мову)» [398: Предисловіє к 3-му изданию] ¹. Цю «антитезу» чітко виразив Дурново: «конструктивізміві» Шахматова, який «об'єднував факти, відтворювані ним, у струнку систему», протистояв «реалізм» Соболевського — «рішучого противника таких побудов» [156: 832–833] ².

У зв'язку з цим доречно навести думку М. Г. Долобка про те, що у відсутності гіпотез полягає і сила, і слабкість Соболевського як лінгвіста: одержані ним результати можна вважати надійними, проте відмова від гіпотез, які є «штопанням дір нашого знання» та дають можливість привести факти хоча б у тимчасовий порядок, затримує розвиток мовознавчої науки [154: 50].

Яскравим прихильником властивій молодограматикам методики систематизації матеріалу був, на нашу думку, і Тимченко. Це наочно відбилося в його працях [524; 527; 525; 526].

По-різному роз'язувалося в українському та російському мовознавстві й питання про співвідносність індукції і дедукції.

Соболевський, ідучи за молодограматиками [317: 191] ³, у теорії і практиці своїх досліджень видавав явну перевагу індукції [398: Предисловіє к 3-му изданию]. На це вказували сучасники вченого: В. О. Розов [458: 12], А. М. Лукьяненко [340: 28], В. М. Перетц [408: 23]. Наш аналіз свідчить, що індукція переважає й у працях Васильєва, Кримського, Тимченка.

¹ Подібна оцінка належить Смаль-Стоцькому: він відзначав у працях Фортунатова, Шахматова, Поржезинського «велике поле фантазії» та висловлював думку, що їх результати «переступають межі науки і сягають в область поезії» [385: 41]. У більш м'якій формі про це писав В. О. Розов, який зазначав, що в учених Московської школи «узагальнюючі гіпотези виявляються занадто відірваними від того матеріалу, на якому вони базуються» [371:10].

² «Реалістом у мовознавстві» назвав Соболевського Карський [217: 670]. Пор. також дану Кримським характеристику Соболевського як «крохобора-реаліста», а Шахматова — як «теоретика-філософа» [559: 15]. Незважаючи на, здавалося б, негативну оцінку творчості Соболевського, Кримський у методології й методиці своїх історико-фонетичних досліджень був близький саме йому, а не Шахматову, хоча до «лінгвістичних мріань» ставився не різко негативно, а з розумінням і співчуттям [253: III], про що йшлося вище (3.1). Наукова суперечка Соболевського і Кримського загальновідома. Наш аналіз відповідних праць показує, що вона мала виключно фактологічний (а не методологічний) характер. Як і Соболевський, Кримський при відтворенні історії фонетичних явищ ішов за давніми рукописами й уникав широких узагальнень, властивих Шахматову і зроблених останнім на матеріалі сучасних говорів. До загальних побудов не звертався й Васильєв (див. 3.1).

³ Як відзначають дослідники, молодограматична «парадигма» порівняльно-історичного мовознавства побудована на індуктивній основі [283: 12].

Позиція вчених Московської школи була більш гнучкою. Фортунатов висував вимогу враховувати діалектику загального і часткового, будуючи загальне з часткового і, навпаки, виводячи часткове з загального, і підкреслював, що таку можливість лінгвістові дає лише порівняльно-історичний метод.¹ На необхідність поєднувати індукцію і дедукцію в процесі реконструкції мовних фактів минулого вказував Будде [51: 32]. Таке гармонійне поєднання індукції і дедукції сучасники вбачали в студіях Фортунатова та Шахматова [500: 418; 502: 398; 273: 29].

Наведений вище (3.1, 3.2) конкретний історико-фонетичний матеріал свідчить про це достатньо наочно. Це стосується, зокрема, фортунатовської концепції праслов'янської палаталізації приголосних перед голосними переднього ряду та шахматовської концепції акомодатії приголосних голосним у межах складу в праслов'янській мові, які ми розглянули більш докладно.

Поряд з високими оцінками висловлювалися й критичні зауваження щодо використання індукції і дедукції в працях учених Московської школи. Надмірне захоплення «готовою теорією», на думку Розова, відбилося в праці Ляпунова «Исследование о языке Синодального списка 1-ой Новгородской летописи» [278]: сутність ірраціональних голосних (термін *ірраціональні голосні* ввів Фортунатов) залишилася неясною Ляпунову до самого кінця праці [371: 15].

Бодуен де Куртене був переконаний: щоб з'ясувати мовні явища та їх причиново-наслідкові зв'язки, індуктивний метод має бути доповнений дедуктивним. Тому «мовознавство, як наука індуктивна, 1) узагальнює явища мови і 2) відшукує сили, що діють у мові, та закони, за якими відбувається її розвиток, її життя» [39, т. 1: 55].

Важливо відзначити, що в основі систематизації матеріалу в працях учених Московської школи лежить послідовний історизм. Це стало продовженням традицій, що склалися в межах Харківської школи (див. вище), і об'єднувало Московську школу з молодогограматиками. З викладеного вище (3.1) випливає, що історизм лежить в основі систематизації матеріалу не тільки в історичних, а й у синхронічних дослідженнях учених Московської школи, де історико-мовний матеріал подано у формі історичного коментаря. Саме брак історичного осмислення мовних явищ, на думку Шахматова, зумовив «випадковий і довільний характер» систематизації матеріалу (виділення ознак української та сербської мов і об'єднання їх у «групи») у граматиці Смаль-Стоцького та Гартнера [487: 16].

У працях учених Московської школи чітко простежується прагнення упорядковувати й узагальнювати історико-фонетичний матеріал на концептуальній основі, прикладом чого може служити шахматовська концепція взаємодії вокалізму і консонантизму в історії східнослов'янських мов. Заперечуючи правомірність систематизації на основі абсолютної хронології [602: 36–37], Шахматов у працях узагальнюючого характеру, насамперед в «Очерке древнейшего периода истории русского языка», розташовує матеріал на основі відносної хронології за «колінами» родовідного дерева, що не заступає

¹ Про це йдеться в першому лекційному курсі Фортунатова [26: 36], який ми згадували вище (3.1).

систематизації на концептуальній основі: шляхом численних посилань учений пов'язує фонетичні явища різних епох як елементи єдиного еволюційного процесу [595].

Учені Московської школи намагалися найефективніше використовувати емпіричний матеріал — як зібраний ними самими, так і видобутий з праць сучасників і попередників. Зразком урахування й ретельної обробки емпіричного матеріалу, зібраного іншими дослідниками, можна вважати розгляд Шахматовим таких явищ, властивим російським гово́рам, як акання [474: 671–693] та наявність *ѡ* [455, № 5: 111–115].

Уміло використовували Фортунатов і його учні й другий елемент первинного рівня знань — теоретичні джерела. Так, гіпотеза Шахматова про лабіалізований характер приголосних праслов'янської та прасхіднослов'янської мов перед голосними заднього ряду стала закономірним узагальненням мовного матеріалу, зібраного мовознавством у кінці XIX ст. Ідею цього явища підказували Шахматову дослідження з фонетики індоєвропейських (зокрема слов'янських) мов, автори яких встановили наявність у деяких з цих мов (у тому числі в російській) лабіалізованих приголосних [555: 543–559; 367: 95–96, 109; 517: 1–12, 549: 99]. Дослідники відзначали паралелізм явищ палаталізованості та лабіалізованості приголосних [552: 105, 367: 109–111, 549: 99]. Ці факти вимагали історичної інтерпретації. Її можливість підкріплювалася реконструкцією в праїндоєвропейській мові лабіалізованих задньоязикових (гутуральних) приголосних у працях Г. Асколі, А. Фіка, Шмідта, А. Беценбергера, Остгофа, Бругмана, Дельбрюка, Фортунатова (див. 3.1).

Об'єднавши ці факти та осмисливши їх з позиції історизму, Шахматов і прийшов до висновку про давню хронологію виникнення лабіалізованих приголосних на слов'янському ґрунті.

Отже, в історико-фонетичних студіях українських і російських мовознавців 70-х рр. XIX ст. – 30-х рр. XX ст. відбито найважливіші принципи порівняльно-історичного дослідження — історизму, причиновості й системності. Наведений матеріал свідчить, що вони тісно пов'язані між собою як конкретизація та вияв принципу загального зв'язку явищ. Безперечно, у цьому реалізувалася орієнтація істориків мови на порівняльно-історичний метод.

Важливість принципу загального зв'язку явищ теоретично усвідомлювали вчені Харківської школи. Так, Потебня, характеризуючи цей принцип, звернувся до гіперболи: «Лист, що зпав з дерева, потрясає всесвіт» [378: 269]. Пізнання «зв'язку явищ» і є завданням історика, у тому числі й історика мови [349: 25]. Учений підкреслював, що єдність і взаємозв'язок явищ виявляються більш тісними в міру поглиблення нашого пізнання: «Чим більш досконалими стають засоби спостереження, тим більш ми переконуємося, що зв'язок між окремими явищами мови є набагато тіснішим, ніж здається» [346: 45].

Потебня теоретично не обґрунтовував твердження про тісний зв'язок принципів історизму, причиновості й системності. Проте ця теза імпліцитно

представлена в працях ученого, присвячених дослідженню різних рівнів мови, у тому числі фонетичного.

На думку історіографів мовознавства, принцип системності в Потебні є тісно взаємопов'язаним з принципом історизму. Саме виявлення тих чи інших властивостей системи є можливим лише на історичній основі [199: 102]. Потебня показує це, зокрема, аналізуючи види дієслова: «Система видів має бути не описом, а історією їх походження» [348: 88]. Отже, шлях від історії до системи дає можливість пізнати та описати систему мови [199: 102].

Важливо підкреслити, що вихідним для Потебні є поняття *історія*. У зв'язку з цим дослідники відзначають, що до мовних явищ Потебня підходив переважно з історичної позиції, розглядаючи факти мови в динаміці їхнього розвитку. Історичний підхід примушував шукати причини мовних змін, системні зв'язки між ними [141: 164–165]. Отже, поняття *причина, система, загальний зв'язок явищ* у концепції Потебні є дуже важливими, але в гносеологічному аспекті, у плані конкретного шляху пізнання мовних явищ вони виступають як похідні від поняття *історія*. Як відзначалося, провідним для Потебні є принцип історизму. Отже, Потебня як історик мови йшов у своїх дослідженнях від принципу історизму до принципів причиновості, системності та загального зв'язку явищ.

Показово, що на взаємозв'язок явищ мовної історії в працях Потебні вказував його старший сучасник Срезневський (2.2).

Наведений вище (3.1–3.3) матеріал свідчить, що тісний взаємозв'язок принципів історизму, причиновості й системності як конкретизації та вияву принципу загального зв'язку явищ (принцип історизму відіграє провідну роль) спостерігається також в історико-фонетичних студіях Колосова та Житецького.

Якщо в працях Потебні та Житецького твердження про те, що принципи історизму, причиновості й системності є конкретизацією та виявом принципу загального зв'язку явищ і як такі тісно зв'язані один з одним, представлене імпліцитно (на конкретному історико-фонетичному матеріалі), то Колосов висвітлює його й у теоретичному аспекті. Зазначивши необхідність пов'язувати дані сучасних східнослов'янських мов (діалектів) з відповідними прасхіднослов'янськими, розкривати причини виникнення певних мовних особливостей, визначати «звукову фізіономію даної мови або наріччя», Колосов підкреслив, що «навіть несхожі між собою» особливості мови «стоять у взаємному зв'язку» [309: II–III].

Ми відзначали, що в історико-фонетичних студіях українських і російських мовознавців 20-х – 60-х рр. XIX ст. принципи історизму, причиновості й системності в їх взаємодії виявилися, зокрема, у процедурі реконструкції фонетичних законів. Проте останні виступають як поодинокі, не пов'язані між собою (2.2). Безперечним кроком уперед стала реконструкція вченими Харківської школи систем однорідних фонетичних законів, які об'єднані спільною причиною і діють у певний період історії мови (3.2, 3.3). Отже, між фонетичними явищами в їх історії вчені Харківської школи встановлюють більш тісний зв'язок, ніж мовознавці 20-х – 60-х рр. XIX ст.

З наведеного нами матеріалу випливає, що найбільш повно принцип загального зв'язку явищ відбито в концепціях «кількісних змін приголосних» Потебні та зв'язку вокалізму і консонантизму в історії української мови Житецького. У межах зазначених концепцій їхні автори, застосовуючи певні прийоми та процедури порівняльно-історичного методу (генетичне ототожнення фактів, реконструкцію архетипів і фонетичних законів, їх хронологізацію й локалізацію), ретельно простежують історичні, причинові й системні зв'язки.

Повноті відбиття принципу загального зв'язку явищ сприяло широке використання сучасних діалектних даних як пріоритетного джерела вивчення історії мови; при цьому матеріал давніх писемних пам'яток відіграє роль найважливішого серед допоміжних за умови широкого використання різноманітних джерел (3.1–3.3).

Колосов вважав, що дослідники, орієнтуючись на те або інше джерело вивчення історії мови, мусять брати до уваги можливості цього джерела в плані пізнання системних властивостей мови. На думку вченого, давні писемні пам'ятки, навіть якщо в них є змішання літер, не дають можливості визначити характер того або іншого звука, бо для цього треба розкрити його відношення до інших звуків давньої епохи. Отже, необхідний системний підхід, за допомогою якого — шляхом «абстрагування, порівняння, узагальнення» — можна реконструювати давню фонетичну систему, яку не витримано в жодній з пам'яток [306: 35]. Для цього слід використовувати дані сучасної мови: вони, як це імпліцитно представлене в Колосова, дають можливість краще побачити системний характер мови [там же].

Слідом за Фортунатовим [549: 197] Шахматов стверджував тісний зв'язок історичного вивчення мови та дослідження причин мовних змін [603: 35; 590: 8]. Відзначаючи, що історія окремих фонетичних явищ нерозривно пов'язана «з історією всього звукового складу» (3.3), Шахматов тим самим підкреслював тісний зв'язок принципів історизму й системності. А висуваючи до історичної граматики вимогу «представити історичний розвиток мови», учений відстоював необхідність розглядати «разом, у зв'язному викладі» ті явища, які пов'язані між собою як елементи певної системи, мають спільну причину та одну й ту ж хронологію [там же]. Отже, тут ідеться про нерозривний зв'язок історизму, причиновості й системності як принципів порівняльно-історичного дослідження. Завдання мовознавства, як його розуміє Шахматов, полягає в тому, щоб зв'язати в єдине ціле ті мовні явища, які об'єктивно пов'язані між собою і які на перший погляд часто уявляються відокремленими [475: 55].

З цього випливає, що в теоретичних висловлюваннях Шахматова імпліцитно представлене трактування принципів історизму, причиновості й системності як конкретизації та вияву принципу загального зв'язку явищ. Цей висновок, безперечно, можна повною мірою поширити й на практичні історико-

фонетичні дослідження Шахматова та інших представників Московської школи¹.

Так само принцип загального зв'язку явищ відбився в теоретичних висловлюваннях Бодуена де Куртене [39, т. 1: 71; 39, т. 2: 35, 96], Крушевського [323: 33–34, 122], Богородицького [35: 222–223] і в практиці досліджень учених Казанської школи.

Зокрема, Бодуен де Куртене націлював своїх учнів досліджувати історико-мовні явища у їх взаємному зв'язку, шукати сили й закони, що «зв'язують явища і подають їх як безперервний ланцюг причин і наслідків» [39, т. 1: 54].

Тому, безперечно, має рацію В. К. Журавльов, відзначаючи, що Фортунатов та Бодуен де Куртене поклали наріжним каменем російського мовознавства принцип загального зв'язку явищ [239: 39].

Зразком плідного застосування принципу загального зв'язку явищ на історико-фонетичному матеріалі є розглянута вище шахматовська концепція взаємодії вокалізму і консонантизму в історії східнослов'янських мов, яка стала творчим продовженням фортунатовської концепції палаталізації приголосних у праслов'янській мові. У межах цих концепцій Фортунатов і Шахматов шляхом застосування певних прийомів і процедур (генетичного ототожнення фактів, реконструкції архетипів і фонетичних законів, їхньої хронологізації й локалізації) простежують історичні, причинові й системні зв'язки фонетичних явищ.

Чітку вимогу простежувати такі зв'язки Шахматов ставив і до праць сучасників. Так, він відзначив [594], що Васильєв у роботі «О значении каморы в некоторых древнерусских памятниках XVI–XVII веков» [95] не зв'язав з двома типами голосного *o* відкриття, зробленого в статті «Гласные в слоге под ударением в момент возникновения аканья в обоянском говоре» [90]. У відомій рецензії Шахматов указав на низку недоліків праці Я. Гебауера, які, з погляду Шахматова, зумовлені властивою Гебауеру обмеженістю історичного, причинового й системного трактування мовних явищ [603: 35–36].

Цю характеристику Шахматова можна поширити й на представників історичного методу в російському і українському мовознавстві (насамперед на Соболевського), які також працювали переважно на матеріалі давніх писемних пам'яток. Наведений матеріал свідчить, що принципи історизму, причиновості й системності реалізовано в працях Соболевського, Каринського та Кримського, проте вони представлені більш обмежено, ніж у студіях учених Харківської, Московської та Казанської шкіл.

Це пов'язане з тим, що пріоритетним джерелом вивчення історії мови в представників історичного методу виступає матеріал давніх писемних пам'яток. Звичайно, цей матеріал не давав таких можливостей, як сучасні діалектні явища

¹ У подібний спосіб принцип загального зв'язку явищ відбився в теоретичних висловлюваннях Бодуена де Куртене [39, т. 2: 96] і в практиці досліджень учених Казанської школи, виконаних на іншому історико-мовному матеріалі.

— пріоритетне джерело вивчення історії мови в працях учених Харківської, Московської та Казанської шкіл. У цьому плані методологічно важливим є твердження про те, що орієнтація Шахматова (і Московської школи в цілому) на сучасний діалектний матеріал пов'язана з тим, що саме сучасний говір (а не давня пам'ятка) дає можливість послідовно й різнобічно дослідити системні властивості мови [297: 56]. Матеріал цього розділу дозволяє поширити цей висновок на принципи історизму й причиновості, отже, на принцип загального зв'язку явищ у цілому.

Прагнення встановити історичні, причинові, системні зв'язки між мовними явищами в їхній історії відбилосся й у трактуванні компаративістами розглядуваного періоду мети історико-лінгвістичного дослідження (телеологічний компонент порівняльно-історичного методу).

Потебня, Колосов і Житецький усвідомлювали її широко й не звужували до правовної реконструкції. Житецький вважав реконструкцію прамови «тільки засобом, важелем науки» [225: 259]. За словами Колосова, мета дослідження з історії мови полягає в тому, щоб «простежити хронологічно, послідовно різні зміни, що з часом відбувалися в мові, і дати їм пояснення на історичному ґрунті» [310: VI], тобто в необхідності встановити історичні зв'язки між мовними явищами і причини мовних процесів. Методологічно важливим слід вважати також наведене твердження Потебні про те, що завданням історика мови є пізнання «зв'язку явищ».

Отже, метою історико-лінгвістичного дослідження в трактуванні вчених Харківської школи є встановлення загального зв'язку явищ мови, тобто реалізація принципу загального зв'язку явищ на конкретному історико-мовному матеріалі.

Наведімо висловлювання вчених Московської школи щодо мети й завдань історико-лінгвістичного дослідження. На думку Фортунатова, «завдання дослідника історії мови полягає не тільки в тому, щоб визначити історію звукової сторони та значень фактів, що існують у певній мові, а й у тому, щоб вивчити в певній мові поступову втрату тих або інших фактів, а так само й появу з часом нових фактів і щоб зрозуміти причини, які викликали всі ці явища» [549: 197]. Щодо фонетики як «історії звуків певної мови», то її завдання «стосовно кожного звука в певній мові полягає в тому, щоб визначити, яку долю мав цей звук у певній мові в певну епоху її життя: чи залишався без зміни, або, якщо змінився, то як саме й за яких умов» [548: 203].

Шахматов, відзначивши «значну зміну» явищ усіх рівнів «руської мови» впродовж «багатьох століть», підкреслив: «Простежити ці зміни та зв'язати сучасне руської мови, у всіх різноманітних говорах, з її минулим становить завдання історичної граматики» [597: 570]. Ученому належить і більш широке формулювання мети й завдань «науково-історичного вивчення мови»: воно «зображує послідовні зміни в житті мови (виділено автором — В. Г.), дає картину послідовної зміни явищ мови в галузі звуків, форм, словосполучення, слововживання», пояснює «зв'язок сучасного з минулим, минулого з давноминулим», отже, «відкриває внутрішній зв'язок між явищами в їх

послідовності та приходять таким чином до визначення причин тих або інших змін мови, законів, що ними керують» [590: 8]. Дурново бачив «завдання історії мови» в дослідженні «минулої мови з моменту її появи в порядку її поступового розвитку» [214: 1], у вивченні «послідовних змін» мовних явищ [216: 7]. «Кінцевою метою такого вивчення, — писав Дурново, — буде встановлення наступного зв'язку між різними епохами та говорами мови та відкриття тих законів, яким підпорядковувалася мова або її говори в різні епохи її існування» [там же]. За словами Будде, «завдання історії мови» полягає в тому, щоб «простежити долю даної мови в часі та зв'язати минуле мови, засвідчене пам'ятками писемності, з її сучасним; зрозуміти її сучасне з її минулого» [59: 9].

Аналіз цих визначень показує, що мету історико-мовного дослідження вчені Московської школи вбачали: 1) у вивченні послідовної зміни мовних елементів (зокрема звуків) із встановленням внутрішнього зв'язку між явищами в їх наступності, або між різними етапами еволюції звуків та інших одиниць мови (Фортунатов, Шахматов, Дурново, Будде); 2) у пізнанні причин (Фортунатов, Шахматов) і умов (Фортунатов) мовних, у тому числі фонетичних, змін; 3) у відкритті законів, властивих мові в ті або інші періоди (Шахматов, Дурново).

Оскільки встановлення мовних законів, і фонетичних зокрема, передбачає системне трактування мови, тут ідеться про вивчення мови не тільки в історичному та причиновому, а й у системному аспекті, причому ці три аспекти розглянуто як взаємопов'язані.

Отже, у трактуванні вчених Московської школи мета історико-лінгвістичного дослідження має методологічний характер і полягає в установленні історичних, причинових і системних зв'язків між мовними фактами, тобто в реалізації принципу загального зв'язку явищ на конкретному історико-мовному матеріалі.

ВИСНОВКИ

1. Порівняльно-історичний (як і будь-який лінгвістичний) метод доцільно моделювати як складне структурне гетерогенне утворення з трьома різнорідними компонентами: онтологічним, операційним і телеологічним. Онтологічний компонент становлять певні принципи й підходи. Як основні принципи порівняльно-історичного дослідження в мовознавстві загалом та в українській компаративістиці XIX ст. – 30-х рр. XX ст. зокрема об'єктивно виступають загальнофілософські принципи історизму, причиновості й системності, що є конкретизацією та виявом принципу загального зв'язку явищ; їм відповідають історичний, причиновий, системний підходи. Зазначені принципи й підходи відбилися 1) у теоретичних твердженнях учених (онтологічний компонент порівняльно-історичного методу), 2) у застосуванні ними прийомів і процедур порівняльно-історичного методу (операційний компонент) і 3) у трактуванні мети дослідження з історії мови (телеологічний компонент).

2. Внесок мовознавців — дослідників історії фонетичних систем східнослов'янських мов — у розробку зазначених принципів і підходів є дуже значним. Розвиток українського порівняльно-історичного мовознавства XIX ст. – 30-х рр. XX ст. можна експлікувати як поступове поглиблення принципів історизму, причиновості й системності в їх взаємозв'язку в процесі вивчення східнослов'янських історико-фонетичних явищ. Основні етапи цього процесу представлені дослідженнями українських компаративістів 1) 20-х – 60-х рр. XIX ст., 2) 70-х рр. XIX ст. – 30-х рр. XX ст. (перший і другий періоди). Першою школою в історії європейського мовознавства стала Харківська лінгвістична школа. Вона хронологічно й концептуально передувала Московській і Казанській, які творчо використовували досвід Харківської. Це не врахував М. М. Соколов, який здійснив спробу протиставити методологічні позиції О. О. Потебні та вчених Московської школи. Опонентами Московської школи в низці методологічних питань виступали представники історичного методу в російському і українському мовознавстві (О. І. Соболевський, М. М. Каринський, А. Ю. Кримський), що методологічно в цілому не виходили за межі традицій мовознавства 20-х – 60-х рр. XIX ст. і були близькими в цьому плані вченим Лейпцизької лінгвістичної школи. Це підтверджує неправомірність розгляду Московської та Казанської шкіл як різновидів молодограматизму і є важливим аргументом на користь того, що наукова діяльність цих шкіл становить якісно новий етап у європейському мовознавстві.

3. Удосконалення порівняльно-історичного методу в українському мовознавстві 70-х рр. XIX ст. – 30-х рр. XX ст. стало можливим завдяки використанню значного матеріалу, насамперед сучасних мовних (діалектних) даних як пріоритетного джерела вивчення історії мови. Найбільш повно ці принципи відбилися в концепціях 1) «кількісних змін приголосних» О. О. Потебні, 2) зв'язку вокалізму і консонантизму в історії української мови П. Г. Житецького, 3) взаємодії вокалізму і консонантизму в історії

східнослов'янських мов О. О. Шахматова. Обмеженість реалізації зазначених принципів у студіях представників історичного методу в українському й російському мовознавстві пов'язана з характером пріоритетного джерела вивчення історії мови (давні писемні пам'ятки).

4. Українські мовознавці XIX ст. – 30-х рр. XX ст. докладно висвітлили питання, що стосуються принципів історизму та розвитку. У 70-і рр. XIX ст. – 30-і рр. XX ст. було поглиблено характеристики процесу розвитку мови, подані в студіях представників порівняльно-історичного мовознавства 20-х – 60-х рр. XIX ст.: безперервність, наступність і поступовість. Ці характеристики було інтерпретовано не в романтичному та натуралістичному (як у 20-і – 60-і рр. XIX ст.), а в психологічному плані. Мовознавці стверджували об'єктивний характер процесу мовного розвитку, розробляли тезу про розвиток мови як про взаємодію індивідуального і соціального. Критику теорії двох періодів мовного розвитку було здійснено не з романтичних позицій, як у 20-і – 60-і рр. XIX ст. (К. С. Аксаков), а в аспекті більш глибокого пізнання структурного та функціонального атрибутів системи мови (О. О. Потебня).

5. Компаративісти дотримувалися погляду на мовознавство як на історичну науку. Велике значення мало виділення О. О. Потебнею синтаксичного і етимологічного аспектів дослідження мови. На думку переважної більшості європейських мовознавців, історизм має бути провідним методологічним принципом не тільки в працях з історії мови, а й у студіях, присвячених сучасному її стану, де історико-мовний матеріал подається у формі історичного коментаря. За цієї умови описове вивчення мови є, як і історичне, науковим (О. О. Шахматов, М. М. Дурново).

6. Значним внеском у порівняльно-історичне мовознавство стала розробка тези про необхідність поєднання порівняльних і історичних даних у дослідженні мови (О. О. Потебня, П. Ф. Фортунатов, О. О. Шахматов). Розрізнення вченими Московської школи порівняльного, історичного і порівняльно-історичного методів пов'язане з визначенням характеру джерел вивчення історії мови. Для представників порівняльного методу (С. Й. Смаль-Стоцького, Т. Гартнера) це виключно сучасні мовні дані без урахування їх походження та відносної хронології (у поєднанні зі спрощеною локалізацією); для представників історичного методу — матеріал давніх писемних пам'яток (сучасним діалектним даним було відведено констатувальну роль). Загальні позиції та конкретні інтерпретації прихильників порівняльного та історичного методів учені Московської школи оцінювали критично. Вони віддавали перевагу порівняльно-історичному методу, який органічно поєднує порівняльні та історичні дані в їх синтезі, що досягається широким використанням різноманітних джерел вивчення історії мови, причому пріоритетним джерелом є сучасні діалектні дані, а найважливішим серед допоміжних — матеріал давніх писемних пам'яток. У цьому плані протистояли позиції не тільки О. О. Шахматова та О. І. Соболевського, а й представників порівняльно-історичного (учені Московської школи, а також П. М. Селіщев, Є. К. Тимченко, О. Б. Курило) та історичного методів у цілому. Для Л. Л. Васильєва та

П. О. Бузука сучасні діалектні дані та матеріал давніх писемних пам'яток виступають як рівнозначні джерела вивчення історії мови.

7. Конкретно-історичний підхід компаративістів до фонетичних явищ виявився: 1) в усвідомленні ототожнюваних звуків як продукту низки епох та в генетичному ототожненні фактів, що належать до різних епох і як такі відбиті в сучасних мовах (діалектах) та / або в давніх писемних пам'ятках. Новаторство Харківської та Московської шкіл відбилосся в широкому використанні сучасного діалектного матеріалу, а також даних історичної акцентології; 2) у лінгвістичній реконструкції архетипів і фонетичних законів на основі трактування історії звуків як дивергентного (Харківська школа) або дивергентно-конвергентного з перевагою дивергенції (Московська школа) процесу з виділенням синхронних зрізів (за «колінами» родовідного дерева), у яких зафіксовано послідовні етапи звукової еволюції. У низці трактувань, зокрема в реконструкції «спільновеликоруського наріччя» (О. О. Потебня), у розробці тверджень про прасхіднослов'янський характер дифтонгізації *o, e* в нових закритих складах (П. Г. Житецький) і переходу *dl, tl > l* (О. О. Шахматов), виявилася пряmlinійність моделювання дивергентних процесів у дусі теорії «родовідного дерева»; 3) у хронологізації й локалізації мовних явищ, зокрема в застосуванні прийому генетичного обертання.

8. Дискусійним виявилосся питання про прасхіднослов'янську мову як проміжну між праслов'янською та східнослов'янськими мовами. Частина лінгвістів послідовно відстоювала погляд, згідно з яким східнослов'янської мови походять від прасхіднослов'янської (учені Московської школи, В. О. Богородицький, О. І. Соболевський, М. М. Каринський, А. Ю. Кримський, Є. Ф. Карський, В. В. Виноградов, П. М. Селіщев, М. С. Трубецький, Й. В. Вовк-Леонович, М. Фасмер та ін.). Інші дослідники вважали, що українська, російська та білоруська мови виникли безпосередньо з праслов'янської (О. М. Огоновський, С. Й. Смаль-Стоцький і Т. Гартнер, Є. К. Тимченко, В. М. Ганцов, П. О. Бузук, К. Т. Німчинов та ін.). При цьому С. Й. Смаль-Стоцький і Т. Гартнер, а також Є. К. Тимченко слідом за П. О. Лавровським генетично зближували українську мову із сербською.

9. Незважаючи на переконливість одержаних результатів, методика вивчення історії мови за синхронними зрізами було усвідомлено як вимушену та штучну (О. О. Потебня). Точності лінгвістичної реконструкції в працях учених Московської школи сприяли вимоги реконструювати всі давні фонетичні зміни в усіх проміжних прामовах і порівнювати факти неблизькоспоріднених мов не безпосередньо, а за допомогою реконструйованих прамов. Розуміння динамічного характеру прамови викликало виділення двох синхронних зрізів для прасхіднослов'янської (Харківська й Московська школи) і праслов'янської (Московська школа) мов. Значущість наукових результатів була зумовлена також ретроспективним характером реконструкції в працях учених Харківської та Московської шкіл (йому протистояв проспективний характер реконструкції в студиях представників історичного методу), а також зверненням лінгвістів Московської школи до зворотної реконструкції. Прагненню уникнути

однобічності та штучності реконструкції сприяло негативне розв'язання питання про мову-еталон.

10. Критичне ставлення мовознавців до експланаторних можливостей «хвильової» теорії було викликане розумінням штучного характеру спроб звернення до неї у з'ясуванні конкретних фонетичних змін (О. О. Потебня) і тим, що «хвильова» теорія (у її динамічній інтерпретації) недостатньою мірою враховує конкретні історичні обставини життя того або іншого народу (А. Лескін, П. Ф. Фортунатов, О. О. Шахматов). Критично ставився до цієї теорії й Бодуен де Куртене. Історичну інтерпретацію східнослов'янського мовного матеріалу в дусі «хвильової» теорії подавали О. І. Соболевський, Є. Ф. Будде, М. С. Трубецькой, С. Й. Смаль-Стоцький, О. М. Колесса, М. Ф. Сулима, П. О. Бузук, К. Т. Німчинов.

11. Переважно абсолютний характер хронологізації в студіях учених Харківської лінгвістичної школи був пов'язаний з недостатньою розробленістю методики встановлення відносної хронології, а в представників історичного методу — з орієнтацією на давні писемні пам'ятки як пріоритетне джерело вивчення історії мови. У вчених Московської школи явно переважає відносна хронологія, що пов'язане з пріоритетністю сучасних діалектних даних. Новий принцип хронологізації історії слов'янських мов запропонував П. О. Бузук. Він висунув тезу про те, що історію слов'янських мов треба ділити не на епохи прамови та відокремленого життя мов, а на доісторичну та історичну епохи. Значущість результатів досліджень була обмежена позачасовим і просторово не закріпленим характером архетипів (М. О. Колосов) та значною архаїзацією архетипів і фонетичних законів (П. Г. Житецький, О. О. Шахматов).

12. Суттєвим виявився внесок у теоретичну й практичну розробку питання про причини фонетичних змін. Незважаючи на значну увагу до зовнішніх причин («ляська» гіпотеза О. О. Шахматова), як пріоритетні було інтерпретовано внутрішні. Вони мають фізіологічний (Харківська школа) або психологічний (Московська школа) характер і зумовлені прагненням носіїв мови до зручності вимови (економії зусиль). Важливе значення мала критика вченими Московської школи пояснень фонетичних змін прагненням до милозвучності та на основі мінімальних відхилень у мовленні молодшого покоління, а також твердження про комплекс внутрішніх причин фонетичних змін (В. К. Поржезинський). Для вчених Харківської та Московської шкіл було характерним намагання шукати причини конкретних звукових змін у фонетичному оточенні: пояснення реконструйованих фонетичних законів було зведено до встановлення фонетичних умов. Вивчення умов фонетичних змін дало переконливі результати. Цьому сприяли тези вчених Лейпцизької та Московської шкіл про безвинятковість фонетичних законів і про дію аналогії, прийняті вченими. Критична оцінка потєбнянської інтерпретації фонетичного закону в студіях П. Ф. Фортунатова та М. М. Соколова пов'язана з тим, що в етимологічних розвідках О. О. Потебні, здійснених на індоєвропейському матеріалі, немає того точного трактування фонетичного закону, яке є важливою ознакою досліджень вчених Лейпцизької та Московської шкіл. Несхильність

О. О. Потебні до пояснень за допомогою аналогії зумовлена не відставанням ученого від сучасної йому науки, як стверджував М. М. Соколов, а негативним ставленням О. О. Потебні до схематичних інтерпретацій. З визначенням причиново-наслідкових зв'язків було пов'язане встановлення відносної хронології низки фонетичних законів.

13. Важливе місце в студіях істориків мови посідає розробка тверджень про системний характер мови і про необхідність системного підходу до мовних явищ як у синхронії, так і в діахронії. Системний підхід учених Харківської та Московської шкіл до історико-фонетичного матеріалу виявився: 1) у розгляді ототожнених фактів східнослов'янських мов у різнобічних зв'язках, як елементів динамічних систем; 2) у реконструкції систем архетипів і систем однорідних фонетичних законів, які об'єднані спільною причиною та діють у певний період розвитку мови (О. О. Потебня, П. Г. Житецький, О. О. Шахматов), завдяки чому історію фонетичної системи можна представити як ланцюг причиново пов'язаних фонетичних процесів на рівні підсистем (вокалізм і консонантизм) і ознак (сила і слабкість, глухість і дзвінкість, проривність і фрикативність, палаталізованість і лабіовеляризovanість приголосних).

14. Певна обмеженість трактування вченими Харківської й Московської шкіл мовної системи та причин змін у ній позначилася в субстанційному характері реконструкції, пов'язаному із сумативним трактуванням цілісності та з орієнтацією на дослідження синтагматичних (а не парадигматичних) фонемних змін. Субстанційний характер реконструкції зумовив її надмірність, що виявилася у відтворенні найтонших відтінків звуків (Московська школа), і прагнення до реконструкції середніх звуків-архетипів; 3) у відносній хронологізації архетипів і фонетичних законів шляхом їх синхронізації та встановлення послідовності фонетичних процесів (Московська школа), причому критерієм одноплосинного існування архетипів виступає системність їх трансформації (О. О. Шахматов), яка протистоїть невмотивованій синхронізації різних за часом виникнення архетипів (П. Г. Житецький) і протилежних за напрямком фонетичних законів (О. І. Соболевський).

15. Мету історико-лінгвістичного дослідження було потрактовано широко, як установлення історичних, причинових і системних зв'язків між фактами мови, тобто як реалізацію принципу загального зв'язку явищ на конкретному матеріалі історії української та інших слов'янських мов.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абаев В. И. Скифо-европейские изоглоссы на стыке Востока и Запада. М. : Наука, 1965. 168 с.
2. Абаев В. И. Языкознание описательное и объяснительное. О классификации наук. *Вопр. языкознания*. 1986. № 2. С. 27–39.
3. Абрамічева О. М. Теорія та практика молодогограматизму в українському і російському мовознавстві : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.15 «Загальне мовознавство». Донецьк, 2005. 20 с.
4. Абрамічева О., Глущенко В. Молодограматики : школа чи напрям? *Studia metodologica* / гол. ред. О. Лещак. Тернопіль : Редакційно-видавничий відділ ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2009. Вип. 26. С. 60–66.
5. Абрамова Н. Т. Системный характер научного знания и методы исследования целостности объектов. *Системный анализ и научное знание* / отв. ред. Д. П. Горский. М. : Наука, 1978. С. 142–153.
6. Аванесов Р. И. Вопросы образования русского языка в его говорах. *Вестник Московск. ун-та*. 1947. № 9. С. 108–159.
7. Аванесов Р. И. Из истории русского вокализма : звуки *i* и *y*. *Вестник Московск. ун-та*. 1947. № 1. С. 41–57.
8. Аксаков К. С. Опыт русской грамматики. М., 1860. Ч. 1. Вып. 1. 176 с.
9. Амирова Т. А. Ольховиков Б. А., Рождественский Ю. В. Очерки по истории лингвистики. М. : Наука, 1975. 559 с.
10. Аппель К. Ю. Некоторые общие вопросы языкознания. *Рус. филол. вестн.* 1886. Т. 15. С. 158–169; Т. 16. С. 353–365.
11. Аскин Я. Ф. Корреляция как вид синхронной детерминации. *Методологические вопросы науки* : межвузовский. научный сб. Саратов : Изд-во Саратовск. ун-та, 1978. Вып. 6. С. 3–13.
12. Аскин Я. Ф. Философский детерминизм. Саратов : Изд-во Саратовск. ун-та, 1974. 68 с.
13. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. М. : Сов. энциклопедия, 1966. 608 с.
14. Багмут А. Й. Славистичні інтереси П. Г. Житецького. *Мовознавство*. 1970. № 1. С. 26–30.
15. Баллер Э. А. Преемственность в развитии культуры. М. : Наука, 1969. 294 с.
16. Баринова Г. А. Редукция и выпадение интервокальных согласных в разговорной речи. *Развитие фонетики современного русского языка. Фонологические подсистемы*. М. : Наука, 1971. С. 117–127.

17. Бархударов С. Г. О «Мыслях об истории русского языка» И. И. Срезневского. *Срезневский И. И. Мысли об истории русского языка*. М. : Учпедгиз, 1959. С. 3–15.
18. Бевзенко С. П. Історія українського мовознавства. Історія вивчення української мови : навч. посібник. К. : Вища школа, 1991. 231 с.
19. Белодед А. И. Вопросы становления украинского вокализма в лингвистической интерпретации А. А. Потебни : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук. К., 1964. 19 с.
20. Білодід О. І. О. О. Потебня про перехід *o, e* в *i* в українській мові. Зб. наук. праць аспірантів кафедр суспільних наук. К., 1963. № 13. С. 62–72.
21. Білодід О. І., Кримський С. Б. О. О. Потебня і філософська традиція. Наукова спадщина О. О. Потебні і сучасна філологія. До 150-річчя з дня народження О. О. Потебні : зб. наук. праць / відп. ред. В. Ю. Франчук. К. : Наук. думка, 1985. С. 4–10.
22. Білодід І. К. Творчий подвиг ученого. А. Ю. Кримський — україніст і орієнталіст (*Мат-ли ювілейної сесії до 100-річчя з дня народження*) / відп. ред. І. К. Білодід. К. : Наук. думка, 1974. С. 10–25.
23. Белоруссов И. М. Синтаксис русского языка в исследованиях А. А. Потебни. Орел, 1902. 258, XII с.
24. Березин Ф. М. История русского языкознания : учеб. пособие для філол. спеціальностей. М. : Высш. школа, 1979. 223 с.
25. Березин Ф. М. Основные проблемы общего и сравнительно-исторического языкознания в русской лингвистике конца XIX – начала XX вв. : автореф. дис. на соискание учен. степени докт. філол. наук. М., 1970. 47 с.
26. Березин Ф. М. Очерки по истории языкознания в России (конец XIX – начало XX в.) / отв. ред. Ф. П. Филин. М. : Наука, 1968. 311 с.
27. Березин Ф. М. Русское языкознание конца XIX – начала XX в. / отв. ред. Ф. П. Филин. М. : Наука, 1976. 366 с.
28. Бернштейн С. Б. Борис Михайлович Ляпунов. *Вопр. языкознания*. 1958. № 2. С. 67–75.
29. Бернштейн С. Б. К вопросу о научных школах и направлениях в языкознании. *Общее и романское языкознание*. М. : Изд-во Московск. ун-та, 1972. С. 137–143.
30. Бернштейн С. Б. Очерк сравнительной грамматики славянских языков. М. : Изд-во АН СССР, 1961. 350 с.
31. Бернштейн С. И. А. А. Шахматов как исследователь русского литературного языка. *Шахматов А. А. Очерк современного русского литературного языка*. 4-е изд. М. : Учпедгиз, 1941. С. 3–55.

32. Білецький-Носенко П. П. Словник української мови / підг. до вид. В. В. Німчук ; відп. ред. К. К. Цілуйко. К. : Наук. думка, 1966. 423 с.
33. Блауберг И. В., Юдин Э. Г. Становление и сущность системного подхода. М. : Наука, 1973. 270 с.
34. Богородицкий В. А. Краткий очерк сравнительной грамматики ариевропейских языков. 2-е изд. Казань, 1917. IV, 207 с.
35. Богородицкий В. А. Об основных чинниках морфологического развития языка. *Рус. филол. вестн.* 1895. Т. 33. № 12. С. 219–251.
36. Богородицкий В. А. Общий курс русской грамматики (из университетских чтений). 5-е изд. М. ; Л. : Соцэкгиз, 1935. 356 с.
37. Богородицкий В. А. Сравнительная грамматика ариевропейских языков. Казань, 1914. 144 с.
38. Бодуэн де Куртенэ И. А. Два вопроса из учения о «смягчении», или палатализации, в славянских языках. *Отд. отт. из уч. зап. Юрьевск. ун-та*, 1893, № 2. Юрьев, 1893. 30 с.
39. Бодуэн де Куртенэ И. А. Избр. труды по общему языкознанию. М. : Изд-во АН СССР, 1963. Т. 1. 384 с. ; Т. 2. 391 с.
40. Бодуэн де Куртенэ И. А. Некоторые отделы «Сравнительной грамматики» славянских языков. *Рус. филол. вестн.* 1881. Т. 5. С. 265–344.
41. Бойченко И. В. Проблема метода в категориальном аппарате исторического материализма. *Социальное познание : принципы, формы, функции* : сб. науч. трудов / отв. ред. В. И. Куценко, И. В. Бойченко. К. : Наук. думка, 1989. С. 56–78.
42. Бойченко И. В. Значение исторического материализма для обоснования принципов социально-научного познания. *Социальное познание : принципы, формы, функции* : сб. науч. трудов / отв. ред. В. И. Куценко, И. В. Бойченко. К. : Наук. думка, 1989. С. 8–26.
43. Боряз В. Н. Категории «история» и «современность» и их методологическое значение. *Категории исторических наук* : сб. статей / отв. ред. В. Н. Боряз. Л. : Наука, 1988. С. 10–35.
44. Брандт Р. Ф. [Рец. :] А. А. Шахматов. Исследования в области русской фонетики. Варшава, 1893. *Этнографическое обозрение.* 1895. № 1. Кн. 24. С. 140–143.
45. Брандт Р. Ф. Лекции по исторической грамматике русского языка. Фонетика. М., 1892. 146 с.
46. Брицин В. М. Синтаксис і семантика інфінітива в концепції О. О. Потебні. *О. О. Потебня і проблеми сучасної філології* : зб. наук. праць / відп. ред. В. Ю. Франчук. К. : Наук. думка, 1991. С. 149–161.
47. Брицына О. И. Вопросы украинского языкознания в трудах П. И. Житецкого : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. филол. наук. Харьков, 1958. 15 с.

48. Брок О. Описание одного говора из юго-западной части Тотемского уезда. *Сб. Отд-ния рус. яз. и словесности*. 1907. Т. 83. № 4. 151 с.
49. Брок О. Очерк физиологии славянской речи. *Энциклопедия слав. филол.* 1910. Вып. 5.2. 262 с.
50. Брок О. Угрюрусское наречие села Убли (Земплинского комитата). *Исследования по рус. яз.* 1900. Т. 2. Вып. 1. 117 с.
51. Бромлей С. В. Различия в степени вокализованности сонорных и их роль в противопоставлении центральных и периферийных говоров. *Диалектография русского языка* / отв. ред. Р. И. Аванесов, А. И. Горшков. М. : Наука, 1985. С. 8–31.
52. Будагов Р. А. Портреты языковедов XIX – XX вв. : из истории лингвистических учений. М. : Наука, 1988. 320 с.
53. Будагов Р. А. Система и антисистема в науке о языке. *Вопр. языкознания*. 1978. № 4. С. 3–17.
54. Будде Е. Ф. Вопросы методологии русского языкознания : пособие для преподавателей русского языка в средней школе и для самообразования. Казань, 1917. 169 с.
55. Будде Е. Ф. К истории великорусских говоров : опыт историко-сравнительного исследования народного говора в Касимовском уезде Рязанской губернии. Казань, 1896. 377, II с.
56. Будде Е. Ф. Лекции по истории русского языка. 1906/7 ак. г. Казань, 1907. 253 с.
57. Будде Е. Ф. Лекции по истории русского языка. 2-е изд. Казань, 1913. 364 с.
58. Будде Е. Ф. О заслугах Буслая как ученого лингвиста и преподавателя (Речь, читанная в торжественном заседании Казанского общества археологии, истории и этнографии 28 сентября 1897 года). *Буслав Ф. И. Преподавание отечественного языка* : учеб. пособие для студентов пед. ин-тов по спец. «Рус. яз. и лит.» М. : Просвещение, 1992. С. 480–493.
59. Будде Е. Ф. Русский язык : курс, читанный в 1911/12 уч. году на педагогических курсах при управлении Казанского учебного округа. 2-е изд. Казань, 1913. 198, III с.
60. Будде Е. Ф. Ученые труды А. А. Шахматова в области русского языкознания. *Изв. Отд-ния рус. яз. и словесности*. 1922. Т. 25 (1920 г.). С. 351–355.
61. Бузук П. А. Асноўныя пытанні мовазнаўства : падручная кніга для настаўнікаў беларускае мовы і студэнтаў-лінгвістаў. Менск : Дзяржаўнае выдавецтва Беларусі, 1926. 123 с.
62. Бузук П. А. Лингвистическая география как вспомогательный метод при изучении истории языка. *Общее языкознание* : хрестоматия / под ред. А. Е. Супруна. 2-е изд. Минск : Выш. шк., 1987. С. 219–225.

63. Бузук П. А. Основные вопросы языкознания. 2-е изд. М., 1924. 218 с.
64. Бузук П. А. Спроба гісторії дагістарычнай эпохі славянскай фонэтыкі. *Зап. аддзела гуманіт. навук Беларус. АН. Працы кася філалогіі*. 1928. Т. I. Кн. 2. С. 1–44.
65. Бузук П. А. Спроба лінгвістычнае географіі Беларусі. Ч. I. Фонэтыка і морфалогія. *Досьледы і матар'ялы ў галіне мовы і літаратуры, №17, Інстытут беларускае культуры. Аддзел гуманітарных навук. Дзяктолэгічная Камісія*. Менск, 1928. 101 с.+20 карт.
66. Бузук П. О. Взаемовідносини між українською та білоруською мовами (методологічний нарис). *Записки історико-філалогіч. віддiлу Української Академії Наук*. 1926. Кн. VII–VIII. С. 421–426.
67. Бузук П. О. З приводу рецензії В. Дем'янчука й проф. М. Грунського на мій «Нарис історії української мови». *Записки історико-філалогіч. віддiлу Української Академії наук*. 1929. Кн. XIX. С. 421–426.
68. Бузук П. О. Коротка історія української мови. 1. Вступ і звучня. Одеса, 1924. 60 с.
69. Бузук П. О. Нарис історії української мови. Вступ. Фонетика і морфалогія, з додатком історичної хрестоматії. К., 1927. 98 с.
70. Булахов М. Г. Восточнославянские языковеды : биобиблиографический словарь. Минск : Изд-во Белорусск. ун-та, 1976–78. Т. 1–3. 319, 350, 384 с.
71. Булаховский Л. А. Александр Афанасьевич Потебня (К 60-летию со дня смерти). К., 1952. 46 с.
72. Булаховский Л. А. Потебня – лингвист. *Уч. зап. Московск. ун-та*. 1946. Вып. 107. Т. 3. Кн. 2. С. 36–62.
73. Булаховський Л. А. Академік Борис Михайлович Ляпунов [некролог]. *Наук. зап. Ін-ту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР*. 1946. Т. 2–3. С. 244–246.
74. Булаховський Л. А. Академік О. О. Шахматов. *Мовознавство*. 1947. Т. 4–5. С. 279–280.
75. Булаховський Л. А. О. О. Потебня, великий мовознавець нашої Батьківщини (до 60-річчя з дня смерті). *Українська мова в школі*. 1951. № 5. С. 7–15.
76. Булаховський Л. А. Питання походження української мови. *Булаховський Л. А. Вибр. праці : в 5-ти т. К.* : Наук. думка, 1977. Т. 2. С. 9–216.
77. Булич С. К. Очерк истории языкознания в России. СПб., 1904. Т. 1. XI, 1248 с.

78. Булич С. К. Русский язык и сравнительное языкознание. *Энциклопедический словарь* / изд. Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. СПб., 1899. Т. 28. С. 823–833.
79. Булич С. К. Фортунатов (Филипп Федорович). *Энциклопедический словарь* / изд. Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. СПб., 1902. Т. 36. С. 322–323.
80. Булыгина Т. В. Пражская лингвистическая школа. *Основные направления структурализма*. М. : Наука, 1964. С. 46–126.
81. Буслаев Ф. И. Историческая грамматика русского языка. М. : Учпедгиз, 1959. 623 с.
82. Буслаев Ф. И. О преподавании отечественного языка. *Буслаев Ф. И. Преподавание отечественного языка : учеб. пособие для студентов пед. ин-тов по спец. «Рус. яз. и лит.»*. М. : Просвещение, 1992. С. 25–373.
83. Бурмистрович Ю. Я. Важнейшие концепции современной русистики : учеб. пособие для филологов высших учеб. заведений. Абакан : Изд-во Хакасск. гос. ун-та им. Н. Ф. Катанова, 2008. 216 с.
84. Бурмистрович Ю. Я. Найти пропавший век! : очерки по истории славянского исторического языкознания : учеб. пособие для филологов высших учеб. заведений. Абакан : Изд-во Хакасск. гос. ун-та им. Н. Ф. Катанова, 2006. 59 с.
85. Бурмистрович Ю. Я. Основные понятия исторической (или диахронической) фонологии : учеб. пособие для студентов-филологов высших учеб. заведений по курсу «Старославянский язык». Абакан, 1988. 32 с.
86. Иванова Л. П. Курс лекций по общему языкознанию : науч. пособие. К. : Освита Украины, 2006. 312 с.
87. Иванова Л. П. Общее языкознание : курс лекций : науч. пособие. К. : Освита Украины, 2010. 432 с.
88. Ван Вейк Н. К истории фонологической системы в общеславянском языке позднего периода. *Slavia*. 1950. Roč. 19. Seš. 3–4. S. 293–313.
89. Василев-Васев Ст. Общественно-исторический монизм практики и системность знания. *Диалектика. Познание. Наука* / отв. ред. В. А. Лекторский, В. С. Тюхтин. М. : Наука, 1988. С. 257–264.
90. Васильев Л. Л. Гласные в слоге под ударением в момент возникновения аканья в обоянском говоре. *Изв. Отд-ния рус. яз. и словесности*. 1904. Т. 9. Кн. 1. С. 336–355.
91. Васильев Л. Л. Два явления др. ц. -ун-та слав. памятников в освещении древнерусских текстов. *Рус. филол. вестн.* 1913. Т. 70. № 4. С. 373–379.
92. Васильев Л. Л. К истории звука Ъ в московском говоре XIV – XVII вв. *Изв. Отд-ния рус. яз. и словесности*. 1905. Т. 10. Кн. 2. С. 177–227.

93. Васильев Л. Л. К характеристике сильно акающих говоров. *Рус. филол. вестн.* 1907. Т. 58. № 4. С. 241–262.
94. Васильев Л. Л. Можно ли основываться в доказательство существования в предке малорусского наречия мягких согласных перед *е* на современных малорусских формах повелительного наклонения в роде *ведіть*? *Рус. филол. вестн.* 1913. Т. 70. № 3. С. 170–172.
95. Васильев Л. Л. О значении каморы в некоторых древнерусских памятниках XVI–XVII веков: к вопросу о произношении звука *о* в великорусском наречии. *Сб. по рус. яз. и словесности.* 1929. Т. 1. Вып. 2. 164 с.
96. Васильев Л. Л. Об одном случае смягченного звука *п* в общеславянском языке, явившегося не посредством следующего за ним древнего *ј*. *Рус. филол. вестн.* 1913. Т. 70. № 3. С. 71–76.
97. Васильев Л. Л. Одно соображение в защиту написаний *брь*, *брь*, *ьль* древнерусских памятников, как действительных отражений второго полногласия. *Журн. м-ва нар. просвещения.* 1909. Ч. 22. № 8. С. 294–313.
98. Васильев Л. Л. О случае сохранения общеславянской группы *-dl-* в одном из старых наречий русского языка. *Рус. филол. вестн.* 1907. Т. 58. № 4. С. 263–264.
99. Васильев Л. Л. С каким звуком могла ассоциироваться буква «нейотированный юс малый» (#) в сознании писцов некоторых древнейших русских памятников? *Рус. филол. вестн.* 1913. Т. 69. № 1. С. 181–206.
100. Ващенко В. С. I. Срезневський як дослідник української мови. *Українська мова в школі.* 1958. № 3. С. 23–27.
101. Велчева Б. А. Праславянски и старобългарски фонологически изменения. София: Изд-во на Българската Академия на науките, 1980. 169 с.
102. Вениг К. К вопросу о формировании научных теорий (на материале истории биологии). *Диалектика. Познание. Наука* / отв. ред. В. А. Лекторский, В. С. Тюхтин. М.: Наука, 1988. С. 88–94.
103. Виноградов В. А. Методы типологии. *Общее языкознание: методы лингвистических исследований* / отв. ред. Б. А. Серебренников. М.: Наука, 1973. С. 224–256.
104. Виноградов В. В. Алексей Александрович Шахматов. Пг.: Колос, 1922. 80 с.
105. Виноградов В. В. И. А. Бодуэн де Куртенэ. *Бодуэн де Куртенэ И. А. Избр. труды по общему языкознанию.* М.: Изд-во АН СССР, 1963. Т. 1. С. 6–60.
106. Виноградов В. В. Методы изучения рукописей, как материала для построения исторической фонетики русского языка, в исследованиях академика А. А. Шахматова. *Изв. Отд-ния рус. яз. и словесности.* 1922. Т. 25 (1920 г.). С. 172–197.

107. Владимиров П. В. Пятидесятилетие «Мыслей об истории русского языка» (Очерк трудов за 50 лет и новые материалы). К., 1899. 45 с.

108. Вопросы методики сравнительно-исторического изучения индоевропейских языков / отв. ред. А. В. Десницкая, Б. А. Серебренников. М. : Изд-во АН СССР, 1956. 323 с.

109. Востоков А. Х. Рассуждение о славянском языке, служащее введением к грамматике сего языка, составляемой по древнейшим оного письменным памятникам. *Востоков А. Х. Филологические наблюдения / издал, по поручению 2-го отделения Академии наук, И. Срезневский.* – СПб., 1865. С. 1–27.

110. [Востоков А. Х.] Русская грамматика Александра Востокова, по начертанию его же сокращенной грамматики полнее изложенная. 12-е изд. СПб., 1874. XII, 216 с.

111. Востоков А. Х. Словарь церковнославянского языка : в 2-х томах. СПб., 1858–61. 255, 295 с.

112. Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов / за ред. О. С. Мельничука. К. : Наук. думка, 1966. 595 с.

113. Высотский С. С. Развитие русской диалектологии в конце XIX в. и в начале XX в. (до Великой Октябрьской социалистической революции). *История русской диалектологии.* М. : Изд-во АН СССР, 1961. С. 30–66.

114. Гаврилова Т. О. А. Ю. Кримський як дослідник середньоадніпрянських говорів. *Постаті та ідеї (З історії мовознавства в Україні)* : зб. наук. праць. К. : Наук. думка, 1995. С. 5–9.

115. Гаджиева Н. З., Журавлев В. К., Кумахов М. А., Нерознак В. П. Введение. *Сравнительно-историческое изучение языков разных семей : теория лингвистической реконструкции.* М. : Наука, 1988. С. 3–25.

116. Галахов А. Д. [Рец. :] Два исследования о звуках русского языка, Потебни. *Журн. м-ва нар. просвещения.* 1866. Ч. 132. № 12. С. 87.

117. Гамкрелидзе Т. В. Лингвистическая типология и праязыковая реконструкция. *Сравнительно-историческое изучение языков разных семей : теория лингвистической реконструкции.* М. : Наука, 1988. С. 145–157.

118. Ганцов В. М. Діалектологічна класифікація українських говорів. *Записки історико-філологіч. відділу Всеукраїнської Академії наук.* К., 1923. Кн. IV. С. 80–144.

119. Ганцов В. М. До історії звуків в українській мові. **І. Укр. зійти, підіймати, розірвати.** *Записки історико-філологіч. відділу Української Академії Наук.* 1926. Кн. VII–VIII. С. 74–85.

120. Ганцов В. М. Чергові завдання української діалектології. *Записки етнографічного товариства.* К., 1925. Кн. I. С. 37–41.

121. Георгиев В. И. Общеславянское значение проблемы аканья. *Вопр. языкознания*. 1964. № 4. С. 151–152.
122. Герасимов И. Г. Процесс развития как предмет научного исследования. *Диалектика – теория познания : проблемы научного метода* / под общ. ред. Б. М. Кедрова. М. : Наука, 1964. С. 199–235.
123. Герасимов И. Г. Структура научного исследования : философский анализ познавательной деятельности в науке. М. : Мысль, 1985. 215 с.
124. Гёрц Г. Диалектика развития науки. *Диалектика. Познание. Наука* / отв. ред. В. А. Лекторский, В. С. Тютин. М. : Наука, 1988. С. 71–82.
125. Глушчанка У. А. А. А. Шахматаў і М. М. Дурнаво пра сінхранію і дыяхранію. *Веснік Віцебскага дзяржаўнага універсітэта імя П. М. Маішэрава*. 2002. № 3 (35). С. 70–73.
126. Глущенко В. А. А. А. Потебня об эллипсисе согласных в истории восточнославянских языков. *А. А. Потебня – исследователь славянских взаимосвязей : тезисы Всесоюзной научной конф.* (окт. 1991 г.). Харьков, 1991. Ч. 2. С. 19–20.
127. Глущенко В. А. А. А. Шахматов и проблемы русской исторической фонетики. *Филол. науки*. 1987. № 3. С. 38–45.
128. Глущенко В. А. А. А. Шахматов и филологическая наука на Украине. *Русский язык и литература в школах УССР*. 1980. № 6. С. 61–65.
129. Глущенко В. А. А. А. Шахматов о лабиализации согласных и делабиализации гласных в истории восточнославянских языков. *Теоретические и прикладные проблемы русской филологии : научно-метод. сб.* / отв. ред. В. А. Глущенко. Славянск : СГПУ, 2005.– Вып. XIII. Ч. 1. С. 17–30.
130. Глущенко В. А. [Передмова до праці :] А. А. Шахматов. Наброски возражений на диспуте Тимченка. 23 февраля 1913 г. (Неопублікована праця) [Публікація В. А. Глущенко]. *Мовознавство*. 1984. № 4. С. 51–52.
131. Глущенко В. А. А. А. Шахматов о сущности древнекиевского койне. *Русское языкознание : республиканский межведомственный науч. сб.* 1990. Вып. 21. С. 72–76.
132. Глущенко В. А. Актуалістичний метод і його структура. *Мова: науково-теоретичний часопис з мовознавства* / гол. ред. Є. М. Степанов. 2025. № 43. С. 32–37.
133. Глущенко В. А. В. И. Даль и А. А. Потебня (методологический и фактологический аспекты). *Теоретические и прикладные проблемы русской филологии : научно-методич. сб.* / отв. ред. В. А. Глущенко. Славянск : СГПУ, 2006. Вып. XIV. Ч. 1. С. 23–30.

134. Глущенко В. А. Внешние причины языковых изменений в концепции ученых Московской школы. *Теоретические и прикладные проблемы русской филологии* : научно-методич. сб. / отв. за вып. В. А. Глущенко. Славянск : СГПИ, 2000. Вып. VII. С. 3–10.
135. Глущенко В. А. Историзм и возникновение компаративистики. *Теоретические и прикладные проблемы русской филологии* : научно-методич. сб. / отв. ред. В. А. Глущенко. Славянск : СГПУ, 2002. Вып. X. Ч. 1. С. 25–36.
136. Глущенко В. А. История фонетической системы русского языка в научной концепции А. А. Шахматова : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.01 «Русский язык» / В. А. Глущенко. К., 1983. 24 с.
137. Глущенко В. А. Ідея мовного розвитку в студіях О. О. Потебні. *Вісник Маріупольського державного університету* : зб. наук. праць. Сер. : Філологія / гол. ред. К. В. Балабанов ; відп. ред. сер. С. В. Безчотнікова. Маріуполь : МДУ, 2016. Вып. 14. С. 69–75.
138. Глущенко В. А. Історико-фонетичні дослідження О. О. Потебні в оцінці М. М. Соколова. *Одеський лінгвістичний вісник* : науково-практичний журн. / гол. ред. Н. В. Петлюченко. 2017. Вып. 9. Т. 2. С. 74–78.
139. Глущенко В. А. Історія середньовеликоруських говорів у науковій концепції О. О. Шахматова. *Мовознавство*. 1983. № 5. С. 51–56.
140. Глущенко В. А. К вопросу о структуре лингвистического метода. *Теоретические и прикладные проблемы русской филологии* : научно-методич. сб. / под общ. ред. В. А. Глущенко. Славянск : СГПУ, 2001. Вып. VIII. С. 3–6.
141. Глущенко В. А. Концепція «кількісних змін приголосних» О. О. Потебні. *Олександр Потебня : сучасний погляд* : матеріали міжнародних читань, присвячених 170-річчю від дня народження фундатора Харківської філологічної школи. 11–12 жовтня 2005 року. Харків : Майдан, 2006. С. 92–104.
142. Глущенко В. А. [Передмова до праці :] Лекції О. О. Шахматова з історії східнослов'янських мов [Публікація В. А. Глущенка]. *Мовознавство*. 1989. № 3. С. 65.
143. Глущенко В. А. Лінгвістичний метод і його структура. *Мовознавство*. 2010. № 6. С. 32–44.
144. Глущенко В. А. Лінгвістичний метод як складна логічна одиниця (до визначення семантики терміна). *Вісник Луганськ. держ. пед. ун-ту імені Тараса Шевченка*. 2002. № 4 (36). С. 124–127.
145. Глущенко В. А. Метод и источники изучения истории языка в концепции ученых Московской лингвистической школы. *Russistik : die wissenschaftliche Zeitschrift für aktuelle Fragen des Russischunterrichts*. 1997. № 1/2. S. 50–60.

146. Глущенко В. А. Методологія досліджень О. О. Потебні в інтерпретації М. М. Соколова. *Наукові праці* : науково-методич. журн. Т. 221. Вип. 209. Філологія. Мовознавство. Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2014. С. 16–19.
147. Глущенко В. А. О. О. Потебня про «два періоди» розвитку мови. *Діахронічне, типологічне і контрастивне дослідження германських, романських і слов'янських мов (семантика і словотвір)* : матеріали міжнародної наук. конф. (24–25 квітня 2001 р.) Донецьк : ДонНУ, 2001. С. 45–50.
148. Глущенко В. А. О. О. Потебня про консонантний еліпсис. *Вісник Слов'янського державного педагогічного університету* : зб. наук. праць / відп. ред. В. І. Рукасов. Слов'янськ : СДПУ, 2006. Вип. 2. С. 85–94.
149. Глущенко В. А. Об узкой и широкой трактовках лингвистического метода. *Образ мира в зеркале языка* : сб. науч. статей. М. : ФЛИНТА, 2011. С. 71–77.
150. Глущенко В. А. П. Г. Житецький і проблеми фонологічної типології слов'янських мов. *Історія української лінгвістики* : зб. наук. праць. К. ; Ніжин : ТОВ «Наука – сервіс», 2001. С. 49–52.
151. Глущенко В. А. П. Г. Житецький про зв'язок вокалізму і консонантизму в історії української мови. *Перспективні напрямки сучасної науки та освіти* : матеріали Всеукраїнської науково-практич. конф. викладачів і студентів Донбаськ. держ. пед. ун-ту, учителів та учнів загальноосвітніх закладів (м. Слов'янськ, 17–19 травня 2017 р.) / відп. ред. Н. М. Маторіна. Слов'янськ : ДДПУ, 2017. Вип. 9. Ч. 1. С. 9–12.
152. Глущенко В. А. Період східнослов'янської мовної єдності в працях О. О. Шахматова. *Мовознавство*. 1993. № 2. С. 18–25.
153. Глущенко В. А. Писемні пам'ятки як джерело лінгвістичної реконструкції у російському та українському мовознавстві XIX – початку XX ст. *Тези доповідей науково-практичної конф. «Писемні пам'ятки східнослов'янськими мовами XI–XVIII ст.ст.» 4–6 травня 1993 р.* К. ; Слов'янськ, [1993]. С. 35–37.
154. Глущенко В. А. Порівняльно-історичний метод в українському мовознавстві 20-х – 60-х рр. XIX ст. *Наукові праці* : науково-методич. журн. Вип. 260. Т. 272. Філологія. Мовознавство. Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2016. С. 21–25.
155. Глущенко В. А. Порівняльно-історичний метод в українському та російському мовознавстві XIX ст. – 30-х рр. XX ст. : монографія / Міністерство освіти і науки України, ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет» ; відп. ред. В. М. Бріцин. Слов'янськ : Вид-во Б. І. Маторіна, 2017. 234 с.
156. Глущенко В. А. Порівняльно-історичний метод як гетерогенний феномен. *Теоретичні й прикладні проблеми сучасної філології* : зб. наук. праць / [за заг. ред. проф. В. А. Глущенко]. Слов'янськ : Вид-во Б. І. Маторіна, 2016. Вип. 3. С. 8–15.

157. Глуценко В. А. Праслов'янська мова. *Українська мова : енциклопедія*. 2-е вид., виправл. і доповн. / НАН України, Ін-т мовознавства ім. Потебні, Ін-т української мови, Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана. К. : Українська енциклопедія, 2004. С. 517–518.

158. Глуценко В. А. Принцип розвитку в лінгвістичній концепції О. О. Потебні. *Сучасні дослідження з іноземної філології* : зб. наук. праць / відп. ред. М. П. Фабіан. Ужгород : ТІМΠΑНИ, 2010. Вип. 8. С. 104–109.

159. Глуценко В. А. Принципи порівняльно-історичного дослідження в українському і російському мовознавстві (70-і рр. XIX ст. – 20-і рр. XX ст.) / НАН України, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні / відп. ред. О. Б. Ткаченко. Донецьк, 1998. 222 с.

160. Глуценко В. А. Принципы сравнительно-исторического исследования языков в концепции А. С. Мельничука. *Теоретические и прикладные проблемы русской филологии* : научно-методич. сб. / под общ. ред. В. А. Глуценко. Славянск : СГПУ, 2008. Вып. XVI. Ч. 1. С. 3–10.

161. Глуценко В. А. Принцип системності в компаративістиці 20–60-х років XIX ст. / *Акцентологія. Етимологія. Семантика* : до 75-річчя академіка НАН України В. Г. Складенка. К. : Наук. думка, 2012. С. 716–725.

162. Глуценко В. А. Принципи порівняльно-історичного дослідження в історії мовознавства. Московська лінгвістична школа : навч. посібник для студентів філол. спеціальностей пед. ін-тів і університетів. Донецьк, 1996. 137 с.

163. Глуценко В. А. Принципи порівняльно-історичного дослідження в історії українського і російського мовознавства. Харківська лінгвістична школа : навч. посібник для студентів філол. спеціальностей пед. ін-тів і університетів. Слов'янськ, 1994. 69 с.

164. Глуценко В. А. Системні властивості мови в історико-фонетичних студіях учених Харківської лінгвістичної школи. *Наукова спадщина О. О. Потебні у слов'янському культурному просторі* : зб. наукових праць. К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2013. С. 107–119.

165. Глуценко В. А. Теорії лінгвістичного методу в українському мовознавстві кінця XX ст. – початку XXI ст. *Теоретичні й прикладні проблеми сучасної філології* : зб. наук. праць / [за заг. ред. проф. В. А. Глуценка]. Слов'янськ : Вид-во Б. І. Маторіна, 2015. Вип. 2. С. 6–17.

166. Глуценко В. А. Теорія двох періодів мовного розвитку : методологічний аспект. *Наукові праці* : науково-методичний журн. Т. 223. Вип. 211. Філологія. Мовознавство. Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2013. С. 12–15.

167. Глуценко В. А. Ученые Московской школы об историческом и описательном изучении языка. *Восточноукраинский лингвистический сборник*. Донецк : Донеччина, 2001. Вып. 7. С. 453–460.

168. Глуценко В. А. Щоб знати мову, треба знати її історію (Дослідження О. О. Потебні і сучасна шкільна практика). *Відродження. Українськ. міжетніч. науково-педагогіч. журн.* 1994. № 9. С. 66–67.

169. Глуценко В. А., Долгова О. М. Лейпцизька, Казанська та Московська школи про фонетичний закон і аналогію. *Типологія мовних значень у діахронічному та зіставному аспектах* : зб. наук. праць. Донецьк : Вид-во ДонНУ, 2004. Вип. 9. С. 86–97.

170. Глуценко В. А., Овчаренко В. М. Закономірності розвитку мови : навч. посібник для студентів філол. ф-тів. Донецьк : Либідь, 2002. 36 с.

171. Глуценко В. А., Овчаренко В. М. Моделювання історії східнослов'янських мов у компаративістиці 70-х рр. XIX ст. – 30-х рр. XX ст. *Мовознавство*. 2006. № 1. С. 17–28.

172. Глуценко В. А., Овчаренко В. М. П. О. Бузук і К. Т. Німчинов про теорію «родовідного дерева» і «хвильову» теорію. *Лінгвістичні дослідження* : зб. наук. праць. Горлівка : Вид-во ГДПІМ, 2003. Вип. 2. С. 3–6.

173. Глуценко В. А., Овчаренко В. М. Проблеми моделювання історії східнослов'янських мов на Академічній конф. з реформи білоруського правопису та азбуки 1926 р. *Теоретические и прикладные проблемы русской филологии* : научно-методич. сб. / отв. ред. В.А. Глуценко. Славянск : СГПУ, 2002. Вып. X. Ч. 1. С. 66–86.

174. Глуценко В. А., Овчаренко В. Н. Моделирование истории восточнославянских языков в трудах П. А. Бузука. *Беларуска-руська-польська супастаўляльнае мовазнаўства, літаратуразнаўства, культуралогія* : матэрыялы VI Міжнароднай навуковай канферэнцыі 15–17 мая 2003 г. / пад агульн. рэд. Л. М. Вардамацкага, Г. М. Мезенкі. Віцебск : выдавецтва УА «Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт імя П. М. Машэрава», 2003. С. 11–13.

175. Глуценко В. А., Півторак Г. П. Давньоруська мова / *Українська мова : енциклопедія*. 2-е вид., виправл. і доповн. / НАН України, Ін-т мовознавства ім. Потебні, Ін-т української мови, вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана. К. : Українська енциклопедія, 2004. С. 129–130.

176. Глуценко В. А., Роман В. В., Руденко М. Ю. До питання про актуалістичний метод як метод студій із лінгвістичної історіографії. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Філологія*. 2020. Т. 1. № 45. С. 90–93.

177. Глущенко В. А., Рябинина И. Н. А. А. Шахматов и А. И. Соболевский об источниках изучения истории языка. *Беларуска-руска-польскае супастаўляльнае мовознаўства, літаратуразнаўства, культуралогія* : матэрыялы VI міжнароднай навуковай канферэнцыі 15 – 17 мая 2003 г. / пад агульн. рэд. Л. М. Вардамацкага, Г. М. Мезенкі. Віцебск : выдавецтва УА «Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт імя П. М. Машэрава», 2003. Ч. 1. С. 13–16.

178. Глущенко В. А., Тищенко К. А. Актуалістичний метод у працях з історії українського мовознавства. *Наукові праці : науково-методичний журнал*. Сер. : Філологія. Мовознавство. 2016. Т. 278. Вип. 266. С. 30–34.

179. Глущенко В. А., Тищенко К. А. Порівняльно-історичний метод в українському та російському мовознавстві 20-х – 60-х рр. XIX ст. : навч. посібник для здобувачів філологічних факультетів. Слов'янськ : Вид-во Б. І. Маторіна, 2016. 98 с.

180. Глущенко В. А., Тищенко К. А. Про актуалістичний метод у лінгвістичних дослідженнях. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Сер. : Філологія. 2015. Вип. 14. С. 116–118.

181. Глущенко В. А., Шевченко В. В. Перші представники порівняльно-історичного методу в Україні : М. О. Максимович. *Перспективні напрямки сучасної науки та освіти* : матеріали Всеукраїнської науково-практич. конф. (м. Слов'янськ, 19–20 травня 2016 р.) / відп. ред. Н. М. Маторіна. Слов'янськ : ДДПУ, 2016. Вип. 8. Ч. 1. С. 67–71.

182. Голанов И. Г. [рец. :] Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Sprache. Von Stephan v. Smal-Stockuj und Theodor Gartner. Wien, 1913. XV+550. *Изв. Отд-ния рус. яз. и словесности*. 1914. Т. 19. Кн. 3. С. 297–306.

183. Головацький Я. Грамматика руского языка / Я. Головацький. Львів, 1849. 223 с.

184. Головацький Я. Розправа о языці южнорускім і його наріччях. Львів, 1849. 56 с.

185. Голуб О. М. Лінгвістична спадщина П. О. Бузука в сучасному контексті : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.15 «Загальне мовознавство». Донецьк, 2006. 20 с.

186. Горшкова К. В. О понятиях исторической фонологии (на материале русского языка). *Проблемы современной лингвистики* : сб. работ лингвистов филол. ф-та МГУ. М. : Изд-во Московск. ун-та, 1968. С. 77–90.

187. Горшкова К. В. Соотношение вокализма и консонантизма в истории древнерусского языка. *Славянская филология*. М. : Изд-во Московск. ун-та, 1963. Вып. 5. С. 40–53.

188. Горшкова К. В., Хабургаев Г. А. Историческая грамматика русского языка : учеб. пособие для ун-тов. М. : Высш. школа, 1981. 359 с.
189. Греч Н. И. Чтения о русском языке. СПб., 1840. Ч. 1. VI, 336 с. ; Ч. 2. 404 с.
190. Гречко В. А. Семантическая терминология А. А. Потебни как система (К структуре лексического значения). *Наукова спадщина О. О. Потебні і сучасна філологія. До 150-річчя з дня народження О. О. Потебні* : зб. наук. праць / відп. ред. В. Ю. Франчук. К. : Наук. думка, 1985. С. 163–179.
191. Грищенко А. П. Прикметник в українській мові / відп. ред. В. В. Німчук. К. : Наук. думка, 1978. 208 с.
192. Грунський М. К. [Рец. :] Завдання наукових підручників історії української мови (З приводу нових підручників проф. П. Бузука та проф. Є. Тимченка). *Записки історико-філологіч. відділу Української Академії наук*. 1927. Кн. XV. С. 260–270.
193. Грушин Б. А. Очерки логики исторического исследования (процесс развития и проблемы его научного воспроизведения). М. : Высш. школа, 1961. – 214 с.
194. Гухман М. М. Понятие системы в синхронии и диахронии. *Вопр. языкознания*. 1962. № 4. С. 25–35.
195. Даль В. И. О наречиях русского языка. *Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка*. М. : Русский язык, 1989. Т. 1. С. XLIX–XCIII.
196. Дельбрюк Б. Введение в изучение индоевропейских языков (Извлечения). *Звегинцев В. А. История языкознания XIX–XX веков в очерках и извлечениях*. 3-е изд. М. : Просвещение, 1964. Ч. 1. С. 218–228.
197. Дельбрюк Б. Введение в изучение языка : из истории и методологии сравнительного языкознания. *Булич С. К. Очерк истории языкознания в России*. СПб., 1904. Т. 1. С. 1–148.
198. Дем'янчук В. К. З приводу відповіді проф. Бузука на рецензію про його книгу : «Нарис історії української мови» (1927). *Записки історико-філологіч. відділу Української Академії наук*. 1929. Кн. XVIII. С. 380–387.
199. Дем'янчук В. К. [Рец. :] К. Німчинов. Український язык у минулому й тепер. *Записки історико-філологіч. відділу Української Академії наук*. 1927. Кн. XIII–XIV. С. 231–245.
200. Дем'янчук В. К. [Рец. :] Проф. Петро Бузук, Нарис історії української мови. Вступ, фонетика і морфологія, з додатком історичної хрестоматії. У Києві, 1927. *Записки історико-філологіч. відділу Української Академії наук*. 1927. Кн. XIII–XIV. С. 231–245.

201. Десницкая А. В. Вопросы изучения родства индоевропейских языков / отв. ред. П. С. Кузнецов. М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1955. 332 с.
202. Десницкая А. В. Лингвистические взгляды братьев Шлегель и их роль в формировании исторического языкознания. *Понимание историзма и развития в языкознании первой половины XIX века* / отв. ред. А. В. Десницкая. Л. : Наука, 1984. С. 54–104.
203. Десницкая А. В. Понятие языкового развития и языковой истории в лингвистической концепции Августа Шлейхера. *Понимание историзма и развития в языкознании первой половины XIX века* / отв. ред. А. В. Десницкая. Л. : Наука, 1984. С. 236–276.
204. Десницкая А. В. Послесловие. *Понимание историзма и развития в языкознании первой половины XIX века* / отв. ред. А. В. Десницкая. Л. : Наука, 1984. С. 299–302.
205. Десницкая А. В. Предисловие. *Понимание историзма и развития в языкознании первой половины XIX века* / отв. ред. А. В. Десницкая. Л. : Наука, 1984. С. 3–6.
206. Десницкая А. В. Франц Бопп – основоположник сравнительно-исторического изучения языковых структур. *Понимание историзма и развития в языкознании первой половины XIX века* / отв. ред. А. В. Десницкая. Л. : Наука, 1984. С. 105–125.
207. Долобко М. Г. Славяноведение в трудах А. А. Шахматова. *Изв. Отд-ния рус. яз. и словесности*. 1922. Т. 25 (1920 г.). С. 107–111.
208. Долобко М. Г. Труды А. И. Соболевского в области старославянского языка и письменности. *Изв. АН СССР. Сер. 7. Отд. гуманитарных наук*. 1930. № 1. С. 48–54.
209. Дурново Н. Н. А. А. Шахматов как исследователь русского языка. *Изв. Отд-ния рус. яз. и словесности*. 1922. Т. 25 (1920 г.). С. 409–418.
210. Дурново Н. Н. Академик Алексей Иванович Соболевский [некролог]. *Slavia*. 1930. Roč. 8. Seš. 4. S. 831–839.
211. Дурново Н. Н. Введение в историю русского языка. М. : Наука, 1969. 295 с.
212. Дурново Н. Н. Грамматический словарь (Грамматические и лингвистические термины). М. ; Пг. : Изд-во Л. Д. Френкель, 1924. 77 с.
213. Дурново Н. Н. Диалектологические разыскания в области великорусских говоров : южновеликорусское наречие. М., 1917. Ч. 1. Вып. 1. 224 с.
214. Дурново Н. Н. Записки по истории русского языка. Фонетика и диалектология [литограф. изд.]. Харьков, 1912. Вып. 1 и 2. 211, 44 с.
215. Дурново Н. Н. [Рец. :] Лекции по истории русского языка ординарного профессора Императорского Казанск. ун-та Е. Ф. Будде.

- 1906/7 ак. г. Казань, 1907. *Отд. отт. из изв. Отд-ния рус. яз. и словесности*, 1908, т. 13, кн. 3. СПб., 1908. 38 с.
216. Дурново Н. Н. Лекции по истории русского языка, читанные осенью 1907–8 ак. г. в Московск. ун-те. [Литограф. изд. М., 1907–8]. 208 с.
217. Дурново Н. Н. Леонид Лазаревич Васильев [некролог]. *Slavia*. 1926. Роѣ. 4. Сеѣ. 4. S. 858–860.
218. Дурново Н. Н. Николай Николаевич Соколов [некролог]. *Slavia*. 1923. Роѣ. 2. Сеѣ. 1. S. 187–188.
219. Дурново Н. Н. Описание говора деревни Парфѣнок, Русского уезда Московской губернии. Варшава, 1903. VI, 267, VII с.
220. Дурново Н. Н., Соколов Н. Н., Ушаков Д. Н. Опыт диалектологической карты русского языка в Европе с приложением очерка русской диалектологии. *Труды Московской диалектологической комиссии*. М., 1915. Вып. 5. III, 104 с.
221. Дурново Н. Н. Очерк истории русского языка. М.; Л.: Госиздат, 1924. 376 с.
222. Етимологічний словник української мови : у 7 т. К. : Наук. думка, 1989. Т. 1. 632 с. ; 1985. Т. 2. 571 с. ; 1989. Т. 3. 551 с. ; 2003. Т. 4. 655 с. ; 2006. Т. 5. 704 с. ; 2012. Т. 6. 568 с.
223. Живов В. М. Очерки по синтагматической фонологии : признак звонкости. М. : Изд-во Московск. ун-та, 1980. 238 с.
224. Живов В. М. Типология сочетаний согласных в русских говорах. *Вопр. языкознания*. 1971. № 2. С. 69–82.
225. Житецкий П. И. Очерк звуковой истории малорусского наречия. К., 1876. IV, 376 с.
226. Житецкий П. И. Русский патриотизм. *Основа*. 1862. Март. С. 1–21.
227. Житецкий П. Г. Нарис літературної історії української мови в XVII ст. *Житецький П. Г. Вибр. праці : філологія / вступ. стаття, упоряд. та комент. Л. Т. Масенко*. К. : Наук. думка, 1987. С. 19–138.
228. Жихарева О. Л. Проблема походження східнослов'янських мов у мовознавстві XIX ст. – 20–30-х рр. XX ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.15 «Загальне мовознавство» / О. Л. Жихарева. Донецьк, 2004. 22 с.
229. Жовтобрюх М. А. Євген Костянтинович Тимченко – вчений і педагог (До 125-річчя від дня народження). *Мовознавство*. 1991. № 5. С. 63–69.
230. Жовтобрюх М. А. Значення праць О. О. Потебні для розвитку вітчизняного мовознавства. *Олександр Опанасович Потебня : ювілейний зб. до 125-річчя з дня народження*. К. : Вид-во АН УРСР, 1962. С. 5–24.
231. Жовтобрюх М. А. Мовознавчі праці Я. Ф. Головацького. *Мовознавство*. 1989. № 5. С. 68–74.

232. Жовтобрюх М. А. Нарис історії українського радянського мовознавства (1918–1941) / відп. ред. В. М. Русанівський. К. : Наук. думка, 1991. 260 с.
233. Жовтобрюх М. А. Питання історичної фонетики української мови в науковій спадщині А. Ю. Кримського. *А. Ю. Кримський – україніст і орієнталіст (Матеріали ювілейної сесії до 100-річчя з дня народження)* / відп. ред. І. К. Білодід. К. : Наук. думка, 1974. С. 26–40.
234. Жовтобрюх М. А., Русанівський В. М., Скляренко В. Г. Історія української мови : фонетика. К. : Наук. думка, 1979. 367 с.
235. Журавлев В. К. Внутренняя реконструкция. *Сравнительно-историческое изучение языков разных семей : теория лингвистической реконструкции*. М. : Наука, 1988. С. 68–90.
236. Журавлев В. К. Генезис группового сингармонизма в праславянском языке : автореф. дис. на соискание учен. степени докт. филол. наук. М., 1965. 28 с.
237. Журавлев В. К. Генезис протезов в славянских языках. *Вопр. языкознания*. 1965. № 4. С. 32–43.
238. Журавлев В. К. Группофонема как основная фонологическая единица праславянского языка. *Исследования по фонологии*. М. : Наука, 1966. С. 79–96.
239. Журавлев В. К. Диахроническая фонология. М. : Наука, 1986. 232 с.
240. Журавлев В. К. Законность исключений из фонетических законов. *Сущность, развитие и функции языка* / отв. ред. Г. В. Степанов. М. : Наука, 1987. С. 24–31.
241. Журавлев В. К. Из истории вокализма в праславянском языке позднего периода. *Вопр. языкознания*. 1963. № 2. С. 8–19.
242. Журавлев В. К. Из неопубликованных работ А. А. Шахматова. *Вопр. языкознания*. 1962. № 6. С. 108–114.
243. Журавлев В. К. Московская фортунаговская школа. *Лингвистический энциклопедический словарь* / гл. ред. В. Н. Ярцева. М. : Сов. энциклопедия, 1990. С. 317–318.
244. Журавлев В. К. Наука о праславянском языке : эволюция идей, понятий и методов. *Бирнбаум Х. Праславянский язык : достижения и проблемы в его реконструкции* / общ. ред. В. А. Дыбо и В. К. Журавлева. М. : Прогресс, 1987. С. 453–493.
245. Журавлев В. К. Постулат непреложности фонетических законов и современная компаративистика. *Вопр. языкознания*. 1986. № 4. С. 27–36.
246. Журавлев В. К. Развитие группового сингармонизма в праславянском языке : опыт диахронической фонологии. Минск : Изд-во АН БССР, 1963. 46 с.

247. Журавлев В. К. Реконструкция праславянской системы шумных согласных древнейшего синхронного состояния. *Изв. на Института за български език*. 1967. Кн. 14. С. 23–42.
248. Журавлев В. К. Формирование группового сингармонизма в праславянском языке. *Вопр. языкознания*. 1961. № 4. С. 33–45.
249. Журавлев В. К. [Рец. :] A. Furdal. Rozpad języka prasłowiańskiego w świetle rozwoju głosowego. Wrocław, 1961. *Вопр. языкознания*. 1963. № 1. С. 131–135.
250. Загнітко А. П. Історія українського мовознавства в особах : науково-навч. посібник / відп. ред. А. К. Мойсієнко. Донецьк : ДонНУ, 2006. Ч. 1. 185 с.
251. Залеський А. М. Замінне подовження приголосних в українській мові. *Мовознавство*. 1988. № 2. С. 58–64.
252. Звегинцев В. А. Младограмматическое направление. *Звегинцев В. А. История языкознания XIX–XX веков в очерках и извлечениях*. 3-е изд. М. : Просвещение, 1964. Ч. 1. С. 184–186.
253. Звегинцев В. А. Московская и Казанская школы языкознания. *Звегинцев В. А. История языкознания XIX–XX веков в очерках и извлечениях*. 3-е изд. М. : Просвещение, 1964. Ч. 1. С. 233–237.
254. Звегинцев В. А. Очерки по общему языкознанию. М. : Изд-во Московск. ун-та, 1962. 384 с.
255. Звегинцев В. А. Структурализм в лингвистике. *Системный анализ и научное знание* / отв. ред. Д. П. Горский. М. : Наука, 1978. С. 172–186.
256. Зеленін Д. К. Великорусские говоры с неорганическим и непреходным смягчением задненебных согласных в связи с течениями позднейшей великорусской колонизации. СПб., 1913. XVI, 544 с.
257. Зеленьська О. П. Каузальність у філософії, логіці та мові. *Мовознавство*. 1993. № 4. С. 63–67.
258. Зубкова Л. Г. Лингвистические учения конца XVIII – начала XX в. : развитие общей теории языка в системных концепциях. М. : Изд-во Ун-та дружбы народов, 1989. 215 с.
259. Зубкова Л. Г. Общая теория языка в развитии : учеб. пособие. М. : Изд-во Российского ун-та дружбы народов, 2003. 472 с.
260. Иванов В. В. Измаил Иванович Срезневский (К 160-летию со дня рождения). *Русский язык в школе*. 1972. № 3. С. 59–64.
261. Иванов В. В. Историческая грамматика русского языка : учеб. для студентов пед. ин-тов по спец. «Рус. яз. и лит.». 3-е изд. М. : Просвещение, 1990. 400 с.
262. Иванов В. В. Историческая диалектология русского языка : памятники письменности и современные диалекты как ее источники. *Филол. науки*. 1997. № 6. С. 75–86.

263. Иванова Л. П. Курс лекций по общему языкознанию : учебное пособие. К. : Освіта України, 2006. 312 с.
264. Из переписки А. А. Шахматова с Ф. Ф. Фортунатовым [публикация и предисловие С. Г. Бархударова]. *Вопр. языкознания*. 1958. № 3. С. 60–75.
265. Ильинский Г. А. Еще раз о праславянских дублетах типа *jelenь* : *olenь*. *Slavia*. 1925. Roč. 4. Seš. 2. S. 387–394.
266. Ильинский Г. А. Праславянская грамматика. Нежин, 1916. XXVIII, 536 с.
267. Ильинский Г. А. [Рец. :] О. Huger. Uvod do dějin jazyka českého. Praha, 1924. *Изв. Отд-ния рус. яз. и словесности*. 1926. Т. 31. С. 349–352.
268. Исаченко А. В. Опыт типологического анализа славянских языков. *Новое в лингвистике*. М. : Изд-во иностр. лит., 1963. Вып. 3. С. 106–121.
269. Историческая типология славянских языков : фонетика, словообразование, лексика и фразеология / под ред. А. С. Мельничука. К. : Наук. думка, 1986. 287 с.
270. Истрина Е. С. Труды А. А. Шахматова по русскому языку. *Изв. Отд-ния рус. яз. и словесности*. 1922. Т. 25 (1920 г.). С. 100–106.
271. Калнынь Л. Э. Развитие корреляции твердых и мягких согласных фонем в славянских языках. М. : Изд-во АН СССР, 1961. 136 с.
272. Карат О. В. Діахронічні універсалії в лінгвістиці ХХ ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.15 «Загальне мовознавство». Одеса, 2015. 20 с.
273. Каринский Н. М. Язык Пскова и его области в XV веке. СПб., 1909. 209 с.
274. Карский Е. Ф. А. А. Шахматов как историк русского языка. *Карский Е. Ф. Труды по белорусскому и другим славянским языкам*. М. : Изд-во АН СССР, 1962. С. 653–662.
275. Карский Е. Ф. Белорусы. Язык белорусского народа. Исторический очерк звуков белорусского языка. М. : Изд-во АН СССР, 1955. Вып. 1. 475 с.

276. Карский Е. Ф. Митрофан Алексеевич Колосов : из истории русского языковедения. *Карский Е. Ф. Труды по белорусскому и другим славянским языкам*. М. : Изд-во АН СССР, 1962. С. 622–648.

277. Карский Е. Ф. Очерк научной разработки русского языка в пределах СССР. *Сб. Отд-ния рус. яз. и словесности*. 1926. Т. 101. VII, 103 с.

278. Карский Е. Ф. Труды А. И. Соболевского по палеографии и диалектологии. *Карский Е. Ф. Труды по белорусскому и другим славянским языкам*. М. : Изд-во АН СССР, 1962. С. 670–672.

279. Карский Е. Ф. [Рец. :] *Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Sprache*. Von Stephan von Smal-Stockuj und Theodor Gartner. Wien, 1913. 8°. XV + 550. *Карский Е. Ф. Труды по белорусскому и другим славянским языкам*. М. : Изд-во АН СССР, 1962. С. 558–562.

280. Касаткин Л. Л. К истории сочетания **чън** и шепелявья в русском языке («с'н'» на месте **чън** и смежные фонетические явления в одном архаическом говоре). *Диалектография русского языка* / отв. ред. Р. И. Аванесов, А. И. Горшков. М. : Наука, 1985. С. 80–94.

281. Касаткин Л. Л. Некоторые фонетические изменения в консонантных сочетаниях в русском, древнерусском и праславянском языках, связанные с противопоставлением согласных по напряженности/ненапряженности. *Вопр. языкознания*. 1995. № 2. С. 43–56.

282. Катков М. Н. Об элементах и формах славяно-русского языка. М., 1845. II, 253, II с.

283. Кацнельсон С. Д. Вступительная статья. *Пауль Г. Принципы истории языка*. М. : Изд-во иностр. лит., 1960. С. 5–20.

284. Климов Г. А. Вопросы методики сравнительно-генетических исследований / отв. ред. В. М. Жирмунский. Л. : Наука, 1971. 87 с.

285. Климов Г. А. Методика лингвогенетических исследований (Введение). *Общее языкознание : методы лингвистических исследований* / отв. ред. Б. А. Серебренников. М. : Наука, 1973. С. 9–33.

286. Климов Г. А. Основы лингвистической компаративистики / отв. ред. Н. З. Гаджиева. М. : Наука, 1990. 168 с.

287. Клычков Г. С. Типологическая гипотеза реконструкции индоевропейского праязыка. *Вопр. языкознания*. 1963. № 5. С. 3–14.

288. Князев С. В. О связи особенностей артикуляционной базы говора с характером противопоставления глухих и звонких, твердых и мягких согласных. *Современные русские говоры* / отв. ред. Ю. С. Азарх. М. : Наука, 1991. С. 28–35.

289. Ковалик І. І., Самійленко С. П. Загальне мовознавство : історія лінгвістичної думки. К. : Вища школа, 1985. 216 с.

290. Ковалів П. К. Заслуги акад. Степана Смаль-Стоцького для української філології. *Записки наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка*. 1969. Т. 34. С. 85–95.
291. Ковалів П. К. Основи формування української мови в порівнянні з іншими східнослов'янськими мовами. *Історія української мови : хрестоматія* / упор. С. Я. Єрмоленко, А. К. Мойсієнко. К. : Либідь, 1996. С. 226–250.
292. Ковалів П. К. [Рец. :] Проф. П. Бузук. Спроба лінгвістичнає географії Беларусі. Ч. I, Вип. I. Выданыне Інституту Беларускае культуры у Менску, 1928, ст. 110. *Записки історико-філологіч. відділу Української Академії наук*. 1929. Кн. XXIII. С. 370–373.
293. Кодзасов С. В. Фонетический эллипсис в русской разговорной речи. *Теоретические и экспериментальные исследования в области структурной и прикладной лингвистики* / под общ. ред. В. А. Звегинцева. М. : Изд-во Московск. ун-та, 1973. С. 109–133.
294. Колесов В. В. Алексей Иванович Соболевский. *Русская речь*. 1975. № 4. С. 85–91.
295. Колесов В. В. Введение в историческую фонологию. Система и изменение (на материале русского языка) : конспект лекций, прочитанных студентам гос. ун-та в Сегеде в апр. 1972 г. Сегед, 1974. 93 с.
296. Колесов В. В. Динамическая модель и изменение фонем. *Фонология : сб. лингвистических статей* / под ред. В. Г. Руделева. Тамбов, 1982. С. 53–121.
297. Колесов В. В. Значение лингвистических трудов А. А. Шахматова для современного славянского языкознания / В. В. Колес *Вопр. языкознания*. 1971. № 2. С. 53–61.
298. Колесов В. В. Историческая фонетика русского языка : учеб. пособие для вузов. М. : Высш. школа, 1980. 215 с.
299. Колесов В. В. К принципам периодизации истории русского языкознания. *Уч. зап. Тартусск. ун-та*. 1983. Вып. 649. С. 122–136.
300. Колесов В. В. Неопубликованная работа А. А. Шахматова по русской исторической фонетике и акцентологии. *Вопр. языкознания*. 1964. № 5. С. 107–110.
301. Колесов В. В. Поиски метода: Александр Христофорович Востоков. *Русские языковеды* / под ред. В. Г. Руделева. Тамбов, 1975. С. 82–113.
302. Колесов В. В. Сравнительно-исторический метод в трудах А. А. Потебни. *Наукова спадщина О. О. Потебні і сучасна філологія. До 150-річчя з дня народження О. О. Потебні* : зб. наук. праць / відп. ред. В. Ю. Франчук. К. : Наук. думка, 1985. С. 25–39.
303. Колесов В. В. Становление идеи развития в русском языкознании первой половины XIX в. *Понимание историзма и*

развития в языкознании первой половины XIX века / отв. ред. А. В. Десницкая. Л. : Наука, 1984. С. 163–199.

304. Колесса О. М. Погляд на історію української мови. Прага, 1924. 44 с.

305. Колосов М. А. Вступительная лекция. *Варшавские университетские известия*. 1871. № 4. С. 1–16.

306. Колосов М. А. Загадочные звуки в истории русского языка. Варшава, 1877. 45 с.

307. Колосов М. А. Заметки о языке и народной поэзии в области северновеликорусского наречия. СПб., 1876–77. 343 с.

308. Колосов М. А. Материал для характеристики северновеликорусского наречия. *Варшавские университетские известия*. 1874. № 5. С. 1–62.

309. Колосов М. А. Обзор звуковых и формальных особенностей народного русского языка. Варшава, 1878. X, 270 с.

310. Колосов М. А. Очерк истории звуков и форм русского языка с XI по XVI столетие. Варшава, 1872. 192 с.

311. Кондрашов Н. А. А. А. Шахматов и проблемы славяноведения (К 100-летию со дня рождения). *Уч. зап. Московск. обл. пед. ин-та*. 1964. Т. 148. Вып. 10. С. 32–48.

312. Кондрашов Н. А. История лингвистических учений : учеб. пособие для студентов пед. ин-тов по спец. № 2101 «Рус. яз. и лит.». М. : Просвещение, 1979. 224 с.

313. Кримський С. Б. Запити філософських смислів. К. : Парапан, 2003. 240 с.

314. Кримський С. Б. Метод. *Філософський енциклопедичний словник* / гол. ред. В. І. Шинкарук. К. : Абрис, 2002. С. 373.

315. Кочерган М. П. Загальне мовознавство : підручник для вузів. К. : Академія, 1999. 287 с.

316. Кримський А. Ю. Деякі непевні критерії для діалектологічної класифікації староруських рукописів. *Кримський А. Ю. Твори* : в 5-ти т. К. : Наук. думка, 1973. Т. 3. С. 136–199.

317. Кримський А. Ю. До П. Г. Житецького. 7 янв. 1896 р. [лист]. *Кримський А. Ю. Твори* : в 5-ти т. К. : Наук. думка, 1973. Т. 5. Кн. 1. С. 226–227.

318. Кримський А. Ю. Передне слово. *Шахматов О. О., Кримський А. Ю. Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам'ятників письменської староруської мови XI–XVIII вв.* К., 1924. С. III–IV.

319. Кримський А. Ю. Українська мова, звідкіля вона взялася і як розвивалася. *Шахматов О. О., Кримський А. Ю. Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам'ятників письменської староруської мови XI–XVIII вв.* К., 1924. С. 87–128.

320. Крымский А. Е. Древнекиевский говор. *Кримський А. Ю. Твори* : в 5-ти т. К. : Наук. думка, 1973. Т. 3. С. 207–244.
321. Крымский А. Е. Украинская грамматика для учеников высших классов гимназий и семинарий Приднепровья / А. Е. Крымский. М., 1907. Т. 1. Вып. 1. С. 1–2, 16–200, 217–272 ; М., 1908. Т. 1. Вып. 2 и 6. С. 201–210v, 369–429, 454–545.
322. Крымский А. Е. Филология и погодинская гипотеза. *Кримський А. Ю. Твори* : в 5-ти т. К. : Наук. думка, 1973. Т. 3. С. 23–117.
323. Крушевский Н. В. Очерк науки о языке. Казань, 1883. 148 с.
324. Кубрякова Е. С., Мельников Г. П. О понятиях языковой системы и структуры языка. *Общее языкознание : внутренняя структура языка* / отв. ред. Б. А. Серебренников. М. : Наука, 1972. С. 8–91.
325. Кузнецов И. В. Категория причинности и ее познавательное значение. *Теория познания и современная наука*. М. : Мысль, 1967. С. 3–73.
326. Кузнецова Н. И. Наука в ее истории (методологические проблемы). М. : Наука, 1982. 127 с.
327. Кузьменко Ю. К. Лингвистическая концепция Расмуса Раска. *Понимание историзма и развития в языкознании первой половины XIX века* / отв. ред. А. В. Десницкая. Л. : Наука, 1984. С. 16–53.
328. Кульбакин С. М. Древнецерковнославянский язык. 3-е изд. Харьков, 1917. VIII, 232 с.
329. Кульбакин С. М. История русского языка. Краткая фонетика : из лекций, читанных в 1909–10 уч. ак. г [Литограф. изд.] Харьков, [1909–10]. 115 с.
330. Кульбакин С. М. Украинский язык : краткий очерк исторической фонетики и морфологии. Харьков, 1919. IV, 104 с.
331. Кун Т. Структура научных революций / общ. ред. и послесловие Р. С. Микулинского и Л. А. Марковой. 2-е изд. М. : Прогресс, 1977. 300 с.
332. Курило О. Б. Спроба пояснити процес зміни *е, о* в нових закритих складах у південній групі українських діалектів. *Записки історико-філологіч. відділу Української Академії Наук*. 1928. Кн. XIX. С. 167–183.
333. Курцова В. М. П. А. Бузук : спроба лінгвістичної геаграфії беларускої мови. *Беларуская лінгвістыка*. 2001. Вып. 50. С. 3–14.
334. Лавровский П. А. О языке северных русских летописей. СПб., 1852. 160 с.
335. Лавровский П. А. Обзор замечательных особенностей наречия малорусского сравнительно с великорусским и другими славянскими наречиями. *Журн. м-ва нар. просвещения*. 1859. Ч. 102. С. 225–266.

336. Ларин Б. А. Историческая диалектология русского языка в курсе лекций академика А. А. Шахматова и наши современные задачи. *Уч. зап. Ленингр. ун-та*. 1960. № 267. Вып. 52. С. 3–16.
337. Лекції О. О. Шахматова з історії східнослов'янських мов [публікація В. А. Глуценка]. *Мовознавство*. 1989. № 3. С. 66–74.
338. Леонтьев А. А. Предисловие. *Березин Ф. М. Очерки по истории языкознания в России (конец XIX – начало XX в.)*. М. : Наука, 1968. С. 3–24.
339. Лосев А. Ф. Античная философия истории. М. : Наука, 1977. 207 с.
340. Лукьяненко А. М. Основные методы и направления в области славянского языкознания в связи с историческим ходом развития языкознания вообще, индоевропейского в частности (Вступительная лекция). К., 1909. 35 с.
341. Ляпунов Б. М. [Рец. :] А. А. Шахматов. Исследования в области русской фонетики. Варшава, 1893. *Зап. Харьк. ун-та*. 1894. № 4. С. 1–28.
342. Ляпунов Б. М. Древнейшие взаимные связи языков русского и украинского и некоторые выводы о времени их возникновения как отдельных лингвистических групп. *Русская историческая лексикология*. М. : Наука, 1968. С. 163–202.
343. Ляпунов Б. М. Заметки о книге С. М. Кульбакина : «Украинский язык. Краткий очерк исторической фонетики и морфологии». (Харьков, 1919.). *Slavia*. 1925. Roč. 3. Seř. 4. S. 684–695.
344. Ляпунов Б. М. Единство русского языка в его наречиях (пособие к лекциям по истории русского языка). Одесса, 1919. 18 с.
345. Ляпунов Б. М. Исследование о языке синодального списка 1-ой Новгородской летописи. *Исследования по русскому языку*. 1900. Т. 2. Вып. 2. VI, 289 с.
346. Ляпунов Б. М. Исследования А. И. Соболевского по истории восточнославянских языков. *Изв. АН СССР. Сер. 7. Отд-ние гуманитарных наук*. 1930. № 1. С. 31–45.
347. Ляпунов Б. М. Отзыв о сочинении Н. М. Каринского: «Язык Пскова и его области в XV веке». (СПб., 1909.). *Сб. отчетов о премиях и наградах за 1909 г. : премии им. гр. Д. А. Толстого*. СПб., 1909. С. 513–559.
348. Ляпунов Б. М. Памяти А. А. Потебни. *Живая старина*. 1892. Вып. 1. С. 136–149.
349. Ляпунов Б. М. Памяти академика А. А. Шахматова : обзор его лингвистических трудов. *Отд. отт. из Изв. Отд-ния рус. яз. и словесности*, 1923, 1924, т. 28, 29. Л., 1925. С. 214–258, 56–104.
350. Макаев Э. А. Общая теория сравнительного языкознания. М. : Наука, 1977. 205 с.

351. Макаров В. И. Живая речь как сфера действия фонетического закона и основной источник изучения истории языка. *Русское языкознание : республиканск. межведомств. науч. сб.* 1992. Вып. 25. С. 90–99.
352. Макаров В. И. Источники изучения истории русского языка в концепции А. А. Шахматова. *Русское языкознание : республиканск. межведомств. науч. сб.* 1990. Вып. 21. С. 66–71.
353. Макаров В. И. Формирование системного подхода к территориальному говору в русской исторической лингвистике. *Русское языкознание : республиканск. межведомств. науч. сб.* 1992. Вып. 25. С. 18–26.
354. Максимович М. А. Начатки русской филологии : об отношении русской речи к западнославянской. *Максимович М. А. Собр. соч.* К., 1880. Т. 3. С. 25–155.
355. Максимович М. А. Новые письма к М. П. Погодину : о старобытности малороссийского наречия *Максимович М. А. Собр. соч.* К., 1880. Т. 3. С. 273–311.
356. Макушев В. [Рец. :] М. А. Колосов. Обзор звуковых и формальных особенностей народного русского языка. Варшава, 1878. *Журн. м-ва нар. просвещения.* 1878. Ч. 200. № 12. С. 363–381.
357. Марр Н. Я. Индоевропейские языки Средиземноморья. Марр Н. Я. Избр. работы. Л., 1933. Т. 1. С. 174–191.
358. Мартынов В. В. Славянская и индоевропейская аккомодация. Минск : Наука и техника, 1968. 182 с.
359. Масенко Л. Т. Павло Гнатович Житецький. *Житецький П. Г. Вибр. праці : філологія /* вступ. стаття, упоряд. та комент. Л. Т. Масенко. К. : Наук. думка, 1987. С. 3–10.
360. Мацюк Г. Прескриптивне мовознавство в Галичині (перша половина ХІХ ст.). Львів : Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2001. 373 с.
361. Мейе А. Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков / под ред. и с примеч. Р. Шор. М. ; Л. : Соцэкгиз, 1938. 510 с.
362. Мельников Г. П. Лингвистические воззрения А. А. Потебни и типология языков. *Наукова спадщина О. О. Потебні і сучасна філологія. До 150-річчя з дня народження О. О. Потебні : зб. наук. праць / відп. ред. В. Ю. Франчук. К. : Наук. думка, 1985. С. 65–89.*
363. Мельников Г. П. Системная лингвистика Гумбольдта – Срезневского – Потебни – Бодуэна и современная системная типология языков. *Проблемы типологической, функциональной и описательной лингвистики : сб. науч. трудов. М. : Изд-во Ун-та дружбы народов, 1986. С. 13–26.*
364. Мельничук А. С. Методологические поиски в современных подходах к исследованию языка. *Методологические основы новых*

направлений в мировом языкознании / отв. ред. А. С. Мельничук. К. : Наук. думка, 1992. С. 3–15.

365. Мельничук А. С. Методология. *Лингвистический энциклопедический словарь* / гл. ред. В. Н. Ярцева. М. : Сов. энциклопедия, 1990. С. 299–300.

366. Мельничук А. С. Понятие системы и структуры языка в свете диалектического материализма. *Вопр. языкознания*. 1970. № 1. С. 19–32.

367. Мельничук А. С. Предисловие. *Методологические проблемы языкознания* / отв. ред. А. С. Мельничук. К. : Наук. думка, 1988. С. 3–16.

368. Мельничук А. С. Проблематика реконструкции в сравнительно-историческом языкознании. Актуальные вопросы сравнительного языкознания / отв. ред. А. В. Десницкая. Л. : Наука, 1989. С. 20–32.

369. Мельничук О. С. Світогляд О. О. Потєбні. *Потєбнянські читання* / відп. ред. Г. П. Їжакевич. К. : Наук. думка, 1981. С. 5–14.

370. Мечковская Н. Б. Язык как исторически изменяющееся явление. *Общее языкознание* / под общ. ред. А. Е. Супруна. Минск : Вышэйш. школа, 1983. С. 335–421.

371. Михальчук К. П. К южнорусской диалектологии. [Рец. :] А. И. Соболевский. Очерк русской диалектологии. III. Малорусское наречие. *Живая старина*. К., 1892. Вып. 4. С. 3 61.

372. Михальчук К. П. Наречия, поднаречия и говоры южной России в связи с наречиями Галичины. *Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западнорусский край*. СПб., 1877. Т. 7. Вып. 2. С. 453 512.

373. Михальчук К. П., Крымский А. Е. Программа для собирания особенностей малорусских говоров. СПб., 1910. III, 163 с.

374. Мосенкіс Ю. Я. Українська мова у євразійському просторі : трипільська генеза милозвучності та віддалені родинні зв'язки. К. : Видавничий дім А + С, 2002. 224 с.

375. Москаленко А. А. О. О. Потєбня як діалектолог і історик української мови. *О. О. Потєбня і деякі питання сучасної славістики* : матеріали III Республіканської славістичної конф., присвяченої 125-річчю з дня народження О. О. Потєбні (23–27 грудня 1960 р.). Харків : Вид-во Харківськ. ун-ту, 1962. С. 35–42.

376. Надеждин Н. И. Великая Россия. *Энциклопедический лексикон*. СПб., 1837. С. 263–276.

377. Надеждин Н. И. Европеизм и народность в отношении к русской словесности. *Телескоп*. 1836. Ч. 31. № 1. С.5–6 ; № 2. С. 203–264.

378. Нерознак В. П. Праязык: реконструкт или реальность? *Сравнительно-историческое изучение языков разных семей : теория*

- лінгвістическої реконструкції. М. : Наука, 1988. С. 26–43.
379. Нерознак В. П. Сравнительно-исторический метод. *Лингвистический энциклопедический словарь* / гл. ред. В. Н. Ярцева. М. : Сов. энциклопедия, 1990. С. 485–486.
380. Никитина Ф. А. Влияние аналогии на словообразование. На материале родственных языков. К. : Изд-во Киевск. ун-та, 1973. 199 с.
381. Никольская Т. К. Специфика систем научного знания. *Анализ системы научного знания* / под ред. Я. Ф. Аскина, Т. К. Никольской, Б. И. Мокина. Саратов : Изд-во Саратовск. ун-та, 1976. С. 18–24.
382. Німчинов К. Т. Український язык у минулому й тепер. 2-е вид. К. : Державне видавництво України, 1926. 90 с.
383. Німчук В. В. Історія дзвінких африкат і засобів їх позначення в українській мові (до 60-річчя «Українського правопису»). *Мовознавство*. 1992. № 2. С. 7–14.
384. Німчук В. В. Мовознавство на Україні в XIV–XVII ст. К. : Наук. думка, 1985. 223 с.
385. Німчук В. В. Періодизація як напрямок дослідження генези та історії української мови. *Мовознавство*. 1997. № 6. С. 3–14 ; 1998. № 1. С. 3–12.
386. Обнорский С. П. Памяти академика А. А. Шахматова. *Обнорский С. П. Избр. работы по русскому языку*. М. : Учпедгиз, 1960. С. 309–325.
387. Обнорский С. П. Памяти академика Б. М. Ляпунова. *Обнорский С. П. Избр. работы по русскому языку*. М. : Учпедгиз, 1960. С. 335–339.
388. Овчаренко В. М. Август Шлейхер про географічне варіювання мов. *Вісник Луганськ. держ. пед. ун-ту*. 2001. № 12 (44). С. 6–7.
389. Овчаренко В. М. Біологізм та теорія «родовідного дерева» Августа Шлейхера. *Типологія мовних значень у діяхронічному та зіставному аспектах*. Донецьк : ДонНУ, 2001. Вип. 4. С. 120–124.
390. Овчаренко В. М. Теорія «родовідного дерева» та «хвильова» теорія в українському мовознавстві (XIX ст. – 20–30-х рр. XX ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.15 «Загальне мовознавство». Донецьк, 2003. 20 с.
391. Овчаренко В. М. Модель «родовідного дерева» в працях учених Харківської лінгвістичної школи. *Теоретические и прикладные проблемы русской филологии* : научно-методич. сб. / отв. ред. В. А. Глущенко. Славянск : СГПИ, 2001. Вып. IX. Ч. 1. С. 36–50.
392. Овчаренко В. М. Моделювання історико-мовних процесів в українському і російському мовознавстві 20-х 60-х рр. XIX ст. *Теоретические и прикладные проблемы русской филологии* : научно-

- методич. сб. / отв. ред. В. А. Глущенко. Славянск : СГПИ, 2001. Вып. VIII. Ч. 1. С. 7–11.
393. Овчаренко В. М. «Хвильова» теорія в українському мовознавстві XIX ст. – початку XX ст. *Лінгвістичні студії* : зб. наук. праць. Донецьк : ДонНУ, 2003. Вип. 11. Ч. 2. С. 371–379.
394. Огієнко І. І. Український наголос на початку XVII віку. Жовква, 1923. 130 с.
395. Олійник І. С. Питання історичної фонетики української мови в працях О. О. Потебні. *О. О. Потебня і деякі питання сучасної славістики : матеріали III Республіканськ. славістич. конф., присвяченої 125-річчю з дня народження О. О. Потебні (23–27 грудня 1960 р.)*. Харків : Вид-во Харківськ. ун-ту, 1962. С. 43–54.
396. Ольшанский О. Е. Ученые Казанской лингвистической школы об исторических изменениях морфемного строения слова : учеб. пособие по спецкурсу для студентов филол. ф-та. Славянск : СГПИ, 1992. 34 с.
397. Орел А. С. Історія фонологічних систем східнослов'янських мов : лінгвістичноісторіографічний аспект : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.15 «Загальне мовознавство». Донецьк, 2009. 20 с.
398. Орел А. С. Лінгвістичноісторіографічний огляд історико-фонологічних досліджень (на матеріалі східнослов'янських мов). *Теоретические и прикладные проблемы русской филологии* : научно-методич. сб. / отв. ред. В. А. Глущенко. Славянск : СГПУ, 2006. Вып. XIV. Ч. 1. С. 61–70.
399. Осадца И. Грамматика русского языка. Львів, 1862. XII, 288 с.
400. Остгоф Г. Предисловие к книге «Морфологические исследования в области индоевропейских языков». *Звегинцев В. А. История языкознания XIX–XX веков в очерках и извлечениях*. 3-е изд. М. : Просвещение, 1964. Ч. 1. С. 187–198.
401. Острянин Д. Х. Філософське значення наукової спадщини О. О. Потебні. *Олександр Опанасович Потебня : ювілейний зб. до 125-річчя з дня народження*. К. : Вид-во АН УРСР, 1962. С. 40–56.
402. Павлюк М. В. Основні етапи розвитку українського мовознавства дожовтневого періоду. К. ; Одеса : Вища школа, 1978. 184 с.
403. Павский Г. П. Филологические наблюдения над составом русского языка : первое рассуждение : о буквах и слогах. 2-е изд. СПб., 1850. XXIII, 141 с.
404. Пампура С. Ю. Етимологізація запозичень у різноструктурних мовах : лінгвістичноісторіографічний аспект : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.15 «Загальне мовознавство». Одеса, 2015. 20 с.
405. Пауль Г. Принципы истории языка. М. : Изд-во иностр. лит., 1960. 500 с.

406. Пауфошима Р. Ф. Некоторые особенности сандхи в севернорусских говорах. *Русские народные говоры : лингвогеографические исследования*. М. : Наука, 1983. С. 35–44.
407. Пауфошима Р. Ф. О связи характера примыкания и звукового эллипсиса с особенностями фонологической системы (на материале говоров русского языка). *Русские диалекты : лингвогеографический аспект* / отв. ред. Р. И. Аванесов, О. Н. Мораховская. М. : Наука, 1987. С. 97–104.
408. Перетц В. Н. Некролог [А. И. Соболевского]. Изв. АН СССР. Сер. 7. Отд-ние гуманитарных наук. 1930. № 1. С. 17–24.
409. Петерсон М. Н. Фортунатов и Московская лингвистическая школа. *Уч. зап. Московск. ун-та*. 1946. Вып. 107. Т. 3. Кн. 2. С. 25–35.
410. Петрович Э. О некоторых сходствах между румынской и славянской фонематическими системами. *Slavia*. 1959. Roč. 28. Seř. 1. S. 12–19.
411. Пищальникова В. А. Академик А. А. Шахматов о социальной природе языка. *Исследования по русскому языку и языкознанию : уч. зап. Московск. гор. пед. ин-та*. 1974. С. 37–65.
412. Пищальникова В. А. Вопросы общего языкознания в трудах академика А. А. Шахматова : дис. на соискание учен. степени канд. филол. наук. М., 1975. 230 с.
413. Пищальникова В. А. Вопросы общего языкознания в трудах академика А. А. Шахматова : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. филол. наук. М., 1975. 24 с.
414. Півторак Г. П. Мовна ситуація в Київській Русі та її вплив на давньоруську периферію. *Мовознавство*. 1997. № 4–5. С. 3–10.
415. Півторак Г. П. Українці : звідки ми і наша мова. К. : Наук. думка, 1993. 200 с.
416. Плахов В. Д. Категория «традиция» и ее функции в исторических исследованиях. *Категории исторических наук : сб. статей* / отв. ред. В. Н. Боряз. Л. : Наука, 1988. С. 36–45.
417. Плачинда В. П. Павло Гнатович Житецький. К. : Наук. думка, 1987. 208 с.
418. Плоткин В. Я. Эволюция фонологических систем : на материале германских языков. М. : Наука, 1982. 129 с.
419. Погодин А. Л. Севернорусские словарные заимствования из финского языка. *Варшавские университетские известия*. 1904. № 4. С. 4–32.
420. Погодин М. П. О древнем языке русском. *Москвитянин*. 1856. Т. 1. № 1. С. 113–125.
421. Подкорытов Г. А. О природе научного метода. Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1988. 224 с.
422. Поржезинский В. К. А. А. Шахматов как лингвист. *Изв. Отд-ния рус. яз. и словесности*. 1922. Т. 25 (1920 г.). С. 283–287.

423.Поржезинский В. К. Важнейшие моменты в истории сравнительного языковедения. (Пробная лекция, прочитанная в Московск. ун-те в окт. 1895 г.). Варшава, 1897. 26 с.

424.Поржезинский В. К. Введение в языковедение : пособие к лекциям. 4-е изд. М., 1916. 243 с.

425.Поржезинский В. К. Краткое пособие к лекциям по исторической грамматике русского языка, читанным на б. Высших женских курсах : введение и фонетика. 3-е изд. М. : Госиздат, 1920. 152 с.

426.Поржезинский В. К. Сравнительная грамматика славянских языков : введение : о общеславянский язык в свете данных сравнительно-исторической грамматики индоевропейских языков. 2-е изд. М., 1916. 160 с.

427.Порус В. Н., Пятницын Б. Н. Оценка, ценность и развитие научного знания (диалектический аспект проблемы). *Творческая природа научного познания* / отв. ред. Д. П. Горский. М. : Наука, 1984. С. 248–278.

428.Постовалова В. И. Историческая фонология и ее основания : опыт логико-методологического анализа. М. : Наука, 1978. 203 с.

429.Потебня А. А. Вступительная лекция к исторической грамматике русского языка. *Олександр Опанасович Потебня : ювілейний зб. до 125-річчя з дня народження*. К. : Вид-во АН УРСР, 1962. С. 57–63.

430.Потебня А. А. Два исследования о звуках русского языка : I. О полногласии, II. О звуковых особенностях русских наречий. Воронеж, 1866. 156, III с.

431.Потебня А. А. Заметки о малорусском наречии. Воронеж, 1871. 134 с.

432.Потебня А. А. Из записок по русской грамматике / А. А. Потебня А. А. Потебня. 3-е изд. М. : Учпедгиз, 1958. Т. 1–2. 536 с.

433.Потебня А. А. Из записок по русской грамматике /. 2-е изд. М. : Просвещение, 1968. Т. 3. XIV, 551 с.

434.Потебня А. А. Из записок по русской грамматике. М. : Просвещение, 1977. Т. 4. Вып. 2. 406 с.

435.Потебня А. А. Из записок по теории словесности (Поэзия и проза. Тропы и фигуры. Мышление поэтическое и мифическое). Харьков : М.В.Потебня, 1905. 649 с.

436.Потебня А. А. Из лекций по теории словесности : басня. Пословица. Поговорка. Харьков, 1894. II, 162, II с.

437.Потебня А. А. История русского языка : лекции, читанные в 1882–3 ак. г. в Харьковском ун-те [публикация С. Ф. Самойленко]. *Потебнянські читання* / відп. ред. Г. П. Їжакевич. К. : Наук. думка, 1981. С. 119–168.

438. Потебня А. А. К истории звуков русского языка. Воронеж, 1876. Ч. 1. VI, 243 с.
439. Потебня А. А. К истории звуков русского языка : этимологические и другие заметки. Варшава, 1880. Ч. 2. II, 31, 70, 25 с.
440. Потебня А. А. К истории звуков русского языка : этимологические и другие заметки. Варшава, 1881. Ч. 3. 144 с.
441. Потебня А. А. К истории звуков русского языка : этимологические и другие заметки. Варшава, 1883. Ч. 4. 86, X с.
442. Потебня А. А. Мысль и язык. К. : СИНТО, 1993. 192 с.
443. Потебня А. А. [Рец. :] Народные песни Галицкой и Угорской Руси, собранные Я. Ф. Головацким. М., 1878, 3 части в 4 томах. *Отчет о 22-м присуждении наград гр. Уварова : записки АН.* 1880. Т. 37. Приложение № 4. С. 64–152.
444. Потебня А. А. Общий литературный язык и местные наречия. *Олександр Опанасович Потебня : ювілейний зб. до 125-річчя з дня народження.* К. : Вид-во АН УРСР, 1962. С. 63–77.
445. Потебня А. А. Отзыв о сочинении А. Соболевского «Очерки из истории русского языка», ч. 1, К., 1884. *Изв. Отд-ния рус. яз. и словесности.* 1896. Т. 1. Кн. 4. С. 804–831.
446. Потебня А. А. Разбор сочинения П. Житецкого «Очерк звуковой истории малорусского наречия». К., 1876. СПб., 1878. 76 с.
447. Потебня А. А. Рецензия на статью «О подвижных звуках в малорусском языке». 1862 г. *Олександр Опанасович Потебня : ювілейний зб. до 125-річчя з дня народження.* К. : Вид-во АН УРСР, 1962. С. 77–78.
448. Потебня А. А. Синтаксис русского языка [публікація А. Я. Опришка]. *Наукова спадщина О. О. Потебні і сучасна філологія. До 150-річчя з дня народження О. О. Потебні :* зб. наук. праць / відп. ред. В. Ю. Франчук. К. : Наук. думка, 1985. С. 206–221.
449. Потебня А. А. Ударение / подг. к изд. В. Ю. Франчук ; отв. ред. К. К. Целуйко. К. : Наук. думка, 1973. 172 с.
450. [Потебня О. О.] Листи О. О. Потебні. *Олександр Опанасович Потебня : ювілейний зб. до 125-річчя з дня народження.* К. : Вид-во АН УРСР, 1962. С. 78–94.
451. Пресняков О. П. Проблемы историзма в филологическом наследии А. А. Потебни. *Наукова спадщина О. О. Потебні і сучасна філологія. До 150-річчя з дня народження О. О. Потебні :* зб. наук. праць / відп. ред. В. Ю. Франчук. К. : Наук. думка, 1985. С. 11–25.
452. Приступа Т. І. Історія морфологічних явищ східнослов'янських мов в українському і російському мовознавстві 70-х рр. XIX ст. – 30-х рр. XX ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.15 «Загальне мовознавство». Донецьк, 2013. 20 с.

453. Протченко И. Ф. Ф. И. Буслаев — выдающийся филолог и педагог. *Буслаев Ф. И. Преподавание отечественного языка* : учеб. пособие для студентов пед. ин-тов по спец. «Рус. яз. и лит.» М. : Просвещение, 1992. С. 7–24.
454. Путята А. К теории индоевропейского вокализма. М., 1881. VIII, 200 с.
455. Пшепюрська М. Надсянський говір. Варшава, 1938. IV, 88 с.
456. Расторгуев П. А. К вопросу о ляхских чертах в белорусской фонетике. *Труды Постоянной комиссии по диалектологии рус. яз.* Л., 1927. Вып. 9. С. 35–48.
457. Рінберг В. Л. Питання історичної діалектології в працях Олександра Опанасовича Потєбні. *Мовознавство і літературознавство (зб. вибр. праць пед. ін-тів)*. К. : Рад. школа, 1964. С. 117–130.
458. Розов В. А. Новейшее направление русской лингвистики в деле изучения древних русских и церковнославянских памятников в связи с общим ходом развития европейского языкознания (вступительная лекция). К., 1907. 2, 17 с.
459. Русанівський В. М. Давньоруська мова: міф чи реальність? *Мовознавство*. 1993. № 2. С. 3–6.
460. Русанівський В. М. Марксистсько-ленінська методологія вивчення лінгвістичних об'єктів. *Мовознавство*. 1980. № 6. С. 3–11.
461. Русанівський В. М. Методологія, теорія і часткові методи лінгвістичних досліджень. *Мовознавство*. 1975. № 2. С. 3–11.
462. Русанівський В. М. Питання історичної граматики в працях А. Ю. Кримського. *А. Ю. Кримський україніст і орієнталіст (матеріали ювілейної сесії до 100-річчя з дня народження)* / відп. ред. І. К. Білодід. К. : Наук. думка, 1974. С. 40–49.
463. Русановский В. М. Взаимодействие теории и практики в процессе познания структуры языка. *Методологические проблемы языкознания* / отв. ред. А. С. Мельничук. К. : Наук. думка, 1988. С. 17–28.
464. Русская диалектология / под ред. Р. И. Аванесова и В. Г. Орловой. 2-е изд. М. : Наука, 1965. 304 с.
465. Рябініна І. М. Давні писемні пам'ятки як джерело вивчення історії мови в концепції О.О. Шахматова. *Теоретические и прикладные проблемы русской филологии* : научно-методич. сб. / отв. ред. В. А. Глущенко. Славянск : СГПУ, 2002. Вып. X. Ч. 1. С. 41–49.
466. Рябініна І. М. Джерела вивчення історії мови в концепції вчених Казанської лінгвістичної школи. *Теоретические и прикладные проблемы русской филологии* : научно-методич. сб. / отв. ред. В. А. Глущенко. Славянск : СГПУ, 2003. Вып. XI. Ч. 1. С. 56 – 65.
467. Рябініна І. М. Джерела вивчення історії мови в українському та російському мовознавстві 20-х – 30-х рр. XX ст. / І. М. Рябініна Лексико-граматичні інновації в сучасних слов'янських

- мовах : матеріали II Міжнародної наук. конф. 14 – 15 квітня 2005 р. упор. Т. В. Пристайко. Дніпропетровськ : Пороги, 2005. С. 363 – 365.
- 468.Рябініна І. М. Джерела вивчення історії мови в українському та російському мовознавстві 20-х – 60-х рр. XIX ст. / *Вісник Луганськ. держ. пед. ун-ту ім. Тараса Шевченка : філол. науки* / відп. ред. В. Д. Ужченко. Луганськ : Вид-во ЛДПУ, 2003. Вип. 10 (66). С. 22 – 29.
469. Рябініна І. М. Джерела вивчення історії мови в українському та російському мовознавстві XIX ст. – 30-х рр. XX ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.15 «Загальне мовознавство». Донецьк, 2007. 20 с.
470. Рябініна І. М. Джерела вивчення історії східнослов'янських мов у студіях В. В. Колесова і Ю. В. Шевельова. *Східнослов'янська філологія* : зб. наук. праць. Горлівка : Вид-во ГДПШМ, 2006. Вип. 11. Т. 2. С. 152–159.
- 471.Рябініна І. М. Проблема джерел вивчення історії мови в українському та російському мовознавстві (лінгвіоісторіографічний аспект). *Теоретические и прикладные проблемы русской филологии* : научно-методич. сб. / отв. ред. В. А. Глущенко. Славянск : СГПИ, 2001. Вип. IX. Ч. 1. С. 25–31.
- 472.Рябініна І. М. Українські компаративісти про джерела вивчення історії мови. *Вісник Дніпропетровськ. ун-ту : мовознавство* / відп. ред. Л. П. Столярова. Дніпропетровськ : Вид-во ДНУ, 2005. Вип. 11. Т. 2. С. 138 – 144.
473. Савинов М. П. Зернятка спогадів про О. О. Потебню. *Наук. зб. Харківськ. науково-дослідчої катедри історії української культури*. 1926. Ч. 2–3. С. 265–268.
474. Самбуrow Э. А. Диалектика основных категорий системного анализа. *Методологические проблемы конкретных наук* / отв. ред. А. Л. Яншин. Новосибирск : Наука, 1984. С. 68–76.
475. Самійленко С. П. Питання історичної морфології української мови в працях О. О. Потебні. *О. О. Потебня і деякі питання сучасної славістики : матеріали III Республіканськ. славістич. конф., присвяченої 125-річчю з дня народження О. О. Потебні (23–27 грудня 1960 р.)*. Харків : Вид-во Харківськ. ун-ту, 1962. С. 35–42.
476. Свенціцький І. С. Нариси з історії української мови. *Історія української мови : хрестоматія* / упор. С. Я. Єрмоленко, А. К. Мойсієнко. К. : Либідь, 1996. С. 120–136.
477. Свенціцький І. С. Основи науки про мову українську. К. : Час, 1917. 60 с.
478. Селищев А. М. Введение в сравнительную грамматику славянских языков. *Селищев А. М. Избр. труды*. М. : Просвещение, 1968. С. 489–579.

479. Селищев А. М. О критических замечаниях Н. Н. Дурново. *Селищев А. М. Избр. труды*. М. : Просвещение, 1968. С. 41–44.
480. Селіванова О. О. Лінгвістична енциклопедія. Полтава : Довкілля –К, 2010. 844 с.
481. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика : термінологічна енциклопедія. Полтава : Довкілля–К, 2006. 716 с.
482. Серебренников Б. А. О технике сравнительно-генетических исследований. *Общее языкознание : методы лингвистических исследований* / отв. ред. Б. А. Серебренников. М. : Наука, 1973. С. 34–106.
483. Серебренников Б. А. Проблема взаимоотношения общей методологии, лингвистической науки и частных методов лингвистического исследования. *Общее языкознание : методы лингвистических исследований* / отв. ред. Б. А. Серебренников. М. : Наука, 1973. С. 257–313.
484. Сиротинина О. Б. Система в языке — система в науке о языке. *Анализ системы научного знания* / под ред. Я. Ф. Аскина, Т. К. Никольской, Б. И. Мокина. Саратов : Изд-во Саратовск. ун-та, 1976. С. 151–154.
485. Ситняк Р. М. Діахронна семасіологія : історія і сучасний стан : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.15 «Загальне мовознавство». Одеса, 2015. 18 с.
486. Сімович В. К. Українське мовознавство / Сімович В. К. Розвідки й статті / упор. Ю. Шевельов. Оттава, 1984. Ч. 2. С. 23 – 39.
487. Смалъ-Стоцький С. Розвиток поглядів про сім'ю слов'янських мов і їх взаємне споріднення. *Зап. наук. товариства ім. Шевченка*. 1925. Т. 141–143. С. 1–42.
488. Смирницкая С. В. На рубеже XVIII и XIX вв. : поворот научной мысли к историзму и идейное наследие И.-Г. Гердера. *Понимание историзма и развития в языкознании первой половины XIX века* / отв. ред. А. В. Десницкая. Л. : Наука, 1984. С. 7–15.
489. Смирницкая С. В. Якоб Гримм — историк языка / *Понимание историзма и развития в языкознании первой половины XIX века* / отв. ред. А. В. Десницкая. Л. : Наука, 1984. С. 136–162.
490. Смирницкий А. И. Сравнительно-исторический метод и определение языкового родства : материалы к курсам языкознания / под общ. ред. В. А. Звегинцева. М. : Изд-во Московск. ун-та, 1955. 58 с.
491. Смирнов С. В. О понятиях «научная школа» и «научное направление» в истории языкознания. *Уч. зап. Тартусск. ун-та*. 1981. Вып. 573. С. 136–147.
492. Смирнов С. В. Федор Иванович Буслаев (1818–1897). М. : Изд-во Московск. ун-та, 1978. 96 с.

493. Смирнов С. Н. Элементы философского содержания понятия «система» как ступени познания и общественной практики. *Системный анализ и научное знание* / отв. ред. Д. П. Горский. М. : Наука, 1978. С. 60–83.
494. Снесар В. И. Место принципов в системе научного знания / Анализ системы научного знания / под ред. Я. Ф. Аскина, Т. К. Никольской, Б. И. Мокина. Саратов : Изд-во Саратовск. ун-та, 1976. С. 24–27.
495. Соболевский А. И. [Рец. :] А. А. Шахматов. Исследования в области русской фонетики. Варшава, 1893. *Журн. м-ва нар. просвещения*. 1894. № 4. С. 421–434.
496. Соболевский А. И. Важная особенность старого псковского говора [рец. :] Николай Каринский. Язык Пскова и его области в XV веке. СПб., 1909. *Рус. филол. вестн.* 1909. Т. 62. № 3 и 4. С. 231–234.
497. Соболевский А. И. Древнекиевский говор. *Изв. Отд-ния рус. яз. и словесности*. 1905. Т. 10. Кн. 1. С. 308–323.
498. Соболевский А. И. История русского литературного языка / изд. подг. А. А. Алексеев ; отв. ред. В. И. Борковский. М. : Наука, 1980. – 195 с.
499. Соболевский А. И. К истории русских акающих говоров. *Рус. филол. вестн.* 1884. Т. 12. № 3. С. 106–108.
500. Соболевский А. И. Лекции по истории русского языка. 4-е изд. М., 1907. 309 с.
501. Соболевский А. И. О русских говорах вообще и белорусских говорах в частности. *Изв. Отд-ния рус. яз. и словесности*. 1904. Т. 9. Кн. 2. С. 14–23.
502. Соболевский А. И. Опыт русской диалектологии : наречия великорусское, белорусское и малорусское. [Литограф. изд.]. К., 1911. 168, 93 с.
503. Соболевский А. И. Опыт русской диалектологии : наречия великорусское и белорусское. СПб., 1897. Вып. 1. 2, 108, 3 с.
504. Соболевский А. И. Очерк русской диалектологии. *Живая старина*. 1892. Вып. 1. С. 3–24 ; вып. 2. С. 3–26 ; вып. 3. С. 3–30 ; вып. 4. С. 3–61.
505. Соболевский А. И. Очерки из истории русского языка. К., 1884. Ч. 1. 156, 90 с.
506. Соболевский А. И. Смоленско-полоцкий говор в XIII–XV вв. *Рус. филол. вестн.* 1886. Т. 15. С. 7–24.
507. Соколов Н. Н. [Рец. :] Синтаксис русского языка в исследованиях Потебни. Изложил И. Белоруссов. Орел, 1902. *Изв. Отд-ния рус. яз. и словесности*. 1903. Т. 8. Кн. 2. С. 347–366.
508. Солнцев В. М. Язык как системно-структурное образование. 2-е изд. М. : Наука, 1977. 341 с.

509. Соловьев В. С. Философские начала цельного знания. Соловьев В. С. Соч. : в 2-х т. М. : Мысль, 1988. Т. 2. С. 139–288.
510. Сорокин Ю. С. Эволюция понятия историзма в русском языкознании 1830–1840-х гг. *Понимание историзма и развития в языкознании первой половины XIX века* / отв. ред. А. В. Десницкая. Л. : Наука, 1984. С. 200–235.
511. Соссюр Ф. де. Курс общей лингвистики / Ф. де Соссюр. Труды по языкознанию. М. : Прогресс, 1977. С. 31–285.
512. Спиркин А. Г. Основы философии : учеб. пособие для вузов. М. : Политиздат, 1988. 592 с.
513. Срезневский И. И. Взгляд на памятники украинской народной словесности. *Уч. зап. Московск. ун-та*. 1934. № 10. С. 134–150.
514. Срезневский И. И. Десятое присуждение Ломоносовской премии (труды А. А. Потебни) : читано на торжественном заседании Академии наук 29-го декабря 1875 г. *Потебня А. А. Из записок по русской грамматике*. М. : Просвещение, 1977. Т. 4. Вып. 2. С. 325–334.
515. Срезневский И. И. Записка о трудах профессора А. А. Потебни, представленная во 2-е Отделение Академии наук. *Потебня А. А. Из записок по русской грамматике*. М. : Просвещение, 1977. Т. 4. Вып. 2. С. 305–324.
516. Срезневский И. И. История русского языка : курс 1849–50 года. Сост. г. Чернышевский. Мысли об истории русского языка. М. : Учпедгиз, 1959. С. 93–132.
517. Срезневский И. И. Мысли об истории русского языка. И. И. И. И. Срезневский Срезневский. М. : Учпедгиз, 1959. С. 16–81.
518. Становішча беларускай мовы сярод іншых славянскіх моваў працы Акадэм. Канферэнцыі па рэформе беларускага правапісу і азбукі (14–21 лістапада 1926 г.). Менск, 1927. С. 75–114.
519. Стеблин-Каменский М. И. Очерки по диахронической фонологии скандинавских языков. Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1966. 148 с.
520. Степанов Ю. С. Методы и принципы современной лингвистики. М. : Наука, 1975. 311 с.
521. Столяров В. И. Процесс изменения и его познание : логико-методологические проблемы. М. : Наука, 1966. 252 с.
522. Сулима М. Ф. З історії української мови. Харків, 1927. С. 3–23.
523. Тараненко О. О. Мова Київської Русі : вузол історико-лінгвістичних і політико-ідеологічних проблем. *Мовознавство*. 1993. № 2. С. 35–38.
524. Тимченко Е. К. К вопросу о рефлексах праславянского *ǣ* в северноукраинских говорах. *Сб. Отд-ния рус. яз. и словесности*. 1928. Т. 101. № 3. С. 476–478.

525. Тимченко Є. К. Курс історії українського язика. Вступ і фонетика. Вид 2-е. К. ; Харків : Держвидав України, 1930. Ч. I. 40 с.
526. Тимченко Є. К. Слов'янська єдність і становище української мови в слов'янській родині. *Історія української мови : хрестоматія / упор. С. Я. Єрмоленко, А. К. Мойсієнко. К. : Либідь, 1996. С. 38–47.*
527. Тимченко Е. К. Функции генитива в южнорусской языковой области. Варшава, 1913. VIII, 278 с.
528. Тихонова Н. А. Понятие «причинная цепь». *Методологические проблемы науки : межвуз. науч. сб. Саратов : Изд-во Саратовск. ун-та, 1978. Вып. 6. С. 43–53.*
529. Тищенко К. А. Історія української мови в науковій концепції А. Ю. Кримського : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : 10.02.01 «Українська мова». Донецьк, 2006. 20 с.
530. Ткаченко О. Б. Очерки теории языкового субстрата / отв. ред. В. М. Русановский. К. : Наук. думка, 1989. 208 с.
531. Ткаченко О. Б. Російська та церковнослов'янська мова (російської редакції) як джерело реконструкції найдавнішого періоду історії української мови. *Мовознавство. 1993. № 2. С. 13–18.*
532. Томсен В. История языковедения до конца XIX века (Краткий обзор основных моментов) / отв. ред. Н. С. Чемоданов. М. : Учпедгиз, 1938. 160 с.
533. Томсон А. И. Общее языковедение. 2-е изд. Одесса, 1910. XVI, 448 с.
534. Тронский И. М. Общеиндоевропейское языковое состояние (вопросы реконструкции). Л. : Наука, 1967. 112 с.
535. Трубачев О. Н. Из истории и лингвистической географии восточнославянского распространения. *В пространстве филологии : к 70-летию со дня рожд. проф. Е. С. Отина. Донецк : Юго-Восток, 2002. С. 22–45.*
536. Трубецкой Н. С. Мысли об индоевропейской проблеме. *Трубецкой Н. С. Избр. труды по филологии. М. : Прогресс, 1987. С. 44–59.*
537. Трубецкой Н. С. О звуковых изменениях русского языка и распаде общерусского языкового единства. *Трубецкой Н. С. Избр. труды по филологии. М. : Прогресс, 1987. С. 143–167.*
538. Трубецкой Н. С. Основы фонологии. М. : Изд-во иностр. лит., 1960. 372 с.
539. Туманян Э. Г. Системность трансформации индоевропейских архетипов как критерий их одноплоскостного существования. *Сравнительно-историческое изучение языков разных семей : теория лингвистической реконструкции. М. : Наука, 1988. С. 189–197.*
540. Ушаков Д. Н. А. А. Шахматов — историк русского языка. *Изв. Отд-ния рус. яз. и словесности. 1922. Т. 25 (1920 г.). С. 255–267.*

541. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : в 4-х т. Изд. 2-е. М. : Прогресс, 1986. Т. 1. 576 с. ; Т. 2. 672 с. ; 1987. Т. 3. 832 с. ; Т. 4. 864 с.

542. Фельчак О. О. Питання походження української мови : лінгвіоісторіографічний аспект : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова». Донецьк, 2011. 20 с.

543. Филин Ф. П. Происхождение русского, украинского и белорусского языков : историко-диалектологический очерк. Л. : Наука, 1972. 655 с.

544. Фортунатов Ф. Ф. Лекции по фонетике старославянского (церковнославянского) языка. *Фортунатов Ф. Ф. Избр. труды* : в 2-х т. М. : Учпедгиз, 1957. Т. 2. С. 3–256.

545. Фортунатов Ф. Ф. О преподавании грамматики русского языка в средней школе. *Фортунатов Ф. Ф. Избр. труды* : в 2-х т. М. : Учпедгиз, 1957. Т. 2. С. 427–462.

546. Фортунатов Ф. Ф. Русский филологический вестник. 1879 г. № 1-й ([рец. :] Потебня А. А. Этимологические заметки. Начальные сочетания *лы-, ры-, лу-, ру-* = основным **ал, *ар*). *Критическое обозрение*. 1879. № 7. С. 33–35.

547. Фортунатов Ф. Ф. Сравнительная морфология индоевропейских языков. *Фортунатов Ф. Ф. Избр. труды* : в 2-х т. М. : Учпедгиз, 1957. Т. 2. С. 257–426.

548. Фортунатов Ф. Ф. Сравнительная фонетика индоевропейских языков : краткий очерк. *Фортунатов Ф. Ф. Избр. труды* : в 2-х т. М. : Учпедгиз, 1956. Т. 1. С. 199–450.

549. [Фортунатов Ф. Ф.] Сравнительное языковедение : лекции ординарного проф. Ф. Ф. Фортунатова. 1890–1891 [ак. г. Литограф. изд.]. М., 1891. 160 с.

550. [Фортунатов Ф. Ф.] Сравнительное языковедение : лекции ординарного проф. Ф. Ф. Фортунатова, читанные в 1899–1900 г. [Литограф. изд. М., 1899–1900]. 286 с.

551. Фортунатов Ф. Ф. Сравнительное языковедение : общий курс. *Фортунатов Ф. Ф. Избр. труды* : в 2-х т. М. : Учпедгиз, 1956. Т. 1. С. 21–197.

552. Фортунатов Ф. Ф. *Sāmaveda – Āranyaka – Samhitā*. М., 1875. 180, 67 с.

553. Французова Н. П. Исторический метод в научном познании (вопросы методологии и логики исторического исследования) М. : Мысль, 1972. 303 с.

554. Франчук В. Ю. А. А. Потебня : кн. для учащихся. М. : Просвещение, 1986. 143 с.

555. Франчук В. Ю. О. О. Шахматов і наукова спадщина О. О. Потебні / В. Ю. Франчук Мовознавство. 1974. № 3. С. 36–44.

556. Франчук В. Ю. Олександр Опанасович Потебня. Сторінки життя і наукової діяльності. К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2012. 376 с.
557. Франчук В. Ю. Олександр Опанасович Потебня. К. : Наук. думка, 1975. 92 с.
558. Франчук В. Ю. Олександр Опанасович Потебня / відп. ред. В. М. Русанівський. К. : Наук. думка, 1985. 168 с.
559. Франчук В. Ю. Творческие контакты языковедов Украины и России до Октября. *Традиции русского языкознания на Украине*. К. : Наук. думка, 1977. С. 174–195.
560. Франчук В. Ю., Рождественский Ю. В. Харьковская лингвистическая школа. *Лингвистический энциклопедический словарь* / гл. ред. В. Н. Ярцева. М. : Сов. энциклопедия, 1990. С. 569–570.
561. Холодов О. В. Теоретичні проблеми дослідження субстрату в європейському мовознавстві XIX–XX ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.15 «Загальне мовознавство». Донецьк, 2008. 20 с.
562. Холодович А. А. Фердинанд де Соссюр : жизнь и труды. *Соссюр Ф. де. Труды по языкознанию*. М. : Прогресс, 1977. С. 650–671.
563. Хухуни Г. Т. Основные тенденции развития русской лингвистической мысли конца XIX – первой трети XX века : автореф. дис. на соискание учен. степени докт. филол. наук. Тбилиси, 1984. 38 с.
564. Царук О. Українська мова серед інших слов'янських : етнологічні та граматичні параметри : монографія. Дніпропетровськ : Наука і освіта, 1998. 324 с.
565. Чемоданов Н. С. Сравнительное языкознание в России : очерк развития сравнительно-исторического метода в русском языкознании. М. : Учпедгиз, 1956. 95 с.
566. Чернышев В. И. Как произошла мена *ц* и *ч* в русских говорах? Вопрос лингвистам. *Рус. филол. вестн.* 1902. Т. 47. № 1–2. С. 117–118.
567. Чэ́кман В. М. Гісторыя проціпастаўленняў па цвёрдасці мяккасці ў беларускай мове. Мінск : Навука і тэхніка, 1970. 152 с.
568. Шарадзенидзе Т. С. Лингвистическая теория И. А. Бодуэна де Куртэнэ и ее место в языкознании XIX–XX веков. *Вопр. языкознания*. 1979. № 2. С. 29–40.
569. Шахматов А. А. [Рец. :] А. Е. Крымский. Украинская грамматика для учеников высших классов гимназий и семинарий Приднепровья. М., 1907–8. *Rocznik slawistyczny*. 1909. Т. 2. С. 135–174.
570. Шахматов А. А. Введение в курс истории русского языка : исторический процесс образования русских племен и наречий. Пг., 1916. Ч. 1. 146, III с.
571. Шахматов А. А. [Рец. :] Д. К. Зеленин. Великорусские говоры с неорганическим и непереходным смягчением задненебных

согласных в связи с течениями позднейшей великорусской колонизации. СПб., 1913. *Изв. Отд-ния рус. яз. и словесности*. 1915. Т. 20. Кн. 3. С. 332–358.

572. Шахматов А. А. Дифтонги *yo* и *ie* в великорусских говорах [публикация В. В. Колесова]. *Вопр. языкознания*. 1964. № 5. С. 110–120; № 6. С. 109–118.

573. Шахматов А. А. Древнейшие судьбы русского племени. Пг., 1919. 64 с.

574. Шахматов А. А. Древние ляхские поселения в России. *Славянство*. 1911. № 4–6. С. 9–29.

575. Шахматов А. А. [Рец. :] Е. Ф. Будде. К истории великорусских говоров. Опыт историко-сравнительного исследования народного говора в Касимовском уезде Рязанской губернии. Казань, 1896. *Сб. Отд-ния рус. яз. и словесности*. 1898. Т. 46. С. 25–73.

576. Шахматов А. А. Заметки по истории лужицких языков. По поводу книги Л. В. Щербы: Восточнолужицкое наречие. Т. 1 (С приложением текстов). Пг., 1915. *Изв. Отд-ния рус. яз. и словесности*. 1916. Т. 21. Кн. 2. С. 237–276.

577. Шахматов А. А. Звуковые особенности ельнинских и мосальских говоров. *Рус. филол. вестн.* 1896. Т. 36. С. 60–99; 1897. Т. 38. С. 172–209.

578. Шахматов А. А. Исследование о двинских грамотах XV в. Ч. 1 и 2. *Исследования по рус. яз.* 1903. Т. 2. Вып. 3. III, 140, V, 184 с.

579. Шахматов А. А. Исследование о языке новгородских грамот XIII и XIV века. *Исследования по рус. яз.* 1886. Т. 1. С. 131–285.

580. Шахматов А. А. Исследования в области русской фонетики. Варшава, 1893. 317, II с.

581. Шахматов А. А. Историческая морфология русского языка. М.: Учпедгиз, 1957. 400 с.

582. Шахматов А. А. К вопросу о польском влиянии на древнерусские говоры. *Рус. филол. вестн.* 1913. Т. 69. № 1. С. 1–11.

583. Шахматов А. А. К вопросу о различении йота и неслогового *i* в истории славянских языков. *Рус. филол. вестн.* 1903. Т. 50. С. 161–181.

584. Шахматов А. А. К вопросу об историческом преподавании русского языка в средних учебных заведениях. *Труды первого съезда преподавателей русского языка в военно-учебных заведениях (22–31 декабря 1903 г.)*. СПб., 1904. С. 405–424.

585. Шахматов А. А. К вопросу об образовании русских наречий. *Рус. филол. вестн.* 1894. Т. 32. С. 1–12.

586. Шахматов А. А. К вопросу об образовании русских наречий и русских народностей. *Журн. м-ва нар. просвещения*. 1899. № 4. С. 324–384.

587. Шахматов А. А. К истории звуков русского языка : о полногласии и некоторых других явлениях . СПб., 1903. 212 с.
588. Шахматов А. А. К истории звуков русского языка : общеславянское *й*. *Изв. Отд-ния рус. яз. и словесности*. 1901. Т. 6. Кн. 4. С. 269–294.
589. Шахматов А. А. К истории звуков русского языка : смягченные согласные. *Сб. Отд-ния рус. яз. и словесности*. 1901. Т. 67. № 7. 49 с.
590. Шахматов А. А. Курс истории русского языка (читан в С.-Петербургском ун-те в 1908–9 уч. г.) : введение. 2-е [литограф.] изд. СПб., 1910–11. Ч. 1. 407 с.
591. Шахматов А. А. Курс истории русского языка (читан в С.-Петербургском ун-те в 1909–10 уч. г.) : очерк истории звуков русского языка. [литограф. изд. СПб., 1909–10.] Ч. 2. 797, 5, 13 с.
592. Шахматов А. А. Наброски возражений на диспуте Тимченка. 23 февраля 1913 г. (Неопубликована праця) [Публикация В. А. Глущенко]. *Мовознавство*. 1984. № 4. С. 52–60.
593. Шахматов А. А. Несколько заметок об языке псковских памятников XIV–XV в. (По поводу книги «Николай Каринский. Язык Пскова и его области в XV веке». СПб., 1909). *Журн. м-ва нар. просвещения*. 1909. Ч. 22. № 7. С. 105–177.
594. [Шахматов А. А.] Отзыв А. А. Шахматова о труде Л. Л. Васильева [«О значении каморы в некоторых древнерусских памятниках XVI–XVII веков : к вопросу о произношении звука *о* в великорусском наречии»]. *Сб. по рус. яз. и словесности*. 1929. Т. 1. Вып. 2. С. III–X.
595. Шахматов А. А. Очерк древнейшего периода истории русского языка. М. : Индрик, 2002. XXVIII, II, L, 369 с.
596. Шахматов А. А. Очерк современного русского литературного языка. 4-е изд. М. : Учпедгиз, 1941. 286 с.
597. Шахматов А. А. Русский язык. *Энциклопедический словарь* / изд. Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. СПб., 1899. Т. 28. С. 564–581.
598. Шахматов А. А. Русский язык, его особенности. Вопрос об образовании наречий. Очерк основных моментов развития литературного языка. *Шахматов А. А. Очерк современного русского литературного языка*. 4-е изд. М. : Учпедгиз, 1941. С. 223–244.
599. Шахматов А. А. Русский язык : лекции, читанные в Московск. ун-те. 1890–91 ак. г. [Литограф. изд. М., 1890–91]. 179 с.
600. Шахматов А. А. Русское и словенское аканье. *Рус. филол. вестн.* 1902. Т. 48. № 3–4. С. 1–91.
601. Шахматов А. А. Хронология древнейших русских летописных сводов. *Журн. м-ва нар. просвещения*. 1897. № 4. С. 463–482.
602. Шахматов А. А. [Рец. :] F. N. Finck. Zwei russische Märchen

- in phonetischer Schreibung. *Phonetische Studien*, Bd. IX, 1895–96, S. 1–12.
Изв. Отд-ния рус. яз. и словесности. 1897. Т. 2. Кн. 1. С. 210–212.
603. Шахматов А. А. [Рец. :] J. Gebauer. *Historická mluvnice jazyka českého*. Díl. 1. V Praze a ve Vídni, 1894. Díl. 3. V Praze a ve Vídni, 1896. *Сб. Отд-ния рус. яз. и словесности*. 1900. Т. 66. № 6. С. 17–105.
604. Шахматов О. О. До питання про початок української мови. Кілька слів на нову працю з граматики українського язика : *Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Sprache von S. Von Smal-Stockuj und T. Gartner*. Wien, 1913. *Україна*. 1914. Кн. 1. С. 7–19.
605. Шахматов О. О. Короткий нарис історії української мови. *Шахматов О. О., Кримський А. Ю. Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам'ятників письменської староукраїнщини XI–XVIII вв.* К., 1924. С. 5–86.
606. Шевельов Ю. Історична фонологія української мови. Харків : Акта, 2002. 1056 с.
607. Шевельов Ю. Портрети українських мовознавців. К. : КМ Академія, 2002. 132 с.
608. Шевельов Ю. Чому «общерусский язык», а не «вібчоруська мова»? (З проблем східнослов'янської плотогонії). *Другий міжнародний конгрес україністів. Львів, 22–28 серпня 1993 р. Доповіді і повідомлення. Мовознавство*. Львів, 1993. С. 54–65.
609. Шеворошкин В. В. Звуковые цепи в языках мира. М. : Наука, 1969. 188 с.
610. Шерцль В. И. Сравнительная грамматика славянских и других родственных языков : фонетика. Харьков, 1871. Ч. 1. XXXVI, 682 с.
611. Широкопад Є. Х. Фонема /*ä* : *a*/ у системі вокалізму давньоруської мови початку XI століття. *Вісник Харківськ. ун-ту*. 1974. № 109. Вип. 9. С. 76–83.
612. Шлейхер А. Компендий сравнительной грамматики индоевропейских языков (предисловие). *Звегинцев В. А. История языкознания XIX–XX веков в очерках и извлечениях*. 3-е изд. М. : Просвещение, 1964. Ч. 1. С. 107–110.
613. Шлейхер А. Краткий очерк доисторической жизни северо-восточного отдела индогерманских языков. СПб, 1865. 64 с.
614. Шлейхер А. Теория Дарвина в применении к науке о языке (извлечения). *Звегинцев В. А. История языкознания XIX–XX веков в очерках и извлечениях*. 3-е изд. М. : Просвещение, 1964. Ч. 1. С. 116–121.
615. Шухардт Г. Избр. статьи по языкознанию. М. : Изд-во иностр. лит., 1950. 292 с.

616. Щедровицкий Г. П. Исходные представления и категориальные средства теории деятельности *Щедровицкий Г. П. Избр. труды*. М. : Изд-во Школы культурной политики, 1995. С. 233–280.
617. Щедровицкий Г. П. Методологические замечания к проблеме происхождения языка. *Щедровицкий Г. П. Избр. труды*. М. : Изд-во Школы культурной политики, 1995. С. 299–316.
618. Щедровицкий Г. П. Проблемы методологии системного исследования. *Щедровицкий Г. П. Избр. труды*. М. : Изд-во Школы культурной политики, 1995. С. 155–196.
619. Щепкин В. Н. Академик А. А. Шахматов. *Изв. Отд-ния рус. яз. и словесности*. 1922. Т. 25 (1920 г.). С. 312–317.
620. Щепкин В. Н. Филипп Федорович Фортунатов [некролог]. *Рус. филол. вестн.* 1914. № 3–4. С. 417–420.
621. Щерба Л. В. Восточнолужицкое наречие (С приложением текстов). Пг., 1915. Т. 1. XXIV, 194, 54 с.
622. Щерба Л. В. Методы лингвистических работ А. А. Шахматова. *Щерба Л. В. Языковая система и речевая деятельность*. Л. : Наука, 1974. С. 394–399.
623. Щерба Л. В. Ф. Ф. Фортунатов в истории науки о языке. *Вопр. языкознания*. 1963. № 5. С. 89–93.
624. Эндзелин И. Латышские заимствования из славянских языков. *Живая старина*. 1899. Вып. 3 (107). С. 312–320.
625. Эндзелин Я. Славяно-балтийские этюды. Харьков, 1911. 224 с.
626. Ягич И. В. История славянской филологии. *Энциклопедия слав. филол.* 1910. Вып. 1. 961 с.
627. Ягич И. В. Критические заметки по истории русского языка. *Сб. Отд-ния рус. яз. и словесности*. 1889. Т. 46. № 4. VI, 171 с.
628. Ягич И. В. Четыре критико-палеографические статьи. СПб., 1884. 191 с.

* * *

629. Ascoli G. Corsi di glottologia: Fonologia comparata del sanscrito, del greco e del latino. Torino e Firenze, 1870. V. 1. 272 p.
630. Arens H. Sprachwissenschaft : der Gang ihrer Entwicklung von der Antike bis zur Gegenwart. München : Freiburg, 1955. X, 568 S.
631. Baudouin de Courtenay J. Dzieła wybrane. Warszawa, 1976. T. 3. 960, [2] s.
632. Baudouin de Courtenay J. Einige Falle der Wirkung der Analogie in der Polnischen Deklination. *Beiträge zur vergleichenden Sprachforschung*. 1868. Bd. 6. S. 19–88.
633. Baudouin de Courtenay J. Einiges über Palatalisierung (Palatalisation) und Entpalatalisierung (Dispalatalisation). *Indogermanische Forschungen*. 1894. Bd. 4. S. 45–57.

634. Bezzenberger A. Die indogermanischen Gutturalreihen. *Beiträge zur Kunde der indogermanischen Sprachen*. 1890. Bd. 16. S. 234–260.
635. Brugmann K. Kurze vergleichende Grammatik der indogermanischen Sprachen. Strassburg, 1904. XXVIII, 777 S.
636. Brugmann K., Delbrück B. Grundriss der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen. Strassburg, 1897. Bd. 1. XLVII, 1098 S.
637. Delbrück B. Einleitung in das Studium der indogermanischen Sprachen. Leipzig, 1919. VIII, 168 S.
638. Durnovo N. Manuscris russes distinguant l'ancien *o* «acute» et l'*o* d'une origine. *Annales Academiae Scientiarum Fennicae*. Helsinki, 1932. Ser. B. Nid. 27. P. 7–13.
639. Fick A. Die ehemalige Spracheinheit der Indogermanen Europas. Göttingen, 1873. VIII, 432 S.
640. Finck F. N. Zwei russische Märchen in phonetischer Schreibung. *Phonetische Studien*. 1895–96. Bd. 9. S. 1–12.
641. Furdal A. O przyczynach zmian głosowych w języku polskim. Wrocław, 1964. 146 s.
642. Furdal A. Rozpad języka prasłowiańskiego w świetle rozwoju głosowego. Wrocław, 1961. 114 s.
643. Gebauer J. Historická mluvnice jazyka českého. V Praze a ve Vídni, 1894–96. Díl. I, 3. 702, 637 s.
644. Geitler L. Starobulharká fonologie se stalýrn zřetelem k jazyku Litevskému. V Praze, 1873. 132 s.
645. Glushchenko V. A. The Principle of Historicism and the Origins of the Comparative-Historical Method. *Науковий вісник Південноукраїнського національного педагогічного університету ім. К. Д. Ушинського. Лінгвістичні науки : збірник наукових праць* / гол. ред. О. І. Іліади. Одеса : Астропринт, 2024. № 39. С. 18–34.
646. Grimm J. Deutsche Grammatik / J. Grimm. Göttingen, 1822. Bd. 1. 946 S.
647. Heinz A. Dzieje językoznawstwa w zarusie. Warszawa : Państwowe wyd-wo naukowe, 1978. 518 s.
648. Ivić M. Pravci u lingvistici. Ljubljana : Državna založba Slovenije, 1963. 190 s.
649. Jagić V. [Рец. :] A. Potebnja. Aus den Memoiren über die russische Grammatik. *Потебня А. А. Из записок по русской грамматике*. М. : Просвещение, 1977. Т. 4. Вып. 2. С. 335–340.
650. Jagić V. [Рец. :] Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Sprache. Von Stephan von Smal-Stockyj und Theodor Gartner. Wien, 1913. *Archiv für slavische Philologie*. 1920. Bd. 37. S. 204–211.

651. Jagie V. [Ред. :] P. Žiteckij, Grundriss einer Lautgeschichte des kleinrussischen Dialektes, Kiev. *Archiv für slavische Philologie*. 1877. Bd. 2. S. 348–363.
652. Jakobson R. Remarques sur l'évolution phonologique du russe comparée à celle des autres langues slaves. *Travaux du Cercle linguistique de Prague*. 1929. T. 2. 118 p.
653. Jakobson R. Selected writings : phonological studies. The Hague : Mouton, 1962. V. 1. X, 678 p.
654. Jankowsky K. R. Neogrammarians : a reevaluation of their place in the development of linguistic science. The Hague, 1972. 151 p.
655. Koerner E. F. K. Towards a Historiography of Linguistics : 19th and 20th Century Paradigms. *History of Linguistics Thought and Contemporary Linguistics* / ed. by H. Parret. Berlin ; New York, 1976. P. 685–718.
656. Koschmieder E. Die Palatalitätskorrelation im Slavischen. Heidelberg, 1958. 11 S.
657. Kovács F. Versuch eines Umrisses wissenschaftshistorischer Prinzipien / F. Kovács *Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae*. Budapest, 1979. T. 29. Fask. 1–2. S. 47–69.
658. Krajčovič R. K teórii protikladu *fortis lenis* v praslovančine a slovanských jazykoch. *Československé přednášky pre VII. medzinarodný zjazd slavistov (Varšava 1973)*. Praha : Academia, 1973. S. 41–49.
659. Lehr-Splawiński T. [Ред. :] Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Sprache St. Smal-Stockiego i T. Gartnera. *Lehr-Splawiński T. Studia i szkice wybrane z językoznawstwa słowiańskiego*. Warszawa : Państwowe wyd-wo naukowe, 1957. S. 353–381.
660. Lehr-Splawiński T. Stosunki pokrewieństwa języków ruskich. *Lehr-Splawiński T. Studia i szkice wybrane z językoznawstwa słowiańskiego*. Warszawa : Państwowe wyd-wo naukowe, 1957. S. 256–294.
661. Leskien A. Die Deklination im Slavisch-Litauischen und Germanischen. Leipzig, 1876. 194 S.
662. Leskien A. Grammatik der altbulgarischen (altkirchenslavischen) Sprache. Heidelberg, 1909. LII, 260 S.
663. Mareš F. V. Vznik slovanského fonologického systému a jeho vývoj do konce období slovanske jazykové jednoty. *Slavia*. 1956. Roč. 25. Seš. 4. S. 443–495.
664. Martinet A. Économie des changements phonétiques : traité de phonologie diachronique. Berne, 1955. 369 p.
665. Miklosich F. Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum. Vindobonae, 1862–65. XXII, 1171 p.
666. Miklosich F. Vergleichende Grammatik der slavischen Sprachen : Lautlehre. 2-e Ausgabe. Wien, 1879. Bd. I. 598 S.
667. Ogonowski E. Studien auf dem Gebiete der ruthenischen Sprache. Lemberg, 1880. 244 s.

668. Osthoff H. Labiovelare Media und Media aspirata im Keltischen. *Indogermanische Forschungen*. 1894. Bd. 4. S. 264–294.
669. Paul H. Die vocale der flexions- und ableitungssilben in den ältesten germanischen dialekten. *Beiträge zur Geschichte der Deutschen Sprache und Literatur*. 1877. Bd. 4. S. 41–68.
670. Robins R. H. *A Short History of Linguistics*. London ; Harlow : Longmans, 1969. VIII, 248 p.
671. Robins R. H. Some Continuities and Discontinuities in the History of Linguistics. *History of Linguistic Thought and Contemporary Linguistics* / ed. by H. Parret. Berlin ; New York, 1976. P. 13–31.
672. Schachmatov A. Wie im Kleinrussischen die Palatalisation der Consonanten vor *e* und *i* verloren ging. *Archiv für slavische Philologie*. 1903. Bd. 25. S. 222–238.
673. Schleicher A. Compendium der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen. Weimar, 1861–1862. Bd. 1. XLI, 624 S.
674. Schmidt J. Die Verwandtschaftsverhältnisse der indogermanischen Sprachen. Weimar, 1872. XIV, 148 S.
675. Schmidt J. Zwei arische *a*-laute und die palatalen. *Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung auf dem Gebiete der indogermanischen Sprachen*. 1881. Bd. 25. S. 1–179.
676. Shevelov G. Y. *A Historical Phonology of the Ukrainian Language*. Heidelberg : Winter, 1979. 809 p.
677. Shevelov G. Y. *A Prehistory of Slavic : the Historical Phonology of Common Slavic*. Heidelberg : Winter, 1964. 662 p.
678. Shevelov G. Y. *In and around Kiev : twenty-two Studies and Essays in Eastern Slavic and Polish Linguistics and Philology*. Heidelberg : Winter, 1991. 412 p.
679. Shevelov G. Y. *The Ukrainian Language in the First Half of the Twentieth Century 1900–1941*. Cambridge : Harvard Ukrainian Research Institute, 1989. 242 p.
680. Sievers E. *Grundzüge der Lautphysiologie*. Leipzig, 1876. X, 150 S.
681. Smal-Stockyj S., Gartner T. *Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Sprache*. Wien, 1913. XV, 550 S.
682. Stieber Z. *Zarys gramatyki porównawczej języków słowiańskich*. Warszawa : Państwowe wyd-wo naukowe, 1979. 265 s.
683. Sweet H. Russian pronunciation. *Transactions of the Philological Society*. 1877–78–79. London, 1879. P. 543–559.
684. Van Wijk N. La genèse de la mouillure des consonnes dans les langues slaves. *Slavia*. 1937. Roč. 15. Seš. 1. S. 24–42.
685. Vondrak W. [Peč. :] Smal-Stocky S., Gartner T. *Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Sprache*. Wien, 1913. *Indogermanische Forschungen*. 115. Bd. 35. S. 45–50

686. Бодуэн де Куртенэ И. А. Отзыв о диссертации Д. К. Зеленина «Великорусские говоры с неорганическим и непреходным смягчением заднебных согласных в связи с течениями позднейшей великорусской колонизации» (СПб., 1913. 1914). Историчний архів, СПб. Ф. 14. Оп. 3. Спр. 16180. Арк. 37–42.

687. Грушевський М. С. [Рецензії та огляди робіт Шахматова О. О., Срезневського І. І. та інших авторів з мовознавства. Б. д.]. Центр. держ. історичний архів у м. Києві. Ф. 1235. Оп. 1. Од. зб. 239. Арк. 1–4 зв.

688. Кримський А. Ю. Історія української мови [Машинопис. 1940]. Інститут рукопису Національної б-ки України ім. В. І. Вернадського. Ф. 1. Од. зб. 22430. Арк. 1–387.

689. Кримський А. Ю. Малорусская грамматика [Машинопис. Б. д.]. Інститут рукопису Національної б-ки України ім. В. І. Вернадського. Шифр XXXVI, 77. Арк. 1–26.

690. Кримський А. Ю. Монгольський період [Машинопис. Б. д.]. Інститут рукопису Національної б-ки України ім. В. І. Вернадського. Шифр XXXVI, 17. Арк. 1–135.

691. Кримський А. Ю. Русский язык [Машинопис. 1935]. Інститут рукопису Національної б-ки України ім. В. І. Вернадського. Шифр XXXVI, 80. Арк. 1–169.

692. Потєбня А. А. Заметки и наброски: общие замечания о языке и задачах языкознания, об ударении в поэзии, о колыдках и шедровках [б. д.]. Центр. держ. історичний архів у м. Києві. Ф. 2045. Оп. 1. Од. зб. 164. Арк. 234 зв.

693. Шахматов А. А. Великорусская диалектология: лекции, читанные в Петроградском ун-те в 1919–20 уч. г. Архів Російської АН, СПб. Ф. 134. Оп. 1. Од. зб. 273. Арк. 1–13.

694. Шахматов А. А. Историческая этнография восточной Европы. 1920. Архів Російської АН, СПб. Ф. 134. Оп. 1. Од. зб. 81. Арк. 1–71.

695. Шахматов А. А. Исторический очерк русского языка. 1901. Архів Російської АН, СПб. Ф. 134. Оп. 1. Од. зб. 197. Арк. 4–57.

696. Шахматов А. А. Лист до М. С. Грушевського від 25 грудня 1913 р. Центр. держ. історичний архів у м. Києві. Ф. 1235. Оп. 1. Од. зб. 828. Арк. 30–30 зв.

697. Шахматов А. А. Краткий очерк истории русского языка: лекции, читанные в Петроградском ун-те в 1918–19 уч. г. Архів Російської АН, СПб. Ф. 134. Оп. 1. Од. зб. 334. Арк. 1–43.

698. Шахматов А. А. О звуковом составе общерусского языка [б. д.]. Архів Російської АН, СПб. Ф. 134. Оп. 1. Од. зб. 131. Арк. 1–15.

699. Шахматов А. А. Отзыв о сочинении Д. К. Зеленина «Великорусские говоры с неорганическим и непреходным смягчением заднебных согласных в связи с течениями позднейшей великорусской

колонизации» (СПб., 1913. 1915). Историчний архів, СПб. Ф. 14. Оп. 3. Спр. 16196. Арк. 47–52.

700. Шахматов А. А. Письмо Д. Н. Ушакову от 29.01.1909 г. Архів Російської АН. Ф. 502. Оп. 4. Од. зб. 42. Арк. 12.

701. Тимченко Є. К. Лист до М. Ф. Сумцова від 22 березня 1916 р. Центр. держ. історичний архів у м. Києві. Ф. 2052. Оп. 1. Од. зб. 1184.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

блг.	болгарська мова
блр.	білоруська мова
буковин.	буковинські говори
в.-луж.	верхньолужицька мова
діал.	діалектна форма
лат.	латинська мова
н.-луж.	нижньолужицька мова
п.	польська мова
півд.-зах.	південно-західні говори
ржевськ.	ржевські говори
рос.	російська мова
сл.	слов'янські мови
словен.	словенська мова
срб.	сербська мова
ст.-сл.	старослов'янська мова
сх.-сл.	східнослов'янські мови
укр.	українська мова
ч.	чеська мова

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ПОРІВНЯЛЬНО-ІСТОРИЧНИЙ МЕТОД І ЙОГО СТРУКТУРА	15
1.1. СТРУКТУРА ЛІНГВІСТИЧНОГО МЕТОДУ.....	15
1.2. СТРУКТУРА ПОРІВНЯЛЬНО-ІСТОРИЧНОГО МЕТОДУ.....	19
РОЗДІЛ 2. ПОРІВНЯЛЬНО-ІСТОРИЧНИЙ МЕТОД В УКРАЇНСЬКОМУ МОВОЗНАВСТВІ 20-х - 60-х рр. ХІХ ст.	31
2.1. ІСТОРИЗМ І ВИНИКНЕННЯ КОМПАРАТИВІСТИКИ.....	31
2.2. ПРИЧИНОВІ Й СИСТЕМНІ ЗВ'ЯЗКИ.....	39
РОЗДІЛ 3. ПОРІВНЯЛЬНО-ІСТОРИЧНИЙ МЕТОД В УКРАЇНСЬКОМУ МОВОЗНАВСТВІ 70-х рр. ХІХ ст. – 30-х рр. ХХ ст.	47
3.1. РОЗВИТОК/ІСТОРІЯ МОВИ.....	50
3.2. ПРИЧИНИ Й УМОВИ МОВНИХ ЗМІН.....	113
3.3. МОВА ЯК СИСТЕМА.....	139
ВИСНОВКИ	176
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	181
УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ	230

Наукове видання

ГЛУЩЕНКО Володимир Андрійович

**УКРАЇНЬСЬКА КОМПАРАТИВІСТИКА
XIX ст. – 30-х рр. XX ст.**

Монографія

Підписано до друку 27.12.2025 р. Формат 60x84/16.
Ум. др. арк. 13,49. Наклад 100 прим. Зам. № 13-04/26.

Видавництво «Факт»

Україна, 61166, м. Харків, вул. Євгена Єніна (Бакуліна), 11.
+38(050) 323 22 01, publish_fakt@ukr.net

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3172 від 22.04.2008 р.

Надруковано ФОП Секішова Т. Є.

61072, м. Харків, вул. Вартових Неба (Тобольська), 42-а
067-709-71-16, u2-u2@ukr.net, u2print.com.ua

Свідоцтво про державну реєстрацію за № 2 480 000 0000 079758 від 21.05.2007 р.